GRONINGSCHE VOLKSALMANAK

1929

ERVEN B. VAN DER KAMP — GRONINGEN

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0286 3592

GRONINGSCHE VOLKSALMANAK

Gedrukt bij Erven B. van der Kamp, Groningen.

- 8 MAART 1929

T 3717

GRONINGSCHE VOLKSALMANAK

VOOR HET JAAR

1929

JAARBOEKJE VOOR GESCHIEDENIS, TAAL- EN OUDHEIDKUNDE DER PROVINCIE GRONINGEN

ONDER REDACTIE VAN

DR. H. A. POELMAN, RIJKSARCHIVARIS IN GRONINGEN EN
DR. H. P. COSTER, ARCHIVARIS DER GEMEENTE GRONINGEN

GRONINGEN — ERVEN B. VAN DER KAMP

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

JANUARI.

1 Dinsdag.
Nieuwjaarsdag.
2 Woensdag. *L.K.*
3 Donderdag.
4 Vrijdag.
5 Zaterdag.

6 Zondag. 2.
7 Maandag.
8 Dinsdag.
9 Woensdag.
10 Donderdag.
11 Vrijdag. *N.M.*
12 Zaterdag.

13 Zondag. 3.
14 Maandag.
15 Dinsdag.
16 Woensdag.
17 Donderdag.
18 Vrijdag. *E.K.*
19 Zaterdag.

20 Zondag. 4.
21 Maandag.
22 Dinsdag.
23 Woensdag.
24 Donderdag.
25 Vrijdag. *V.M.*
26 Zaterdag.

27 Zondag. 5.
28 Maandag.
29 Dinsdag.
30 Woensdag.
31 Donderdag.

FEBRUARI.

1 Vrijdag. *L.K.*
2 Zaterdag.

3 Zondag. 6.
4 Maandag.
5 Dinsdag.
6 Woensdag.
7 Donderdag.
8 Vrijdag.
9 Zaterdag. *N.M.*

10 Zondag. 7.
11 Maandag.
12 Dinsdag.
13 Woensdag.
14 Donderdag.
15 Vrijdag.
16 Zaterdag.

17 Zondag. 8. *E.K.*
18 Maandag.
19 Dinsdag.
20 Woensdag.
21 Donderdag.
22 Vrijdag.
23 Zaterdag. *V.M.*

24 Zondag. 9.
25 Maandag.
26 Dinsdag.
27 Woensdag.
28 Donderdag.

MAART.

1 Vrijdag.
2 Zaterdag.

3 Zondag. 10. *L.K.*
4 Maandag.
5 Dinsdag.
6 Woensdag.
7 Donderdag.
8 Vrijdag.
9 Zaterdag.

10 Zondag. 11.
11 Maandag. *N.M.*
12 Dinsdag.
13 Woensdag.
14 Donderdag.
15 Vrijdag.
16 Zaterdag.

17 Zondag. 12.
18 Maandag.
19 Dinsdag. *E.K.*
20 Woensdag.
21 Donderdag.
22 Vrijdag.
23 Zaterdag.

24 *Palmzondag.* 13.
25 Maandag. *V.M.*
26 Dinsdag.
27 Woensdag.
28 Donderdag.
29 *Goede Vrijdag.*
30 Zaterdag.

31 *1e Paaschdag.* 14.

APRIL.	MEI.	JUNI.
1 *2e Paaschdag.*	1 Woensdag.	1 Zaterdag.
2 Dinsdag. *L.K.*	2 Donderdag. *L.K.*	
3 Woensdag.	3 Vrijdag.	
4 Donderdag.	4 Zaterdag.	2 Zondag. 23.
5 Vrijdag.		3 Maandag.
6 Zaterdag.		4 Dinsdag.
	5 Zondag. 19.	5 Woensdag.
7 Zondag. 15.	6 Maandag.	6 Donderdag.
8 Maandag.	7 Dinsdag.	7 Vrijdag. *N.M.*
9 Dinsdag. *N.M.*	8 Woensdag.	8 Zaterdag.
10 Woensdag.	9 Donderdag. *N.M.*	
11 Donderdag.	*Hemelvaartsdag.*	9 Zondag. 24.
12 Vrijdag.	10 Vrijdag.	10 Maandag.
13 Zaterdag.	11 Zaterdag.	11 Dinsdag.
		12 Woensdag.
14 Zondag. 16.	12 Zondag. 20.	13 Donderdag.
15 Maandag.	13 Maandag.	14 Vrijdag.
16 Dinsdag. *E.K.*	14 Dinsdag.	*Isr. Pinksteren. E.K.*
17 Woensdag.	15 Woensdag. *E.K.*	15 Zaterdag.
18 Donderdag.	16 Donderdag.	
19 *Z.K.H. Prins Hendrik*	17 Vrijdag.	16 Zondag. 25.
verjaart.	18 Zaterdag.	17 Maandag.
20 Zaterdag.		18 Dinsdag.
	19 *1e Pinksterdag.* 21.	19 Woensdag.
21 Zondag. 17.	20 *2e Pinksterdag.*	20 Donderdag.
22 Maandag.	21 Dinsdag.	21 Vrijdag.
23 Dinsdag. *V.M.*	22 Woensdag.	22 Zaterdag. *V.M.*
24 Woensdag.	23 Donderdag. *V.M.*	
25 Donderdag.	24 Vrijdag.	23 Zondag. 26.
Isr. Paaschfeest.	25 Zaterdag.	24 Maandag.
26 Vrijdag.		25 Dinsdag.
27 Zaterdag.	26 Zondag. 22.	26 Woensdag.
	27 Maandag.	27 Donderdag.
28 Zondag. 18.	28 Dinsdag.	28 Vrijdag.
29 Maandag.	29 Woensdag.	29 Zaterdag.
30 *H.K.H. Prinses Juliana*	30 Donderdag.	
verjaart.	31 Vrijdag. *L.K.*	30 Zondag. 27. *L.K.*

JULI.	AUGUSTUS.	SEPTEMBER.
1 Maandag.	1 Donderdag.	1 Zondag. 36.
2 Dinsdag.	2 *H. M. de Koningin-*	2 Maandag.
3 Woensdag.	*Moeder verjaart.*	3 Dinsdag. *N.M.*
4 Donderdag.	3 Zaterdag.	4 Woensdag.
5 Vrijdag.		5 Donderdag.
6 Zaterdag. *N.M.*	4 Zondag. 32.	6 Vrijdag.
	5 Maandag. *N.M.*	7 Zaterdag.
	6 Dinsdag.	
7 Zondag. 28.	7 Woensdag.	
8 Maandag.	8 Donderdag.	8 Zondag. 37.
9 Dinsdag.	9 Vrijdag.	9 Maandag.
10 Woensdag.	10 Zaterdag.	10 Dinsdag. *E.K.*
11 Donderdag.		11 Woensdag.
12 Vrijdag.	11 Zondag. 33.	12 Donderdag.
13 Zaterdag. *E.K.*	12 Maandag. *E.K.*	13 Vrijdag.
	13 Dinsdag.	14 Zaterdag.
	14 Woensdag.	
14 Zondag. 29.	15 Donderdag.	
15 Maandag.	16 Vrijdag.	15 Zondag. 38.
16 Dinsdag.	17 Zaterdag.	16 Maandag.
17 Woensdag.		17 Dinsdag.
18 Donderdag.	18 Zondag. 34.	18 Woensdag. *V.M.*
19 Vrijdag.	19 Maandag.	19 Donderdag.
20 Zaterdag.	20 Dinsdag. *V.M.*	20 Vrijdag.
	21 Woensdag.	21 Zaterdag.
21 Zondag. 30. *V.M.*	22 Donderdag.	
22 Maandag.	23 Vrijdag.	
23 Dinsdag.	24 Zaterdag.	22 Zondag. 39.
24 Woensdag.		23 Maandag.
25 Donderdag.	25 Zondag. 35.	24 Dinsdag.
26 Vrijdag.	26 Maandag.	25 Woensdag.
27 Zaterdag.	27 Dinsdag. *L.K.*	26 Donderdag. *L.K.*
	28 Woensdag.	27 Vrijdag.
28 Zondag. 31.	29 Donderdag.	28 Zaterdag.
29 Maandag. *L.K.*	30 Vrijdag.	
30 Dinsdag.	31 *H. M. de Koningin*	29 Zondag. 40.
31 Woensdag.	*verjaart.*	30 Maandag.

OCTOBER.

1 Dinsdag.
2 Woensdag. *N.M.*
3 Donderdag.
4 *Isr. Nieuwjaar (5689).*
5 Zaterdag.

6 Zondag. 41.
7 Maandag.
8 Dinsdag.
9 Woensdag.
10 Donderdag. *E.K.*
11 Vrijdag.
12 Zaterdag.

13 Zondag. 42.
14 *Groote Verzoendag.*
15 Dinsdag.
16 Woensdag.
17 Donderdag.
18 Vrijdag. *V.M.*
19 Zaterdag.
Loofhuttenfeest.

20 Zondag. 43.
21 Maandag.
22 Dinsdag.
23 Woensdag.
24 Donderdag.
25 Vrijdag. *L.K.*
26 Zaterdag.

27 Zondag. 44.
28 Maandag.
29 Dinsdag.
30 Woensdag.
31 Donderdag.

NOVEMBER.

1 Vrijdag. *N.M.*
Allerheiligen.
2 Zaterdag.
Allerzielen.

3 Zondag. 45.
4 Maandag.
5 Dinsdag.
6 Woensdag.
7 Donderdag.
8 Vrijdag.
9 Zaterdag. *E.K.*

10 Zondag. 46.
11 Maandag.
12 Dinsdag.
13 Woensdag.
14 Donderdag.
15 Vrijdag.
16 Zaterdag.

17 Zondag. 47. *V.M.*
18 Maandag.
19 Dinsdag.
20 Woensdag.
21 Donderdag.
22 Vrijdag.
23 Zaterdag. *L.K.*

24 Zondag. 48.
25 Maandag.
26 Dinsdag.
27 Woensdag.
28 Donderdag.
29 Vrijdag.
30 Zaterdag.

DECEMBER.

1 Zondag. 49. *N.M.*
2 Maandag.
3 Dinsdag.
4 Woensdag.
5 Donderdag.
6 Vrijdag.
7 Zaterdag.

8 Zondag. 50.
9 Maandag. *E.K.*
10 Dinsdag.
11 Woensdag.
12 Donderdag.
13 Vrijdag.
14 Zaterdag.

15 Zondag. 51.
16 Maandag. *V.M.*
17 Dinsdag.
18 Woensdag.
19 Donderdag.
20 Vrijdag.
21 Zaterdag.

22 Zondag. 52.
23 Maandag. *L.K.*
24 Dinsdag.
25 Woensdag. *1e Kerstdag.*
26 Donderdag.
2e Kerstdag.
27 Vrijdag.
28 Zaterdag.

29 Zondag. 53.
30 Maandag. *N.M.*
31 Dinsdag. *Oudjaar*

KORTE KRONIEK VAN DE PROVINCIE EN STAD GRONINGEN.

1 November 1927 – 31 October 1928.

8 November.	† J. Oosterhuis, arts te Delfzijl.
9 November.	† Ds. H. Hooghiemstra, pred. bij de Doopsgezinde gemeente te Uithuizen.
20 November.	Bevestiging en intrede van Ds. H. N. IJsbrandy, voorheen predikant te Heerenveen, als voorganger bij de afdeeling Groningen van de Vereeniging van Vrijzinnig Hervormden.
30 November.	† Mr. J. P. Pott, rentmeester der Stadsbezittingen te Groningen.
1 December.	De afdeeling Groningen der Koninklijke Nederlandsche Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde herdenkt haar 50-jarig bestaan.
4 December.	† S. D. Jensema, burgemeester van Loppersum.
27 December.	† J. M. W. van Elzelingen, te 's Gravenhage, van 1896 – 1908 hoofd-ingenieur van den Provincialen Waterstaat te Groningen.
28 December.	† Dr. M. Bolt, directeur van de koepokinrichting en oud-armendokter te Groningen.
30 December.	† Iz. Gorter, oud-voorzitter en mede-oprichter van de industrieschool voor Meisjes te Groningen, oud-voorzitter van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar onderwijs, enz., overleden te Nijmegen.

1928

11 Januari.	† Dr. J. M. Tichelaar, rustend geneesheer, overleden te Zuidhorn.
11 Januari.	† J. W. A. van Zuilen, bekend aannemer en bouwkundige te Groningen, overleden te IJmuiden.
11 Januari.	† Mr. E. Fransema, advocaat en procureur te Godlinze.
21 Januari.	Huldiging van den oud-wethouder van Groningen, den heer H. J. Sissingh, in eene daartoe belegde feestelijke vergadering van de Vrijz. Democratische kiesvereeniging „Burgerplicht".
21 Januari.	Huldiging van den Heer J. Nijboer wegens diens 40-jarig jubileum als secretaris van de landbouwvereeniging „Advendo" te Kropswolde.
8 Februari.	De Groningsche Roeivereeniging „Aegir" viert haar gouden feest.
11 Februari.	† Pater F. I. A. Voogel S. J. te Groningen.
17 Februari.	De Rederijkerskamer „Tollens" te Hoogezand viert haar 75-jarig bestaan.
21 Februari.	† M. D. Botje, oprichter en Directeur der Noord-Nederlandsche Oliefabriek, oud-lid van den raad van Groningen, te Groningen.
21 Februari.	† Hendrik Scholte, oud-hoofd eener school en schrijver van onderscheidene rekenboeken, overleden te Ulrum.
27 Februari.	Plechtige opening, in het gebouw der Middelbare Landbouwschool, van het Bedrijfslaboratorium voor Grondonderzoek aan de Prof. van Hallstraat te Groningen.
1 Maart.	Installatie van den heer J. D. van der Munnik als burgemeester der gemeente Loppersum.
1 Maart.	† G. C. Jorissen, oud-burgemeester der gemeente Noorddijk, overleden te Oosterhoogebrug.

6 Maart.	† R. H. Boerma, in leven arts te Baflo, overleden te Groningen.
10 Maart.	Prof. Mr. M. P. Vrij aanvaardt het ambt van hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Te recht!"
27 Maart.	Opening van het gemeenschappelijk slachthuis voor de gemeenten Hoogezand en Sappemeer.
1 April.	T. Maris, hoofdcommies ter Provinciale griffie van Groningen, herdenkt den dag, waarop hij 50 jaar geleden bij de griffie in dienst trad.
12 April.	† J. R. Borggreve, tandarts te Groningen.
18 April.	Inwijding van een nieuw raadhuis te Bedum.
26 April.	Dr. C. G. Wagenaar aanvaardt het ambt van Bijzonder Hoogleeraar in de faculteit der Godgeleerdheid vanwege de Nederl. Evangelische Vereeniging, aan de rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Oude wijn in nieuwe zakken".
30 April.	† Mevr. G. Kunst-de Vogel te Groningen, lid van het hoofdbestuur der Vereeniging „Groningen".
7 – 12 Mei.	Viering van het 300-jarig bestaan van Hoogezand en Sappemeer.
21 Mei.	† Mr. D. J. Romkes, president van de Rechtbank te Winschoten, overleden te 's-Gravenhage.
24 Mei.	† Prof. Dr. M. E. Mulder, oud-hoogleeraar in de oogheelkunde aan de rijksuniversiteit te Groningen, overleden te 's-Gravenhage.
27 Mei.	Plechtige herdenking van het 50-jarig bestaan van de Remonstrantsch-gereformeerde gemeente te Groningen en inwijding van de verbouwde kerk.
28 Mei.	Algemeene Vergadering te Groningen van de Vereeniging van Christelijke Onderwijzers(-ressen) in Nederland en Overzeesche bezittingen.

5 Juni.	Het 25-jarig bestaan van het Algemeen Prov. Stads- en Acad. ziekenhuis te Groningen feestelijk herdacht.
22 Juni.	De Noorder-afdeeling der Groninger maatschappij van landbouw herdenkt haar 75-jarig bestaan met een landbouwtentoonstelling en een openluchtspel op den borg Menkema te Uithuizen.
13 Juli.	Dr. F. G. Groneman te Baarn, oud-directeur van de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen, viert onder vele blijken van belangstelling zijn 90sten verjaardag.
21 Juli.	† Mej. Dr. E. H. Roelfsema, werkzaam aan de rijksuniversiteits-bibliotheek, schrijfster van het Academisch proefschrift: De klooster en proosdijgoederen in de provincie Groningen.
22 Augustus.	† Jan Engelhardt te Oude Pekela, oud-hoofd eener school en oud-directeur der rijksnormaallessen.
22 Augustus.	† Dr. I. Mendels, te 's Gravenhage, oud-leeraar in de geschiedenis aan de R. H. B. S. te Groningen, schrijver van „De Joodse gemeente te Groningen", en bestuurslid van tal van Joodsche instellingen.
1 September.	De heeren H. M. Panman en Dr. Th. Tjabbes in een buitengewone raadsvergadering te Veendam gehuldigd wegens hun 25-jarig lidmaatschap van den raad.
4, 5 en 6 September.	Tentoonstelling van het schoenenbedrijf in de „Harmonie" te Groningen.
5 September.	Algemeene Vergadering te Groningen van de Nationale Christen-Geheel-Onthouders Vereeniging.
6 September.	De Koninklijke Liedertafel „Gruno" viert haar 75-jarig bestaan.
7 September.	Algemeene Vergadering te Groningen van de Vereeniging voor Kadaster en Landmeetkunde.

8 September.	Algemeene Vergadering te Groningen van den Algemeenen Bond van Provinciaal personeel in Nederland.
9 en 10 September.	Eerste Noord-Nederlandsche Jaarbeurs voor het Kappersbedrijf te Groningen.
15 September.	De gymnastiek-vereeniging „Jahn II" te Stadskanaal viert haar 25-jarig bestaan.
16 September.	Interprovinciale betooging van N. V. V. en S. D. A. P. in het Stadspark te Groningen, door 25000 personen bezocht.
17 September.	Prof. Dr. J. Lindeboom draagt zijn waardigheid als rector-magnificus der Groningsche hoogeschool over aan zijn opvolger Prof. Dr. I. H. Gosses met eene rede, getiteld: „Historisch Christen Socialisme".
19 September.	Father A. Witlox te Groningen herdenkt onder groote belangstelling zijn 25-jarig priesterschap.
20 September.	Het Departement „Groningen" der Ned. Mij. van Handel en Nijverheid viert zijn 150-jarig bestaan.
20 September.	† A. I. Catz, wethouder der gemeente Groningen en hoofd der fa. Catz en Zn. van Pekela.
1 October.	† S. de Swaan, thesaurier van de Joodsche gemeente te Groningen en bestuurslid van tal van Joodsche Vereenigingen en instellingen.
6 October.	Dr. B. L. van der Waerden aanvaardt het hoogleeraarsambt in de faculteit der wis- en natuurkunde aan de rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „De strijd om de abstractie".
9 October.	De Openbare Leeszaal te Groningen viert haar 25-jarig bestaan.
12 en 13 October.	Algemeene Vergadering te Groningen van het „Verbond van Nederlandsche werkgevers".

13 October.	Dr. H. J. F. W. Brugmans aanvaardt het hoogleeraarsambt aan de rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Het psychisch onbewuste".
18—20 October.	Het 25-jarig bestaan der H. B. S. 3 en Hoogere Handelsschool te Groningen feestelijk herdacht.
19 October.	† Mr. Dr. Carel Coenraad Geertsema, oud-commissaris der Koningin in de provincie Groningen, president-curator der Groningsche Hoogeschool, Commandeur in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.
22 October.	Tot wethouder van Groningen in de plaats van wijlen den heer A. I. Catz wordt door den Raad de heer N. de Jager benoemd.
25 October.	Plechtige ingebruikstelling van het Doopsgezind Rusthuis aan de Savornin Lohmanlaan te Groningen.

INLICHTINGEN omtrent enkele openbare inrichtingen enz. te Groningen, welke den beoefenaar of liefhebber van geschiedenis, oudheid-, taal- en letterkunde van stad en provincie Groningen van dienst kunnen zijn.

Rijksarchief in de provincie Groningen.

Rijksarchivaris: Dr. H. A. Poelman.
Commies-chartermeester: J. A. Brouwer.
Commies: B. Lonsain.
Klerk-concierge: J. Koster.
Bode-stoker: E. E. Huizinga.

Het archief is gevestigd in het rijksarchiefgebouw, St. Jansstraat. Het is, behalve des Zondags en op feestdagen, geopend van 9 tot 5 uur; op Zaterdag van 9–1 uur. Inlichtingen omtrent het gebruik verstrekt de archivaris.

Archief der gemeente Groningen.

Gemeente-archivaris: Dr. H. P. Coster.
Wetenschappelijk ambtenaar: Mejuffrouw C. S. W. Kroes.
Schrijver: H. de Vries.

Het archief is gevestigd in het rijksarchiefgebouw, St. Jansstraat. Het is op werkdagen geopend van 9–5 uur, op Zaterdag van 9–12 uur. Inlichtingen omtrent het gebruik verstrekt de archivaris.

Bibliotheek der rijksuniversiteit te Groningen.

Bibliothecaris: . . . . . .
Conservator: H. de Buck.
Vaste assistenten: Mejuffrouw E. R. Kluyver en Mejuffrouw E. M. Smit.
Tijdelijk assistente: Mejuffrouw W. C. Wildervanck de Blécourt.
Administrateur: A. Nienhuis.
Bibliotheekbeambten: J. Niewold en C. Langeveld.

De bibliotheek is gevestigd in het gebouw in de Zwanestraat en is, behalve des Zondags en op academische en burgerlijke feestdagen, geopend van 10 tot 4 – de leeszalen tot 5 – en van 7 tot 10 uur. Gedurende de zomervacantie is de bibliotheek geopend van 10–12 en van 1 tot 3 uur, gedurende de Kerst- en de Paaschvacanties van 10 tot 3 uur.

Biologisch-archaeologisch Instituut der rijksuniversiteit te Groningen.

Directeur: Dr. A. E. van Giffen.
Amanuensis: L. Postema.
Bediende 1e klasse: J. Lanting.
Bediende: J. Dijkstra.

Het instituut is gevestigd in het gebouw Poststraat no. 6. Het bevat algemeene verzamelingen op vóór- en vroeghistorisch gebied en is voor het publiek geopend op werkdagen van 8—12 en 1—6 uur. Inlichtingen op vóór- en vroeghistorisch gebied worden gaarne door den directeur verstrekt.

Bibliotheek van het Genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio".

Bibliothecaris: Dr. H. A. Poelman.

Deze bibliotheek bevat handschriften en boeken voornamelijk betrekking hebbende op rechtswetenschap (bovenal rechtsgeschiedenis, oud-vaderlandsch recht, beklemrecht, enz.), oudheidkunde en taalkunde en is geplaatst in de bibliotheek der rijksuniversiteit en op de dagen en uren als deze geopend. Men vervoege zich tot het personeel der bibliotheek van de rijksuniversiteit.

Bibliotheek der Provincie Groningen.

Bibliothecaris: K. Nieland, referendaris, chef der derde afdeeling ter Provinciale Griffie.

De bibliotheek bevat verschillende werken; de meeste hebben echter betrekking op rechtswetenschap (vooral staats- en administratief recht) en op de geschiedenis en plaatsbeschrijving van Groningen (stad en gewest). Voorts zijn o.a. opgenomen de verslagen van talrijke in de provincie gevestigde vereenigingen, instellingen enz.

Museum van Oudheden voor provincie en stad Groningen.

Het museum, gevestigd in het gebouw aan den Praediniussingel No. 59, is op alle dagen, behalve op Maandag, geopend, en wel van 10—5 uur (gedurende de wintermaanden van 10—4 uur). De toegangsprijs bedraagt 25 cent; op Zondagmiddag (1—5 resp. 1—4 uur) 10 cent. De aan het museum verbonden bibliotheek (Kunstgeschiedenis, Groningana) is in bruikleen afgestaan aan de bibliotheek der rijksuniversiteit te Groningen.

Beschermheer: Jhr. mr. dr. E. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, oud-commissaris der Koningin in de provincie Groningen.

Commissie van administratie:

Mr. H. de Visser, *voorzitter.*
Dr. H. P. Coster,
*conservator en secretaris.**)
W. Rost Onnes, *penningmeester.*
Jhr. L. F. A. v. Swinderen (*Haren).*
Dr. A. E. van Giffen.
Prof. mr. dr. I. B. Cohen.*)
B. Dorhout Mees.
O. J. Hooft van Iddekinge
(*'s-Gravenhage).*
Mr. E. J. Th. à Th. van der Hoop van Slochteren *(Slochteren).*
Jhr. mr. J. Hora Feith.
Mr. H. Hovinga *(Uithuizen).*
Jhr. mr. J. F. Lewe van Nijenstein
(*Amsterdam).*
M. Mesdag.
J. Offerhaus Wz.
Jhr. A. J. B. Verheyen.
Jb. Vinhuizen (*Middelstum).*
J. A. Wreesman.

De vijf eerstgenoemde leden vormen het dagelijksch bestuur. De leden wier naam van een *) is voorzien, zijn commissarissen vanwege de gemeente Groningen.

Assistente: Mejuffrouw M. A. de Visser.
Concierge: J. P. Ningen.

Het museum is tevens eigenaar van den borg Menkema te Uithuizen, die dagelijks bezichtigd kan worden.

Historisch Genootschap te Groningen.

Prof. dr. I. H. Gosses, *voorzitter.* Dr. H. A. Poelman, *secretaris.*

Provinciale Groningsche Archaeologische Commissie.

Mr. H. I. Schönfeld, burgemeester der gemeente Winschoten, *voorzitter.*
Dr. H. P. Coster, gemeente-archivaris en conservator van het museum van oudheden, te Groningen, *secretaris-penningmeester.*
Mr. E. J. Th. à Th. van der Hoop van Slochteren, burgemeester der gemeente Slochteren.
Jb. Vinhuizen, wethouder der gemeente Middelstum.
Prof. dr. J. Lindeboom, hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis te Groningen.

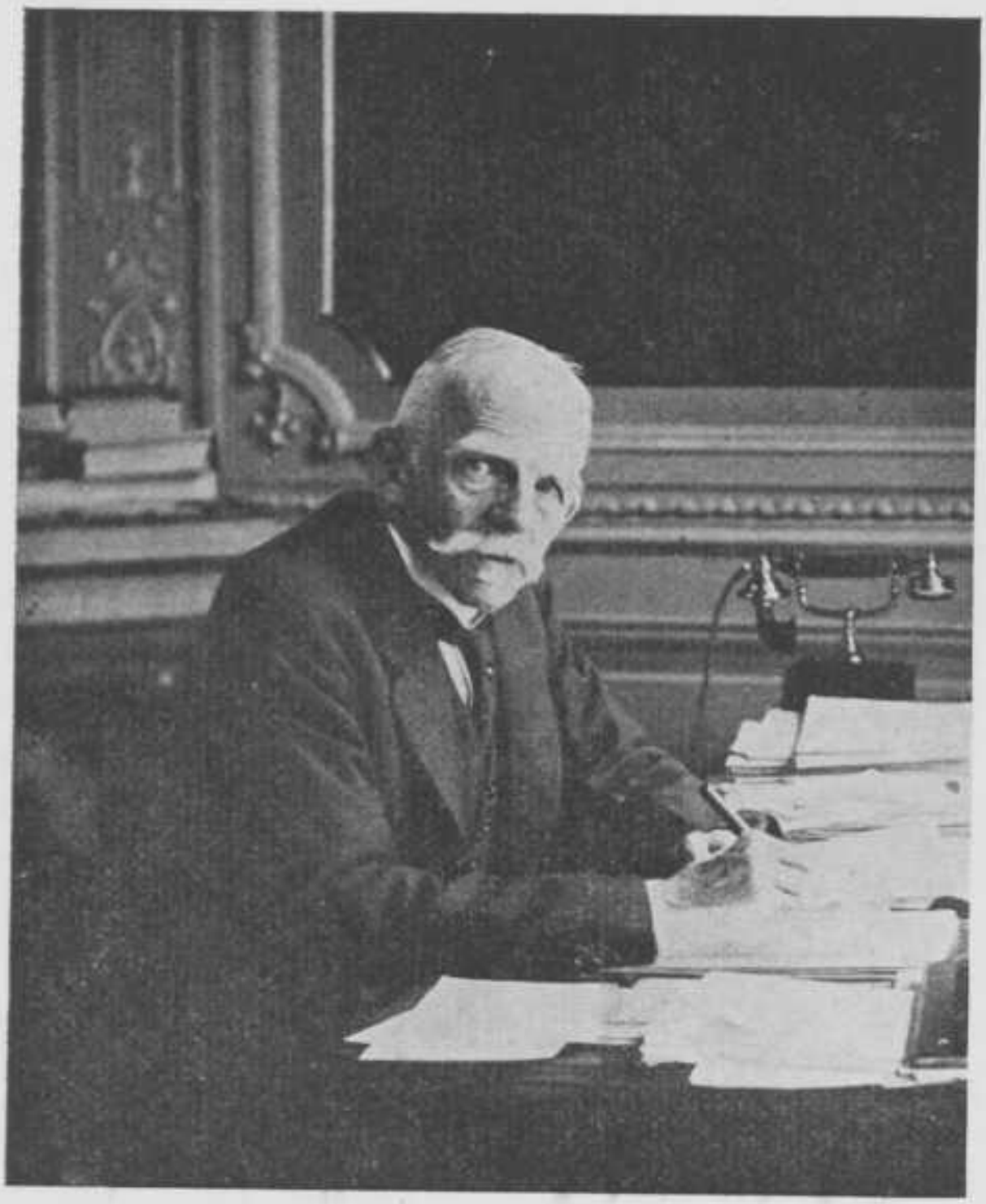
Vereeniging voor Terpenonderzoek.

Bestuur:

Prof. dr. J. F. van Bemmelen, *voorzitter.*
Prof. dr. A. G. Roos, *secretaris.*
Dr. H. A. Poelman, *penningmeester.*
Mr. P. C. J. A. Boeles, te Leeuwarden.
R. P. Dojes, te Uithuizen.
Prof. dr. I. H. Gosses.
Mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten, te Leeuwarden.
N. Ottema, te Leeuwarden.
J. B. Westerdijk, te Uithuizermeeden.

Centraal Bureau voor de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken.

Prof. dr. J. F. van Bemmelen, *voorzitter*.
J. Heidema, *secretaris*.
Prof. dr. A. G. Roos.
Prof. dr. I. H. Gosses.
W. Schipper, Winschoten.
Dr. J. S. Theissen.

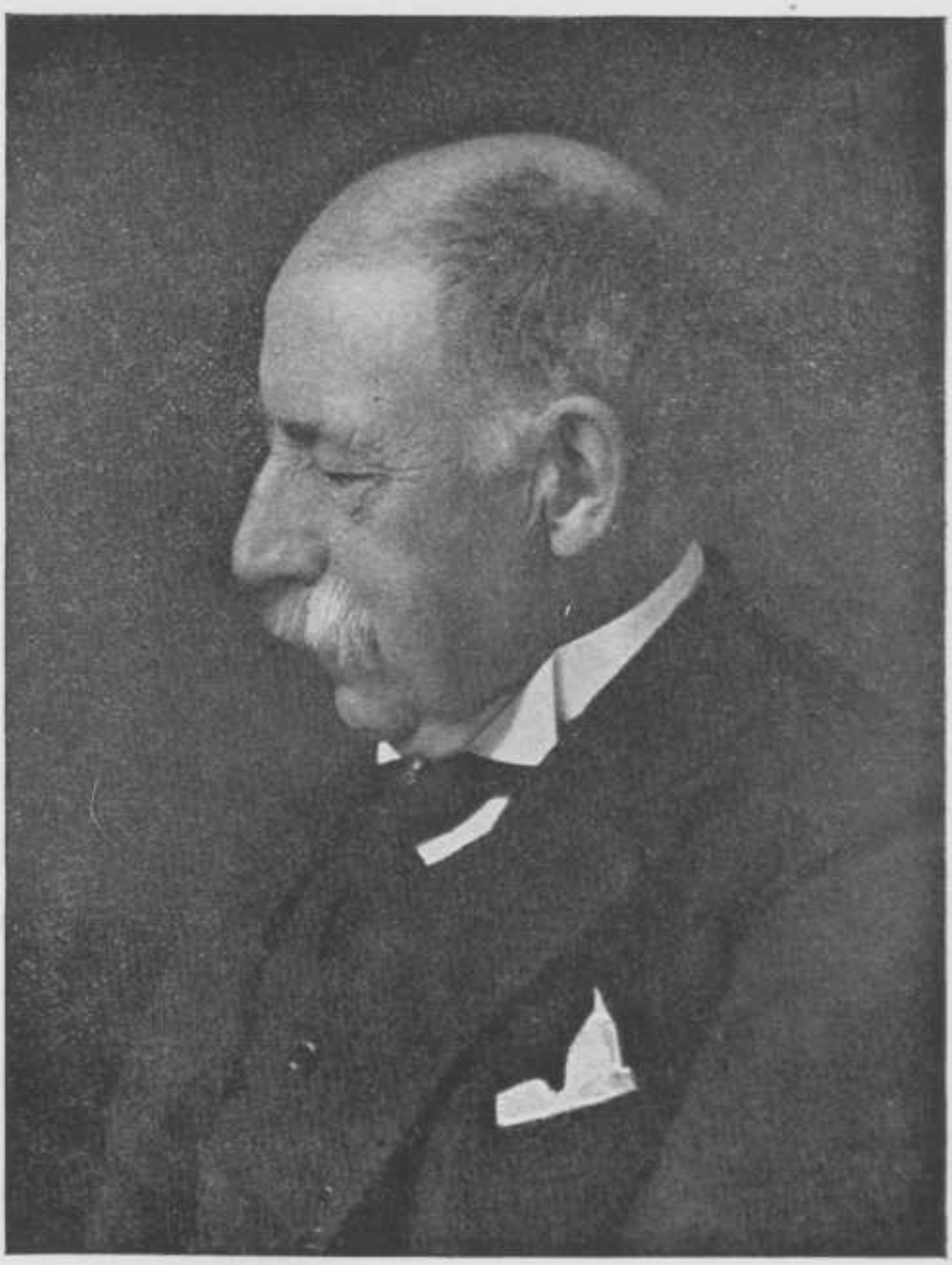
MR. DR. C. C. GEERTSEMA.

Fotobureau Folkers, Groningen.

EEN WOORD VOORAF.

Als eerste illustratie is in dezen almanak opgenomen het portret van wijlen Mr. Dr. C. C. Geertsema, oud-commissaris der Koningin in de provincie Groningen; eene levensbeschrijving van hem zal in den volgenden almanak verschijnen; de alleszins bevoegde schrijver, die op zich genomen heeft deze biographie te leveren, oordeelde den tijd, verloopen tusschen het overlijden en het verschijnen van den almanak, te kort, om een degelijk bewerkt artikel te leveren. De redactie sluit zich geheel bij deze meening aan; het artikel over wijlen Mr. Dr. C. C. Geertsema zoeke men dus in den volgenden almanak.

De Redactie.

IZAÄK GORTER.

Foto A. S. Weinberg, Groningen.

IZAÄK GORTER
1846 – 1927.

Izaäk Gorter werd geboren te Groningen, den 19en October 1846. Zijn vader was eigenaar van een ijzerzaak, die reeds zeker drie kwart eeuw onder den familienaam gedreven werd. Zijn eerste onderwijs ontving hij op de school van den heer Brugsma, in het Poststraatje; den 13en Januari 1858 werd hij ingeschreven voor de laagste der voorbereidende klassen voor het gymnasium, die kort te voren, in 1856, waren ingesteld en geplaatst onder het bestuur van den rector dier inrichting. Nadat hij de beide afdeelingen dezer vóóropleiding had doorloopen, nam hij, na de zomervacantie van 1859, in de eerste klasse van het Gymnasium zelf plaats. Dit onderwijsinstituut droeg toen een gansch ander karakter dan tegenwoordig. De behoefte bij den gezeten middenstand aan algemeen ontwikkelend onderwijs, een behoefte, waaruit weldra de Hoogere Burgerschool geboren zou worden, had blijkbaar een voorloopige bevrediging gezocht in een organisatie,

die, behoudens dan een sterke beperking van het leerplan, in menig opzicht aan die van het huidige lyceum doet denken. In de beide laagste klassen werd geen Latijn en Grieksch gedoceerd. Veel werk werd er daarentegen van de moderne talen gemaakt; in de eerste klasse werd 8 uur per week Fransch, 6 uur Duitsch gegeven; in de tweede 6 uur Fransch en een even groot aantal uren Duitsch en Engelsch. Na die tweede klasse had een splitsing plaats; de 3e en 4e hadden elk een afdeeling A en een afdeeling B, een eigenlijke gymnasiale afdeeling, waarin de studie der klassieke talen sterk op den voorgrond stond, en eene, die als het prototype van de Hoogere Burgerschool kan gelden, met een sterke overheersching van wiskunde en moderne talen. De opleiding langs den B-kant was met die 4e klasse voltooid; met meer of minder lof, of ook wel zonder prijs, werden de leerlingen ontslagen om de praktijk van het leven in te gaan. Voor hen, die de A-afdeeling hadden gekozen, volgden nog een 5e en een 6e klasse, die hen naar de poort van de academie brachten.

Ik heb bij de toenmalige inrichting van het Gymnasium opzettelijk even stil gestaan, omdat zij voor de ontwikkeling van Gorter van groote beteekenis is geweest. Nadat hij de beide laagste klassen had doorloopen, nam hij plaats in klasse III B, waar nog altijd 8 van de 28 wekelijksche lesuren voor de studie der moderne talen en van haar literatuur waren bestemd. Het onderwijs in deze vakken was toen opgedragen aan den heer

David Hoekzema, „een man", schrijven Curatoren in hun verslag over het jaar 1882, „die gedurende „een lange reeks van jaren met groote vrucht aan „ons gymnasium is werkzaam geweest, daar hij „door zijne voortreffelijke methode leven wist te „wekken en belangstelling in te boezemen voor „de door hem onderwezen vakken." Gorter ook schijnt sterk onder de bekoring van Hoekzema's lessen te zijn geraakt; vriendschapsbanden zijn tusschen hem en zijn leermeester in deze jaren aangeknoopt en vrienden zijn zij gebleven ook toen Gorter het Gymnasium had verlaten. Het Engelsch vooral schijnt de liefde van Hoekzema te hebben gehad en voor de Engelsche literatuur heeft ook Gorter zekere voorkeur gekregen en bewaard. In 1862 verscheen de eerste druk van Hoekzema's Gleanings from English prose; in 1881 was de 5e druk in voorbereiding. Hoekzema was toen ongesteld; Gorter hielp hem bij het gereedmaken van de kopij en beloofde hem, toen hij zich gedwongen zag absolute rust te nemen, tot zijn herstel voor de uitgave zorg te zullen dragen. Maar herstel bleef uit: „far from those he loved" — heet het in Gorter's voorwoord voor dezen 5en druk — „far from the many friends who, by their „unremitting care, had cheered the dark hours „of his suffering here, he died suddenly at Godes-„berg, whither he had repaired to seek recovery. „In the God's-acre, high up the Godesberg, at „the foot of the stately ruins which overlook „the Seven-Mountains, we buried him." „I think „that many a friend" — laat hij er op volgen —

„that many a former pupil, who loved and honoured „him as seldom master was loved and honoured, „will visit his grave when on a tour in sunny „Rhineland." De rechten en verplichtingen, voortspruitende uit het contract door Hoekzema met de firma Wolters aangegaan, waren bij testamentaire beschikking op Gorter overgegaan. Gaarne kweet hij zich van de daardoor hem opgelegde taak: „my work" — verklaart hij — „is an act of „gratitude to the memory of my dear and beloved „friend, to whom I owe much." Nog een 6-tal drukken heeft hij, samen met A. Picnot, leeraar in het Engelsch aan de R. H. B. S. te Groningen en later te Middelburg, verzorgd. Met Picnot samen heeft hij verder verschillende drukken van Hoekzema's Gleanings from English Poetry, van Gomm's Elementary word-and phrase-book en van diens Reader bewerkt, en een „New Reader" uitgegeven. Zoo was hij geintroduceerd in de school vóór zijn persoonlijke bemoeiingen met het onderwijs begonnen.

Hoekzema was ook directeur geweest van het Engelsche leesgezelschap, dat in die dagen in Groningen bestond. Gorter nam deze taak eveneens van hem over, en toen later de uitgever E. B. ter Horst Jr. „Wolters leesgezelschap" in het leven riep en het Engelsche daarin opging, waren het veelal Gorter's adviezen, die de keuze der boeken bepaalden.

Nadat hij de 3e klasse B had doorloopen vond Gorter's vader het wenschelijk dat hij de school verwisselde met het kantoor; hij was de aange-

wezen opvolger in de zaak en had zich tijdig voor te bereiden voor de leidende positie, die hij in de toekomst daarin zou innemen. Persoonlijk zou hij liever de A-afdeeling doorloopen en een academische loopbaan hebben gevolgd. Zelfs heeft hij, op betrekkelijk laten leeftijd, nog de studie van het Latijn ter hand genomen. Maar de omstandigheden hebben hem afgevoerd van den weg, dien hij het liefst betreden had, en hem gebiedend zijn loopbaan voorgeschreven.

Dat Gorter's belangstelling, ook nadat hij het Gymnasium had verlaten, zich niet beperkte tot de aangelegenheden, waarmee het dagelijksche verblijf in zaak en kantoor hem in aanraking bracht, bewijst het feit dat hij mede behoorde tot de oprichters van een klein dispuutgezelschap, dat zich „Excelsior" tot naam en leuskoos en, ofschoon mogelijk in kiem iets verder terugreikend, den 3en September 1866 als zijn geboortedag beschouwde. Nog worden in de boekerij van het Museum van Oudheden een tweetal reglementen, met fraai geteekend hoofd en zorgvuldig geschreven, bewaard; zij dateeren van genoemden datum en van den 21en September 1868. Aan het initiatief van den heer H. J. van Gennep had het genootschap zijn ontstaan te danken; de overige leden waren bij de oprichting: D. H. Poelman, P. ter Spill, G. Mesdag Jbzn., Iz. Gorter Jzn. en S. S. de Mol Moncourt. Om de 14 dagen kwam men samen beurtelings ten huize van een der leden. Een president, die tevens penningmeester was en telkens voor den tijd van een jaar werd

gekozen, had de leiding der vergadering; een secretaris hield de notulen en zorgde voor de verdeeling der werkzaamheden volgens vaste roosters. Het doel der leden was „zich nuttige en „aangename avonden te verschaffen, en door wrij-„ving van gevoelen hunne kennis te vermeerderen." Daartoe had ieder lid op zijn beurt een verhandeling te houden, die onmiddellijk na afloop in discussie werd gebracht en waarover een ander op de eerstvolgende vergadering een recensie gaf. Daarop behoorde een improvisatie te volgen en ten slotte had nog ieder lid het recht „een vers te reciteeren „of iets wetenswaardigs mede te deelen." Heel wat vergaderingen heeft dit kleine genootschap gehouden en zijn up en downs heeft het daarbij gekend als ieder ander. Leden vertrokken, nieuwe werden aangenomen; niet allen waren even trouwe bezoekers der bijeenkomsten. Er waren avonden waarop de wrijving der gedachten een gevaarlijken gloed dreigde te verwekken; toen een der leden, bij wijze van inleiding, eenige opmerkingen ten beste had gegeven over het begrip goed en kwaad, ontspon zich een zoo levendig debat tusschen den spreker en Gorter, dat de president de discussie moest sluiten, een handeling, die een nog heviger strijd uitlokte tusschen Gorter en den Voorzitter „over de presidiale bevoegdheid om door hamerslag „den leden het zwijgen op te leggen"; pas de definitieve sluiting der vergadering maakte een einde aan het dispuut. Schade aan de goede verstandhouding deed intusschen zulk een momenteele opwinding niet; in zijn slotbeschouwing over

het jaar '69/'70 merkte de secretaris op „dat „Excelsior vaak het tooneel was van een hevigen „strijd, zonder dat de harmonie der ledendaaronder „in het minste leed", en hij besloot met den wensch, dat „ijver voor het werk en eerbiediging van „elkanders opinie zoo altijd hand in hand mochten „gaan". Maar er waren ook avonden dat het niet vlotten wilde; eens las Gorter eenige leekedichtjes van De Genestet voor en hoopte, naar aanleiding daarvan, een discussie uit te lokken over 's dichters levensopvatting in het algemeen: „een akelige stilte" – wordt in de notulen geconstateerd – „een akelige stilte was het eenige gevolg van deze „uitnoodiging." Geen wonder, dat de secretaris eens tot de conclusie kwam: „vreemd is het, dat „dezelfde personen op de eene vergadering zóóveel „op het hart hebben, dat het den president moeite „kost een geregelde orde in het spreken te bewaren, „terwijl een volgende keer dezelfde leden zóó „weinig hebben bij te brengen, dat het grootste „gedeelte van den avond in zoogenaamden „ge-„zelligen kout" versleten moet worden." Een nuttige leerschool was het lidmaatschap van Excelsior zeker; men leerde er den aard van zijn aanleg en de mate van zijn krachten kennen. Gorter ondervond dat aan den lijve. „Gelijk hij de vorige „keer" – heet het in de notulen van de 66ste vergadering – „had opgegeven, zou deze heer „als verhandeling een vervolg op zijn stuk over „het koningschap leveren. Tegen de door het „gebruik geijkte gewoonte had hij zijne verhandeling „niet op papier gebracht, maar alleen punten

„opgeteekend, waarover hij begon te improviseeren. „Tamelijk vlot in zee gestoken, moest hij weldra „ondervinden, hoe moeilijk het is een duistere en „ingewikkelde zaak, als de door hem behandelde, „geheel uit het hoofd te behandelen, zonder zich „zelven tegen te spreken, zonder van het onderwerp „af te dwalen en tegelijkertijd de aandacht zijner „hoorders op een niet al te zware proef te stellen. „Terwijl men bij een geschreven stuk zijne ideeën „in geleidelijken gang laat volgen en duidelijkheid, „eenvoud en stijl in zijne macht heeft, is dit bij „het spreken uit het hoofd uit den aard hoogst „moeilijk. De heer Gorter ondervond dit en brak „zijn rede, na verschillende verwarde discussiën, „tamelijk abrupt af."

De onderwerpen, die in het genootschap behandeld werden, lagen op zeer verschillend terrein, op dat der staathuishoudkunde vooral, van het staatsrecht, de politiek, de letterkunde en de historie. Gorter, zijn voorkeur getrouw, bewoog zich bij preferentie op het gebied van literatuur en geschiedenis, van Engelsche letterkunde vooral. Een van zijn eerste stellingen, ontleend aan de romans van Dickens en Thackeray, leidde hij in met een verontschuldiging over het onderwerp. Men behoorde op een debatingclub — zoo betoogde hij — zaken van algemeen belang en van algemeene bekendheid te behandelen. Maar met Dickens en Thackeray, meende hij, waren de leden wel zoo vertrouwd, dat aan die voorwaarde was voldaan en zijn excuus dus aanvaard kon worden. En toen hij eenmaal op dien weg, met aller

instemming, een eerste schrede had gezet, bleef hij hem bewandelen; Dickens nog herhaaldelijk, Longfellow, Shakespeare leverden hem stof voor inleidingen, verhandelingen en voordrachten. Daarnaast auteurs als Victor Hugo, Heinrich Heine, Nederlandsche dichters en prozaïsten als De Genestet, Hugenholtz, Multatuli, geschiedschrijvers als Motley en Macaulay, moderne Fransche en Engelsche belletrie in het algemeen. Nu en dan begaf hij zich ook op ander terrein, ontleende hij stellingen b.v. aan de politiek, maar altijd weer keerde hij tot zijn eerste liefde, tot de letterkunde, terug; op dat gebied voelde hij, met zijn groote belezenheid, zich het beste thuis.

Blijkbaar lag het genootschap Gorter na aan het hart. De kring was nu en dan wel heel klein, en onder zijn presidium werd, zeker daarom, op zekeren avond de vraag besproken of het niet wenschelijk zou zijn het gezelschap uit te breiden tot een „debating-club in den eigenlijken zin van „het woord" met een 15- à 20-tal leden. Daartoe is het niet gekomen; „Excelsior" is blijven kwijnen en ten slotte een zachten dood gestorven. Weldra echter is Gorter lid van een ander, soortgelijk genootschap. Een gedrukte convocatie met het hoofd „Groninger disputeergezelschap", die ik onder zijn papieren vond en waarin een vergadering wordt aangekondigd op „Vrijdag den „19en November 1875 bij Reitsema, koffiehuis „Struvé" maakt dit aannemelijk, en een voordracht, den 30sten April 1884 door hem gehouden met den aanhef „Mijnheer de Voorzitter" maakt het

waarschijnlijk, dat hij toen nog tot dit gezelschap behoorde.

De stukken, die over zijn uit dezen tijd, geven ons niet alleen een kijk op Gorter's ontwikkeling en op wat in de eerste plaats zijn belangstelling trok, zij brengen ook enkele sprekende karaktertrekken naar voren en maken het mogelijk zijn standpunt te bepalen ten opzichte van de stroomingen van dien tijd. Geest en fantasie spreken uit sommige zeer duidelijk, zin voor beschaving, afkeer van wat ruw is en plat. Dan ook de behoefte aan een positieve meening: „toch mis „ik" — merkt hij op tegenover een van zijn medeleden — „toch mis ik iets in Uw stuk, dat ik „verwacht had er in te vinden; ik mis er diepe „overtuiging. Die impulsie ontbreekt hier, die zich „plaatst op een bepaald standpunt; och, het is „niet waar, dat het juiste milieu noodig is om het „voor en tegen van iets behoorlijk te overwegen."

Verder toont Gorter zich in voordracht en debat het type van den liberaal dier dagen. Hij komt op voor de rechten van het verstand; verlangen naar kennis lijkt hem de gelukkigste gave. Ontwikkeling en voortgaande beschaving schijnen hem de weg ter volmaaktheid. Hij heeft een onbeperkt geloof in den vooruitgang der menschheid en is van een onverstoorbaar optimisme ten opzichte van de toekomst. De vrijheid houdt hij hoog: „al wat groot en edel in ons is" — betoogt hij eens — „staat aan haar zijde, hartstochten en „ondeugden slechts worden door tyrannie ver„wekt." „Wij kennen" — zegt hij bij de behandeling

van eenige dichtregels van Schiller — „nu een „beteren regeeringsvorm dan die der slaafsche „onderworpenheid aan een koning; wij weten dat „de absolute monarchie met het waarachtig geluk „van een natie op den duur onvereenigbaar is."

Ongetwijfeld schuilt in de eigenschappen, die hier naar voren treden, het geheim van de leidende positie, die Gorter overal innam waar hij optrad. Een vaste overtuiging ten opzichte van de problemen, die zich voordeden, waardeering daarbij van de meening van anderen, geloof in de bereiking van het einddoel, afkeer van dwang bij geneigdheid tot overleg en kracht van overreding stempelden hem tot den aangewezen voorganger in de commissies, waarin hij optrad.

In Juni 1883 werd Gorter benoemd tot lid van de Commissie van Toezicht op het lager onderwijs, in October '90 werd hij, als opvolger van Mr. J. A. Tellegen, secretaris dier Commissie. Dit ambt bekleedde hij den geheelen verderen duur van zijn lidmaatschap door, tot 1 Januari 1909. Het is moeilijk uit te maken, welk aandeel hij persoonlijk gehad heeft in de bemoeiingen der Commissie in deze jaren, maar verschillende regelingen, die tot stand kwamen, liggen zóó zeer in de lijn van zijn opvattingen en sympathieën, dat men er zijn initiatief of althans zijn krachtige medewerking in mag vermoeden. Van hemzelf is zeker uitgegaan de veranderde inrichting van het verslag, door de Commissie jaarlijks uitgebracht aan den Raad der Gemeente. Hij, die zoo gaarne disputeerde, die graag de meening van anderen, ook

van andersdenkenden hoorde, kon zich niet vereenigen met een relaas, dat enkel het inzicht der Commissie weergaf. Hij meende, dat het niet anders dan in het belang van het onderwijs kon zijn, wanneer ook stemmen uit de praktijk verneembaar werden, wanneer ook de hoofden der scholen het resultaat van hun ervaringen kenbaar konden maken. Reeds het eerste verslag van zijn hand onderscheidt zich van de voorafgaande door de vele citaten uit de rapporten der schoolhoofden, die er in voorkomen. In het tweede wordt een nog grooter plaats daaraan ingeruimd en het derde begint met de mededeeling, dat voortaan het 2e hoofdstuk voornamelijk zal bestaan uit beschouwingen, ontleend aan de jaarlijksche overzichten van de leiders der scholen. „Wel" — zegt hij — „werd vroeger uit deze bron al ruim„schoots geput, maar alleen dat werd opgenomen, „wat de meening weergaf der Commissie, of ten „minste van hare meerderheid. Een aanhaling, „zonder commentaar geplaatst, beteekende toen „dat wij instemden met den inhoud. Die conclusie „moeten wij afwijzen voor de uittreksels, die in „dit verslag zijn opgenomen. Wij hebben ons niet „in de eerste plaats afgevraagd of deze of gene „meening onze instemming heeft, wij hebben niet „nauwlettend gewogen de juistheid van de ver„kondigde stellingen, wij hebben niet geschroomd „beschouwingen, die tegen elkaar indruischen, „naast elkaar een plaats te geven. Alles wat ons „belangrijk genoeg toescheen en geschikt was „om openbaar te worden, alles wat de inrichting

„verduidelijkte van het onderwijs, alles wat licht „wierp op de verhouding tusschen de onder-„wijzers, werd opgenomen. Wij geven aan de „hoofden het woord niet alleen voor de gebouwen „en de meubelen, maar ook om nieuwe theorieën „te bespreken en hun ervaring mede te deelen „over de toepassing. Misschien zal de belang-„stelling in den toestand van het lager onderwijs „door deze inrichting van het verslag worden „vergroot." Blijkbaar is de Commissie in het nut van een zoodanige redactie blijven gelooven, want de vorm van het verslag is onveranderd gebleven tot de bezuiniging in 1920 inkrimping tot een minimum gebood.

Geheel in de lijn van deze gewijzigde inrichting van het jaarlijksch rapport lagen de bijeenkomsten met de hoofden der scholen, die nu af en toe gehouden werden en waarin allerlei actueele kwesties van inrichting en methode, waarin verhoudingen, nieuwe behoeften en mogelijkheden van vervulling ampel besproken werden. Gorter hield van dit persoonlijk contact, hield van discussie en wrijving van gedachten, en onvruchtbaar waren die samensprekingen, waren die pogingen om ook de mannen van de praktijk uit hun tenten te lokken, zeker niet. Menige nuttige maatregel en menige gelukkige regeling hadden daaraan hun ontstaan te danken; „wij hebben ons veel met de inwendige „organisatie van het onderwijs bezig gehouden" — heet het in het jaarverslag over 1895 —, „maar „niet alleen aan eigen initiatief is te danken wat „in dat opzicht gedaan is; van enkele hoofden

„ontvingen wij belangrijke adviezen, waarvan eenige „in de volgende bladzijden besproken zullen „worden."

Zeker ook heeft Gorter mede het nog ruimer overleg bevorderd, waartoe schoolvergaderingen de gelegenheid boden. Een missive van de afdeeling Groningen van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers, in 1894 tot de Commissie van Toezicht gericht, bevatte, naast andere, deels zeer radicale wenschen, ook het verzoek zulke samenkomsten te willen bevorderen. Op een bijeenkomst met de hoofden der scholen weer werd de inhoud besproken, daarna op een samenkomst met de eerste-onderwijzers, onder wie ook de Voorzitter en de Secretaris van de adresseerende afdeeling. Pas daarna werd het antwoord der Commissie verzonden. Verschillende van de geuite wenschen meende zij niet te mogen steunen, maar, wat de schoolvergaderingen betrof, richtte zij tot de hoofden het dringende verzoek gedurende 2 jaar, bij wijze van proef, telkens 2 bijeenkomsten te willen uitschrijven en daartoe ook de schoolopzieners en de subcommissie van toezicht uit te noodigen. De proef werd genomen en leidde in '98 tot invoering van de verplichte schoolvergaderingen.

Zooals ik Gorter gekend heb, steeds bereid tot overleg bij de wording van een maatregel, maar streng ten opzichte van de uitvoering wanneer die eenmaal getroffen was, vermoed ik hem althans mede achter het verzoek, in 1895 tot Burgemeester en Wethouders gericht, om een

instructie te willen doen opstellen „bevattende „die bepalingen van de verordeningen die in het „bijzonder betrekking hebben op het onderwijzend „personeel en daarvan aan ieder lid van dit per-„soneel een exemplaar te willen doen uitreiken." Het was de Commissie opgevallen — heet het in het Verslag — dat verschillende onderwijzers, en vooral zij, die zoo zeer streden voor de uitbreiding van hun rechten, hun plichten niet altijd kenden. De nadere kennismaking daarmee, hoopte zij, zou tot betere naleving leiden.

Ook komt het mij voor dat hij niet vreemd zal geweest zijn aan de besluiten der Commissie, zoo nu en dan, om een enquête in te stellen naar de resultaten van het onderwijs op de verschillende scholen. Ik heb zelf later deelgenomen aan eenige van zulke enquêtes en ben daarbij getuige geweest van Gorter's initiatief en van de vele moeite die hij zich daarvoor getroostte. Ik weet hoezeer hij van het nut van een dergelijk onderzoek, als prikkel tot voortdurende inspanning, overtuigd was. Ik acht het daarom waarschijnlijk, dat het denkbeeld van hem is uitgegaan of, op zijn minst, in hem een warm voorstander heeft gevonden.

Op grond van het feit, dat hij ook later steeds geijverd heeft voor de verbetering van het gymnastiekonderwijs, komt het mij voor dat hij ook de pogingen, in dezen tijd door de Commissie herhaaldelijk aangewend om dat onderwijs beter tot zijn recht te doen komen, met graagte zal hebben gesteund. En de juichkreet in zijn eerste verslag, over de oprichting van een afzonderlijke

klasse voor schipperskinderen, waarop de Commissie reeds lang had aangedrongen, spreekt van van een persoonlijk aandeel in de vreugde over het slagen dezer pogingen.

Nog verschillende onderwerpen, waarvoor ik in zijn tweede periode van onderwijsbemoeiingen zijn bijzondere belangstelling van nabij heb leeren kennen, zullen ook in dezen tijd, waarin zij reeds herhaaldelijk ter sprake kwamen, zijn aandacht in sterke mate hebben getrokken. Zoo b.v. de samenvoeging van geestelijk misdeelde kinderen in één klasse, in één school liefst, met een bijzonder leerplan en bijzondere methoden, de uniformeering der leerplans van de volksscholen, de aansluiting van het lager- met het middelbaar- en voorbereidend hooger onderwijs.

Ongetwijfeld, eindelijk, heeft ook hem, die in toenemende ontwikkeling bij uitstek den weg tot verbetering der maatschappelijke toestanden en verhoudingen zag, de vlucht verheugd, die het herhalings- en voortzettingsonderwijs in deze jaren nam. Met vreugde constateert hij in het verslag over 1896 hoe het aantal leerlingen in de laatste 15 jaren van 81 tot 370 steeg, hoe eerst nog een bovenverdieping voor het onderwijs ingericht moest worden en nu aan de school, aan het gebouw in de Peperstraat, nog 5 lokalen moesten worden toegevoegd. Met voldoening maakt hij in het verslag over 1907 melding van het feit, dat het gebouw voor een 2e voortzettingsschool, in de Violenstraat, gereed is. En stellig zal hij hebben medegewerkt aan de uitbreiding van het leerplan,

aan de uitzetting van den cursus tot een 3-jarigen, aan het leggen van de breede basis, waarop onze Voortzettingsscholen zijn uitgegroeid tot wat ze nu zijn; stellig ook is hij mede debet geweest aan de aansporing, die tot de hoofden der lagere scholen werd gericht, om de ouders op te wekken hun kinderen, voor zoover zij daartoe in aanmerking kwamen, van dat voortgezet onderwijs te doen genieten.

Bij Raadsbesluit van den 3en December 1887 werd Gorter met ingang van den 1en Januari 1888, als opvolger van Dr. J. Baart de la Faille, die door zijn drukke bezigheden een hernieuwd mandaat niet kon aanvaarden, benoemd tot lid van de Commissie van Toezicht op de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzeressen. In het begin van 1898 volgde hij Mr. H. C. A. Thieme op als voorzitter. Deze functie bleef hij waarnemen tot 1908; twee jaar langer nog bleef hij aan als lid. Met groote toewijding heeft hij ook voor de belangen van deze school geijverd. In haar verslag over 1910 getuigt de Commissie dat zij in hem een lid verloor „met groote ervaring van en warme „belangstelling voor het onderwijs," en de schrijfster van „De Gemeentelijke Kweekschool voor onder- „wijzeressen te Groningen van 1901 – 1926" in het 3e Gedenkboek onderschrijft dit oordeel uit naam van alle leeraren en leeraressen. De school was toen nog gehuisvest in het oude gebouw op den hoek van het Martinikerkhof en de St. Jansstraat en worstelde daar voortdurend met een tekort aan licht en lucht en ruimte; de verslagen staan

onveranderlijk in mineur en dringen met kracht aan op wijziging van den toestand. Een toon van blijde verwachting klinkt door in dat van 1899, toen het bezoek van den Minister van Binnenlandsche Zaken de hoop op een afdoende verbetering deed ontstaan, die alleen door de stichting van een geheel nieuw gebouw verkregen zou kunnen worden. Maar dit maal nog weer vervloog die hoop en jaren lang heeft de Commissie nog op de vervulling van haar wenschen moeten wachten. Intusschen beleefde de school zeer voorspoedige jaren en bij het zilveren feest van 1901 heeft Gorter zeker in de algemeene vreugde van harte gedeeld. De leiding berustte toen bij Mejuffrouw Heringa, voor wier arbeid hij een onbeperkten eerbied en bewondering had; „ik" — schreef hij o.a., als voorzitter der Commissie van Toezicht, naar aanleiding van haar overlijden in 1905 — „ik, die het voorrecht had mij haar vriend „te mogen noemen, heb behoefte enkele woorden „van dankbare hulde te brengen aan hare nage-„dachtenis. Ik weet dat ik de tolk ben van velen."

Bij Raadsbesluit van den 5en Januari 1889 werd Gorter, met ingang van dien datum, benoemd tot lid van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs; in 1903 werd hij secretaris dier Commissie, in 1906 haar voorzitter. De zeer zakelijke verslagen, die jaarlijks aan den Raad werden uitgebracht, leveren weinig of geen materiaal voor conclusies omtrent zijn persoonlijke bemoeiingen met de inrichtingen, die onder de Commissie ressorteerden. Daaronder echter be-

hoorde ook de Burger-Avondschool, die bedoelde een theoretische aanvulling te geven voor jongelieden, die overdag in de werkplaats of op het kantoor de praktijk van hun vak beoefenden. Uiteraard moest dit onderwijs Gorter, die zelf, door zijn zaak, met handel en industrie voortdurend in aanraking kwam, bijzondere belangstelling inboezemen. Die belangstelling, trouwens, was zeer algemeen in dezen tijd. Bij de groote vorderingen der techniek deed zich sterk de behoefte gevoelen aan beter geschoolde en vooral theoretisch breeder onderlegde bedrijfsleiders. En ook tal van kleine ondernemers zelf beseften steeds levendiger dat een opleiding enkel in de praktijk, zooals zij die veelal hadden genoten, leemten liet die een vruchtbare concurrentie bemoeilijkten. In de memorie van toelichting op zijn wetsontwerp van 1904 voor de stichting van een Centrale Middelbare Technische school maakte Minister Kuyper zich den welsprekenden tolk van deze gevoelens en opvattingen. Verder getuigen van die algemeene belangstelling de Nationale Congressen voor vakonderwijs in Den Haag en ter bespreking van het Middelbaar Technisch onderwijs te Amsterdam, waar zeer uitvoerige en zeer belangrijke praeadviezen werden uitgebracht; ook de aandacht, door de zoogenaamde Aaneenschakelingscommissie in haar lijvig rapport mede aan deze aangelegenheid gewijd. En de Inspecteur voor het Middelbaar Onderwijs, H. J. de Groot, die meer in het bijzonder met het toezicht op het nijverheidsonderwijs was belast en op een

dienstreis in Duitschland en Oostenrijk zich een breed inzicht in deze materie had verworven, streed onverpoosd voor de verheffing en ontwikkeling van dit onderwijs. Nader nog kwam Gorter ermêe in aanraking, toen hij bij Raadsbesluit van 26 November 1898, met ingang van 1 Januari '99, werd benoemd tot Commissaris van gemeentewege in het bestuur der Ambachtsschool en op 1 Januari 1903 het secretariaat van dit bestuur op zich nam. Zoo kwam hij vanzelf in het middelpunt te staan van de bemoeiingen, die, van 1907 af, hier werden gedaan om te komen tot de oprichting van een Middelbare Technische School.

Aanleiding daartoe gaf het overlijden, op den 3en Juli 1907, van den directeur der Burger-Avondschool, Dr. H. A. J. Meyer. Toen nl. Burgemeester en Wethouders in verband met de ontstane vacature zich om advies richtten tot den Inspecteur van het M. O. De Groot, ried deze de leiding tijdelijk op te dragen aan den waarnemenden directeur en inmiddels een reorganisatieplan te ontwerpen. De Commissie van Toezicht, naar haar meening hieromtrent gevraagd, stelde het schrijven van B. en W. in handen van de subcommissie voor de Burger-Avondschool, voor deze gelegenheid uitgebreid met 2 leden, onder wie de voorzitter Gorter. Van diens hand was het rapport, dat tot leiddraad diende bij een voorloopige bespreking, gevolgd door een buitengewone vergadering, op den 5en Februari 1908, waarin ook de Inspecteur aanwezig was. Deze

gaf in overweging niet alleen de Burger-Avondschool door een reorganisatie te leiden in meer technische richting, maar ook stappen te doen om tot de oprichting van een Middelbare Technische School te komen. Vóór zij daartoe overging wilde de Commissie zich echter vergewissen van de medewerking van het Dagelijksch Bestuur. Zij richtte zich derhalve tot B. en W. met de vraag of zij wenschten dat plannen van zóó verre strekking hun werden voorgelegd. In antwoord daarop ontving zij de mededeeling, dat aan B. en W. ter oore was gekomen dat ook de directeur van de Academie Minerva zich bezig hield met het ontwerpen van plannen tot reorganisatie van ambachts- en ander vakonderwijs, dat samenwerking hun wenschelijk en noodig leek, en dat zij daarom de Commissie in overweging gaven het initiatief te nemen tot een samenspreking met het Bestuur en den Directeur van Minerva en tot die samenkomst ook het Bestuur der Ambachtsschool uit te noodigen. De Commissie gaf aan dezen wenk gevolg en den 16en November werd, in tegenwoordigheid van den Inspecteur en onder voorzitterschap van Gorter, de gecombineerde vergadering gehouden. Alle aanwezigen verklaarden zich voor de oprichting van een Middelbare Technische School, maar onbeslist liet men voorloopig de vraag of men daartoe zou zien te komen door de stichting van een geheel nieuwe inrichting of door de vervorming van een bestaande. Een subcommissie werd benoemd, waarin 2 leden van de C. v. T. op het M. O.,

onder wie Gorter, 2 van het Bestuur van Minerva en 2 van dat der Ambachtsschool zitting hadden. Den 25en November hield zij haar eerste vergadering onder Gorter's presidium. Hij stelde voor zooveel mogelijk materiaal samen te brengen en in studie te nemen, voorloopig geen rekening te houden met wat hier ter stede al bestond, maar te overwegen hoe een Middelbaar Technische School te Groningen ingericht zou moeten worden om aan haar doel te beantwoorden en dan pas na te gaan, in hoeverre de bestaande inrichtingen daartoe timmerhout zouden kunnen leveren. Daartegenover werd van de zijde van de Academie Minerva, waaraan reeds een cursus voor bouwkunde verbonden was, een plan tot reorganisatie van haar inrichting ter tafel gebracht, dat, naar de meening van het Bestuur, voor een groot gedeelte althans in de behoefte aan middelbaar technisch onderwijs zou voorzien. In een 2e vergadering, in Januari 1909 gehouden, werden allerlei speciale punten besproken en werd een nader onderzoek dier punten opgedragen aan één der gedelegeerden van Minerva, één uit het Bestuur der Ambachtsschool en aan Gorter uit de C. v. T. op het M. O. De drie heeren echter werden het niet eens. Van de zijde van Minerva werd het standpunt verdedigd dat een aesthetisch beginsel de techniek moest bezielen en beheerschen, dat de bouwkunde althans onder de auspicia der kunst behoorde beoefend te worden. De Academie zou derhalve haar afdeeling voor architectuur uitgebreid willen zien tot een middelbare technische

school voor bouwkundigen, terwijl de bestaande machinistenschool, verbonden aan de ambachtsschool, hervormd zou kunnen worden tot een technicum voor werktuigkundigen, electro-technici en scheepsbouwkundigen. Het uitvoerig rapport dat van den anderen kant werd uitgebracht en dat de instemming van den Inspecteur had verworven, was, daartegenover, een warm pleidooi voor de stichting van één enkel technicum, waarin alle technisch onderwijs zou worden samengebracht en waarin ook de bouwkundige afdeeling van Minerva opgelost zou worden. De standpunten bleken onverzoenlijk met elkaar, maar in de 3e vergadering van de Commissie van zes voor de Middelbare Technische School, in Juni gehouden, sprak de meerderheid zich uit voor Gorter's inzicht. In een 4e bijeenkomst, die in Dec. plaats had, werd nog eens een poging gedaan tot samenwerking, de laatste onder Gorter's leiding. Bij raadsbesluit van 22 Januari 1910 werd hij, op zijn verzoek, eervol ontslagen als lid der C. v. T. op het M. O., waardoor zijn mandaat voor de Commissie voor de M. T. S. van zelf verviel.

Gezondheidsredenen, heet het, hadden hem genoopt tot dit besluit. Teleurstelling ook? Zeker is het dat hij in dezen tijd zijn bemoeiingen met het onderwijs, bijna over de geheele linie, sterk beperkte; een jaar vroeger ongeveer, bij Raadsbesluit van den 2en Januari 1909, was hem, overeenkomstig zijn wensch, ontslag verleend als lid der C. v. T. op het Lager Onderwijs en op denzelfden dag, waarop hij ophield lid van de C. v. T.

op het M. O. te zijn, trad hij ook uit de Kweekschoolcommissie.

Met leedwezen zag men hem gaan. Wij zagen, hoezeer de C. v. T. op de Kweekschool zijn aftreden betreurde. Niet anders liet in haar verslag over 1910 die op het M. O. zich uit. „In de „heeren Gorter en Schilthuis" — heet het daar — „verloren wij twee uitstekende leden, die hun „groote bekwaamheden en daarbij hun tijd en „moeite gaarne in dienst van het middelbaar „onderwijs stelden. De heer Gorter was bovendien „vertrouwd met alle takken van onderwijs in deze „gemeente, aan het toezicht waarop hij jaren lang „zijn beste krachten had gegeven, zoodat zijn „adviezen groote waarde hadden. Wij betreuren „het dan ook zeer, dat hij zich gedrongen gevoelde „zijn aanvrage om ontslag in te dienen en zagen „hem noode gaan." En de Lager-Onderwijscommissie gaf op soortgelijke wijze uiting aan haar gevoelens. „Gezondheidsredenen" — zegt zij in haar verslag over 1909 — „dwongen hem in „het begin van 1910 ontslag te vragen uit al zijn „onderwijsbetrekkingen. Wij behoeven niet te „verzekeren, dat het verlies van een zoo ervaren „en nauwgezet secretaris, van een raadsman, zoo „volkomen thuis op alle onderwijsgebied, door „ons smartelijk wordt gevoeld; wij hopen dan ook „van heeler harte, dat de heer Gorter binnenkort „in ons midden zal kunnen terugkeeren."

Dat Gorter's arbeid op onderwijsgebied ook in de kringen der onderwijzers gewaardeerd werd, bewijst het feit, dat hij in dezen tijd, Augustus 1910,

benoemd werd tot honorair lid van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap.

De hoop, waarmee de C. v. T. op het L. O. zich vleide, is niet beschaamd. Na een rustpoos van eenige jaren begon een tweede periode van onderwijsbemoeiingen, bijna even veelzijdig als de vorige. De Groninger Schoolvereeniging 't eerst profiteerde weer van zijn ervaring op onderwijsgebied. In 1913 ongeveer nam hij als voorzitter zitting in een commissie van toezicht op haar school. Die maakte toen een moeilijken tijd door. De „eeuw van van het kind", die zij aangebroken achtte, stelde haar zeer bijzondere eischen en zij had haar idealen, in verband daarmee, aan te passen aan de vorderingen der praktijk. Bovendien deden zich voortdurend interne moeilijkheden voor, die, ter oplossing, veel beleid en takt vroegen. Gorter heeft gedaan, wat hij kon, om stuur te geven aan het onderwijs, dat jammerlijk dreigde ontwricht te worden. Maar lang hebben zijn bemoeiingen hier niet geduurd; in 1917 reeds nam hij ontslag uit deze functie.

Op het einde van 1913 trad Prof. Dr. B. Symons af als voorzitter van de Lager-Onderwijscommissie. Gedachtig aan de hoop, door haar uitgesproken in het verslag over 1909, rees bij de Commissie de vraag of de heer Gorter niet bereid gevonden zou worden de ledige plaats in te nemen. Inderdaad liet hij zich daartoe overhalen en bij Raadsbesluit van den 17en Januari 1914 werd hij opnieuw tot lid benoemd. In de eerstvolgende vergadering koos de Commissie hem eenstemmig tot haar voorzitter; hij bleef dat ambt waarnemen tot den

1en Januari 1921, den dag, waarop de nieuwe Lager-Onderwijswet in werking trad. Het is in deze jaren dat ik als secretaris der Commissie voortdurend en veel met hem heb samengewerkt, van zeer nabij getuige ben geweest van zijn warme belangstelling in het onderwijs over de geheele linie, en een groote bewondering heb opgevat voor zijn veelomvattende kennis van onderwijszaken, zijn initiatief, zijn takt en zijn doorzettingsvermogen. Reeds in het eerste jaar van zijn voorzitterschap werd de Openbare Buitengewone School, de school voor achterlijke kinderen, opgericht, aan welker inrichting hij een zeer levendig aandeel nam. Verder hadden, als vroeger, de Voortzettingsscholen en vooral de 3-jarige avondcursus voor handelsonderwijs zijn bijzondere aandacht. Hij nam zitting in de subcommissie voor deze onderwijsinrichtingen, en toen de vraag rees of het aanbeveling zou verdienen ze in M.U.L.O. scholen te veranderen, bracht hij een belangrijk rapport uit, waarin de omzetting met warmte werd bepleit. Met groote spijt nam hij kennis van de negatieve beslissing van B. en W., maar troostte zich met de toegezegde overweging om naast de Voortzettingsscholen zulk een inrichting van M.U.L.O.-onderwijs op te richten.

Met grooten ijver heeft hij in dezen tijd ook weer gewerkt voor een betere aansluiting van het lager- bij het middelbaar- en voorbereidend hooger onderwijs. In November 1914 riep hij een vergadering samen van alle hoofden van openbare en bijzondere opleidingsscholen. Van dat oogen-

blik af had bijna geregeld maandelijks een bijeenkomst in zijn woning plaats, waarin, voor de verschillende vakken, concept-programma's werden opgesteld. Daarop volgde, in December 1915, een samenkomst met de hoofden, de directrice van de Middelbare Meisjesschool, de rectoren van het Stedelijk en Christelijk Gymnasium en de directeuren der Rijks- en Gemeentelijke H. B. Scholen, waar besloten werd de concept-programma's met de examinatoren te bespreken. De vrucht was een meer gelijkvormige regeling der eischen van toelating en het besluit tot een jaarlijksche samenkomst ter bespreking van de opleiding en van alles wat daarmede samenhangt.

Ten slotte hebben ook nu weer verschillende enquêtes naar den stand der vorderingen in bepaalde vakken, op zijn initiatief gehouden en waarvoor hij persoonlijk een groot deel van het werk voor zijn rekening nam, veel van zijn tijd in beslag genomen.

Meer arbeid intusschen nog hebben in dezen tijd zijn bemoeiingen met het Middelbaar Technisch Onderwijs van hem gevergd. De Commissie van zes was niet tot een resultaat gekomen, 3 tegen 3 was zij verdeeld gebleven tusschen het standpunt van den Inspecteur en dat van het Bestuur van de Academie Minerva; in haar laatste vergadering, den 29en Maart 1911 gehouden, kreeg haar secretaris opdracht een verslag van haar werkzaamheden samen te stellen en dat B. en W. te doen toekomen. Waar, ondanks alle verdeeldheid, men het eens bleek in de begeerte naar

een Middelbare Technische School, nam de toenmalige Wethouder van Onderwijs, de heer Kraus, de zaak ter hand en den 25en April 1914 besloot de Raad dat, zoodra het gebouw in de Violenstraat, waar de gemeentelijke H.B.S. met 3-j. c. en de 2-jarige handelsschool gehuisvest waren, ontruimd zou zijn en zekerheid zou zijn verkregen omtrent subsidieering door Rijk en Provincie, tot reorganisatie van de Burger-Avondschool en inrichting van een M. T. S., overeenkomstig de adviezen van den Inspecteur De Groot, zou worden overgegaan.

Toen echter brak de wereldoorlog uit en kwamen die „bijzondere tijdsomstandigheden", die de opschorting beteekenden van alle plannen in wording. Het waren de deplorabele staat, waarin het gebouw van de Ambachtsschool verkeerde, het besluit van den Raad van 3 Maart '17 om den bouw van een nieuwe school te bevorderen, en het gereedkomen, in hetzelfde jaar, van het gebouw voor de gemeentelijke H. B. S. met 3-j. c. en de handelsschool, waardoor de gelegenheid ontstond om in de Violenstraat een M. T. S. onder te brengen, die de zaak opnieuw aan de orde deden komen. Dr. Nijhoff, toen Wethouder van Onderwijs, pakte haar krachtig aan, maar pas twee jaar later, in 1919, was zij zoover gevorderd dat men met stelligheid verwezenlijking der wenschen tegemoet kon zien. In Januari van dat jaar riep de Wethouder een vergadering samen van vertegenwoordigers van de C. v. T. op het M. O., het Bestuur der Ambachtsschool en de

Academie Minerva; ook de heer De Groot, nu Inspecteur-generaal van het vakonderwijs, en Dr. A. Pit, Inspecteur van het M. O., belast met het toezicht op het kunst- en kunstnijverheidsonderwijs, waren uitgenoodigd en verschenen. Het doel der vergadering was te zien of men nu tot samenwerking met Minerva zou kunnen komen. Alle aanwezigen bleken ervan overtuigd dat de strijd geëindigd moest worden, en, op voorstel van de beide Inspecteurs, vereenigde de vergadering zich eenstemmig met een oplossing, waarbij de Academie als zelfstandig instituut zou verdwijnen en de Gemeente in haar nieuwe M. T. S. het onderwijs in de kunstnijverheid op zou nemen. Het geheel zou staan onder de leiding van een technicus, maar het technisch en het aesthetisch onderwijs zouden zoo nauw mogelijk verbonden worden en zoo voor eenzijdigheid worden behoed. Aan het slot der vergadering deelde de voorzitter mede, dat het in zijn bedoeling lag B. en W. uit te noodigen een Commissie te benoemen tot nadere uitwerking der plannen. Den 20en Februari werden de uitnoodigingen, om in die Commissie zitting te nemen, verzonden en in den namiddag van den 14en Maart werd zij ten stadhuize geïnstalleerd; Gorter behoorde, begrijpelijkerwijze, tot de geïnviteerden en werd tot haar voorzitter gekozen.

Voortdurend werd nu met hem voeling gehouden en van zijn hand was het uitvoerige rapport, dat tot basis van de verdere maatregelen strekte. Het is gedateerd van 1 Maart 1920, 41 getypte folio-kanten lang, en een groote massa materiaal

was voor de samenstelling bijeengebracht en doorgewerkt: memories, rapporten, adviezen, brochures, prospectussen, programmata en roosters van elders bestaande inrichtingen. Het stuk begint met een kort overzicht van de wijze waarop de Commissie tot stand is gekomen. Daarna volgt een aanwijzing over den opzet van het rapport, dat zal handelen 1e over de reorganisatie van de Burger-Avondschool c.a., 2e over de inrichting van de M. T. S. en 3e over de kunstnijverheid en het onderwijs in de bouwkunde, het overnemen van dit onderwijs van Minerva. Na nog eenige algemeene beschouwingen en een heenwijzen op de vele moeilijkheden die voortsproten uit de groote verschillen in inrichting elders, wordt dan overgegaan tot de uitvoerige behandeling van elk der 3 genoemde punten.

De Burger-Avondschool, gereorganiseerd tot een 5-jarigen cursus, en, evenals de Ambachtsschool, uitsluitend bestemd voor werknemers, zou hij met die Ambachtsschool vereenigd en met deze geplaatst willen zien onder éénzelfde technische leiding.

Het gedeelte, dat handelt over de inrichting van de M. T. S. begint met een uiteenzetting van de denkbeelden, dienaangaande ontwikkeld in het rapport van den Inspecteur De Groot. Daarna handelt het allereerst over de vakken, die gedoceerd zullen moeten worden: bouw- en waterbouwkunde, scheepsbouwkunde, werktuigbouwkunde en electrotechniek, chemische techniek en beeldende kunst. Gelukkig acht hij daarbij de

opneming van Minerva, want hij is het eens met de bewering van De Bazel in diens praeadvies, „dat bij elk voortbrengsel van handen- of fabriek-„kundigen arbeid het aesthetisch element in „meerdere of mindere mate essentieele factor is, „dat het aesthetische eigenschap is van het wezen „van elk ding, maar ook tot eigenschap gemaakt „moet worden van den uiterlijken vorm en zich „daarin moet toonen." In de tweede plaats wordt gesproken over de eischen van toelating, wordt een programma gegeven voor het examen, dat daarvoor afgenomen zal moeten worden en een voorstel gedaan omtrent vrijstellingen, die men zal kunnen verleenen; „kunstzinnigen aanleg" acht hij noodig voor plaatsing in de afdeeling bouwkunde. Dan wordt gehandeld over de vooropleiding, vervolgens over duur en inrichting van de M. T. S. en ten slotte over de plaats, die de praktijk in het onderwijs zou moeten innemen; tusschen het 2e en 3e leerjaar zouden, onder contrôle van den directeur, de leerlingen een jaar lang het vak van hun keuze in de praktijk moeten beoefenen.

Als derde punt wordt dan eindelijk het onderwijs in de kunstnijverheid en de beeldende kunsten besproken. Nu de bouwkunde daarvan is losgemaakt, zou Gorter het ondergebracht willen zien in een afzonderlijke afdeeling, bestuurd door een eigen directeur onder algemeen beheer van den leider der M. T. S. Zóó, niet meer gehandicapt door de dualiteit van zijn streven, hoopte en verwachtte hij dat dit onderwijs tot grooten bloei zou komen. Het stuk eindigde met den raad om

nu tijdig uit te zien naar een bekwaam technicus, die als directeur zou kunnen optreden en het ontworpen schema verder zou kunnen uitwerken. Geheel gesteld in Gorter's geest, beslist maar met hoffelijke en zoover mogelijke tegemoetkoming aan de tegenpartij, werd het door alle leden van de Commissie geteekend. Een zacht narommelen van het eindelijk afgedreven onweer hoort men intusschen nog in de nota van een tweetal, waarin die verklaren dat zij het zouden betreuren als de bouwkunde aan de afdeeling kunstnijverheid en beeldende kunsten zou worden onttrokken. Op voorstel van den Wethouder besloten B. en W. het te doen drukken en het zoo in ruimer kring bekendheid te verschaffen. Ook de Inspecteur-generaal vereenigde zich in hoofdzaak met den inhoud, al week die op een paar niet onbelangrijke punten af van zijn advies; hij maakte een kosten-berekening, nu voor een nieuw gebouw, omdat dat in de Violenstraat toch eigenlijk onbruikbaar was voor het doel. Krachtig drong Dr. Nijhoff op handelen en doortasten aan en zijn opvolger, de heer Voerman, vatte de zaak onmiddellijk weer op. Den 14en April 1921 kwam het voorstel van B. en W. om tot den bouw en de inrichting van een M. T. S. over te gaan, bij den Raad in; den 23en Mei werd het aangenomen. Al gauw was nu ook een directeur benoemd, waren de plannen ontworpen en vastgesteld en op 1 December '23 kon de M. T. S. in het nieuwe gebouw officieel geopend worden.

Gorter was intusschen tot lid benoemd en tot

voorzitter gekozen van de Gemeentelijke Commissie van Toezicht op de inrichtingen van Lager- en Middelbaar Technisch Onderwijs; tot hem was het verzoek gericht bij gelegenheid van de opening een overzicht te geven van de totstandkoming en de beteekenis van de M. T. S. „Die opdracht" — zegt hij — „aanvaard ik, dankbaar dat het mij „gegeven is na 17 jaren strijd voor middelbaar „nijverheidsonderwijs de opening nog te mogen „meemaken, dankbaar, na zoo langen tijd de groote „lijnen te hebben aangegeven, de resultaten nog „te mogen zien." Dan volgt een woord van warmen dank aan de Wethouders en vooral aan den heer De Groot. Niet geheel wordt gezwegen over de moeilijkheden, die te overwinnen waren; duidelijk straalt de vreugde door over de overwinning van het beginsel, van welks deugdelijkheid hij, als gewoonlijk, zoo vast overtuigd was. „Maar" — vervolgt hij dan — „ik haast mij hieraan toe te „voegen, dat de strijd, hier gestreden, gevoerd „is met die hoffelijke gematigdheid, die alleen „mogelijk is waar wederzijds de goede trouw „erkend wordt." Dan wordt een kort overzicht gegeven van de ontwikkeling van het nijverheidsonderwijs hier ter stede: 50 jaar geleden de ambachtsschool, 20 jaar geleden de industrieschool, verschillende dag- en avondcursussen voor vakonderwijs. En eindelijk, als een eeresaluut en een hulde aan de richting, die het onderspit gedolven had en als een beroep op eigen, oude idealen: „Zult gij, directeur, en Uw staf van leeraren Uw „leerlingen iets meer kunnen geven dan de machinale

„vaardigheid, onmisbaar voor hun beroep? Zult „gij in dezen bangen tijd, waarin zelfzucht regel „is, bij hen kunnen opwekken het geloof aan een „betere toekomst, de liefde voor den arbeid om „des arbeids wille, het moeilijkste en het mooiste „van Uw taak. Eerst als U dit gelukt, zult gij „hen bevredigen, die nog gelooven aan de opgaande „lijn der beschaving. Nu gij, door de toevoeging „der afdeeling Minerva, de beschikking hebt over „het aesthetische gedeelte der opleiding, zult gij „al Uwe leeraren kunnen doordringen van de „noodzakelijkheid, dat dit deel der opleiding nergens „mag ontbreken. Ik zou aan Uwe school geen „leeraar willen, noch voor de theoretische, noch „voor de practische vakken, die geen inzicht had „in de schoonheidsleer en de kunstgeschiedenis, „geen leeraar, die dit onderwijs als iets bijkomstigs, „iets in de tweede plaats komends beschouwt."

Lang is Gorter intusschen geen lid van de C. v. T. op de M. T. S. gebleven. Ik weet niet of het de interne moeilijkheden waren, die al spoedig rezen aan de school, of zijn afnemende gezondheid, maar reeds een jaar nadat hij lid geworden was, vroeg hij ontslag, dat hem met ingang van den 1en Januari 1924 eervol werd verleend.

Van beteekenis zijn verder nog geweest Gorter's bemoeiingen met de Industrieschool voor meisjes. Een commissie voor de oprichting van een dergelijke school, bestaande uit afgevaardigden van het Departement Groningen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Maatschappij tot bevor-

dering van Nijverheid en de Vereeniging van Industrieelen en Werkbazen tot bevordering van Ambachtsonderwijs, had zich reeds in 1892 met een verzoek om steun tot Burgemeester en Wethouders gericht. De Raad echter had, in het volgend jaar, op een voorstel van B. en W. in dien geest afwijzend beschikt. Met eenige wijziging straks in de bezetting en versterkt met een afgevaardigde van de Vereeniging „De Vrouwenbond" was de Commissie echter diligent gebleven en den 25sten April 1899 richtte zij zich opnieuw met een rekest van gelijke strekking tot het Dagelijksch Bestuur. Dit verklaarde zich bereid de zaak te bevorderen en na eenig overleg en beperking van den oorspronkelijken, zeer ruimen opzet besloot de Raad op 30 Maart 1901 tot de stichting van een gebouw over te gaan en tot het verleenen van een subsidie als ook Rijk, Provincie en particulieren naar zijn oordeel voldoenden steun zouden toezeggen. Weldra zag de Commissie haar bemoeiingen om tot die toezegging te komen, met succes bekroond en in 1903 kon een begin worden gemaakt met het afbreken en opruimen van den opstal op het terrein der voormalige manege aan de Kruitlaan en met den bouw van de Industrieschool op de daardoor vrijgekomen plaats. Ondertusschen was de Commissie, den 13en September 1902, tot de stichting overgegaan van de Vereeniging „De Industrieschool voor meisjes te Groningen", aan welke de gemeente straks het gebouw met zijn installatie zou overdragen. Als voorzitter van het Bestuur dier Vereeniging trad Gorter op,

die in de voorbereidende commissie in de plaats van den heer Wouters was benoemd. Den 4en September 1904 hield hij de openingsrede. Hij begon met een overzicht van de geschiedenis van de totstandkoming der school van 1888 af, toen Jhr. Mr. W. C. A. Alberda van Ekenstein het initiatief nam tot de vorming der Commissie; zelf, merkte hij op, was hij daarin opgenomen, toen het belangrijkste werk was gedaan. Hij repte van de teleurstellingen, die men had ondervonden, maar, optimist als hij was, wilde hij niet dat men daarin een klacht zou hooren: „deze teleur-„stellingen, ze zijn onafscheidelijk verbonden aan „de evolutie van een nieuw denkbeeld." Met groote vreugde wees hij op het voorloopig succes, dat de verwachting ver overtrof: 71 leerlingen hadden zich aangegeven, die over 3 parallelklassen verdeeld moesten worden; des te heerlijker, nu er een zoo groote behoefte aan bleek te bestaan, „dat niet langer aan de vrouw wordt onthouden „die theoretische ontwikkeling, die grondige vak-„kennis, waarvan wij bij den jongen man reeds „lang de noodzakelijkheid hebben erkend." En ook nu weer drong hij er bij de leeraressen op aan vooral de ethische vorming tot haar recht te doen komen: „wekt bij Uw leerlingen een „gevoel van gerechtigheid en liefde, van grooter „waarde dan alle practische en theoretische vaar-„digheid." Drie jaar later, in een toespraak, den 12en October 1907, bij gelegenheid van de eerste uitreiking van diploma's, kon hij reeds wijzen op een uitbreiding van het leerlingental tot 192, op

de inrichting van een voortzettingscursus, op het feit dat nu reeds tot B. en W. een verzoek gericht had moeten worden om tot het optrekken van een 3e verdieping over te gaan. En de belangen van de school is hij blijven bevorderen tot zijn aftreden, in 1926, toe. Voorloopig onafgewerkt gebleven lokalen werden, op aandringen van het Bestuur, in 1916 voor het onderwijs in gereedheid gebracht. In '23 werd weer een lokaal op de bovenverdieping daarvoor ingericht. En hij had succes met zijn pogingen om de Gemeente te bewegen ook de onderhoudskosten voor haar rekening te nemen: in November 1911 werd door den Raad daartoe besloten.

Den 6en Mei 1914 had in de Industrieschool een plechtigheid plaats, die Gorter gelegenheid gaf om op de hem eigen wijze hulde te brengen aan de nagedachtenis van een vrouw, wier verdienste ten opzichte van de stichting der school en haar verdere ontwikkeling hij hoogelijk waardeerde, en om tevens blijk te geven van zijn overtuiging, dat in het maatschappelijk werk de vrouw in het algemeen een rol te spelen had naast den man, een overtuiging, die ook herhaaldelijk gesproken had uit de aanbevelingen ter voorziening in vacatures in de Commissies, waarvan hij voorzitter was. Ik bedoel de overdracht van het C. G. Pekelharing—Doyer fonds aan de Vereeniging „De Industrieschool". In warme woorden herdacht hij in de rede, die hij bij die gelegenheid hield, den arbeid van Mevrouw Pekelharing voor de stichting en den uitbouw der school, maar hij huldigde haar

ook, met blijkbare instemming, als pionierster in de vrouwenbeweging: „En toch geloof ik, dat „vooral de jongeren onder ons, zij die nu vol „geestdrift strijden voor de gelijkstelling der vrouw, „strijden in dichte drommen van gelijkgezinden, „waardoor de taak zooveel gemakkelijker en „aangenamer wordt, dat vooral die jongeren niet „genoeg waardeeren het pionierswerk van het „begin der beweging. Enfants perdus, verlorene „Posten in dem Freiheitskriege, zoo voelden zich „de eerste strijdsters, zelfs in een beschaafd en „ontwikkeld milieu hier te Groningen. Niet georga- „niseerd, hadden zij eerst in eigen kring propaganda „te maken, schuchter te trachten het aantal prose- „lieten te vergrooten, de literatuur over het „onderwerp al wijder te verspreiden. De moeilijk- „heden, waarmede zij te kampen hadden, werden „niet alleen veroorzaakt door de inerte massa, „die moest worden bekeerd en in beweging „gebracht, er diende ook gewaakt te worden „tegen de doordrijvers in de eigen partij, die „door heftigheid en gebrek aan tact en logica „soms bedierven, wat met veel overleg en zorg „was bereikt. Toch ontwaakte" — en Gorter constateert dat met blijkbare verheuging — „lang- „zaam in telkens breeder kringen het besef der „„Ebenbürtigkeit" van man en vrouw."

Tot 1926 bleef Gorter voorzitter van het Bestuur der Industrieschool. Reeds den 5en September 1925 had hij met het oog op zijn gezondheidstoestand ontslag gevraagd ook uit deze functie; in October van het volgende jaar werd hem dat verleend.

In verband zeker ook met zijn groote belangstelling voor het onderwijs en de ontwikkeling der opgroeiende jeugd, met zijn belangstelling in de maatschappelijke vraagstukken in het algemeen, staat de oprichting, in 1914 of '15, mede op zijn initiatief, van het „Bureau voor beroepskeuze." Het dagelijksch bestuur bestond uit de heeren Iz. Gorter, T. de Jong, Jhr. Mr. D. R. de Marees van Swinderen, Joh. Aarsen en Mejuffrouw A. G. van Gilse; Gorter alweer werd tot voorzitter benoemd. Het doel was „de bevordering van een goede keuze bij „het verlaten der lagere school." Dit doel trachtte men te bereiken „door het verzamelen van alle „gegevens op het gebied van vakonderwijs en „voortgezet lager onderwijs, zoowel openbaar als „bijzonder", en door, op grond daarvan, „het ver„strekken van inlichtingen voor verdere opleiding „of beroepskeus voor jongens en meisjes, aan „ouders, voogden, belangstellenden, zoowel als „aan hen, die belast zijn met het geven van vak„en schoolonderwijs." Het bureau hield zitting des Woensdagsavonds, in de Arbeidsbeurs, aan het Martinikerkhof; alle gevraagde inlichtingen werden kosteloos gegeven, evenals het geneeskundig advies, dat eventueel noodig mocht blijken. Het was zoo samengesteld, dat voorstanders van iedere richting het met vertrouwen konden raadplegen en bestond „uit mannen en vrouwen, met het volk „en zijn nooden bekend, uit geneesheeren, uit „werkgevers, uit hen, die met het onderwijs, ten„minste met een gedeelte daarvan, vertrouwd" waren.

Gorter heeft zich blijkbaar veel van de resultaten van dit Bureau voor beroepskeuze voorgesteld. In een particulieren brief van 22 November '15, aan hem gericht, zegt de schrijver o.a.: „Ik ver-„heug me er van harte in dat het met Uw bureau „zoo goed gaat. Dat is een prachtig werk en „'t mooiste ervan is, dat het U zoo medevoert „en zelfs draagt in Uw leven." Het ging inderdaad goed in het begin; in de eerste vier jaar van zijn bestaan werden ruim 200 adviezen gegeven en een vierhonderdtal bezoeken ontvangen. „Onverzwakt" — zoo heet het dan ook in het verslag over 1918 en '19 — „onverzwakt is ons geloof in „de waarde van dit pionierswerk. Ons is de toekomst!" Maar de vorderingen der psychologie stelden weldra aan een dergelijk bureau eischen, waaraan niet voldaan kon worden; de geldelijke middelen vooral ontbraken om het instituut de verjongingskuur te doen ondergaan, die door de voortschrijdende wetenschap geboden werd. Zoo traden de oorspronkelijke oprichters terug voor anderen, die mogelijk gelukkiger zouden zijn in de doorvoering, op meer modernen grondslag, van het denkbeeld dat in principe ongetwijfeld aan een diep gevoelde behoefte van den tijd tegemoet kwam.

Maar de hoofdverdienste van Gorter voor de publieke zaak schuilt toch in zijn onderwijsbemoeiingen. Die, in de eerste plaats, hebben waardeering gevonden in breeden kring. Daarvan getuigt wat de redactie van de Provinciale Groninger Courant schreef in haar blad van den

29en December 1923 naar aanleiding van zijn ontslag uit de C. v. T. op de M. T. S., het laatste lidmaatschap van een officieele onderwijscommissie waarvoor hij bedankte. „Hiermee" — zeide zij — „komt een einde aan een loopbaan, die zoo eervol „mogelijk geweest is en waarvan men de be-„teekenis niet duidelijk genoeg kan zien. Wij „gebruiken opzettelijk het woord loopbaan, omdat „er zoovelen wegens een eervolle loopbaan, welke „hun zelf hooger salaris en meer aanzien bracht, „geëerd worden, die toch heel wat minder werk „voor het algemeen belang gedaan hebben dan „de heer Gorter, wiens loopbaan niet was een „gladde tocht naar de hoogte, maar een moeitevol „streven rechtuit, waarbij het algemeen belang „zwaarder woog dan het eigenbelang, een tocht „bovendien, welke deze oud-koopman lange jaren „alleen in zijn weinigen vrijen tijd heeft kunnen „doen. Waarlijk, indien men de zaken zoo be-„schouwt — en zoo moeten zij beschouwd worden — „dan is er wel bizonder veel aanleiding om dit feit „te releveeren en den heer Gorter in het openbaar „te bedanken voor wat hij in het openbaar belang „heeft gedaan." En ook de autoriteiten hebben zijn arbeid op prijs gesteld: bij K. B. van den 27en Augustus 1921 werd hij benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Ook nadat hij zich teruggetrokken had uit de verschillende Commissies, waarvan hij lid was geweest, bleef hij nog voeling houden met het onderwijs. Herhaaldelijk trad hij op als deskundige bij de eindexamens der Hoogere Burgerscholen,

en een genot was het hem daarbij telkens voor een korten tijd weer te verkeeren in die wereld, waarnaar zijn belangstelling zoo sterk was uitgegaan. Maar in Maart 1924 werd hij getroffen door een lichte attaque, die zich nog in hetzelfde jaar in een ernstiger vorm herhaalde. Een tijdlang nog bleef hij in Groningen; toen vertrok hij naar Nijmegen, waar hij bij zijn schoonzoon, Dr. Wiardi Beckman, een zorgvuldige verpleging vond. Een troost in dezen tijd van gedwongen werkeloosheid boden hem de grootmeesters der moderne literatuur, die in zijn jonge jaren reeds zijn hart gestolen hadden. Eindelijk, den 30sten December 1927, maakte de dood een einde aan dit zoo nuttige en vruchtbare leven.

J. S. THEISSEN.

HET EEMSGEBIED ALS ACHTERLAND VAN DE STAD GRONINGEN

(met schetskaartje).

Dat Groningen ontstond als Saksisch brinkdorp, maar zich langzamerhand aansloot bij de belangrijke kleilanden ten noorden van de plaats en ten slotte werd tot beheerscheres van de Ommelanden, is reeds herhaaldelijk beschreven. Dat ze in het laatst der 15e eeuw ook getracht heeft Friesland ten westen van de Lauwers onder haar invloed te brengen, is eveneens bekend. Maar dat ze geprobeerd heeft het stroomgebied van de Eems tot haar achterland te maken, weet men meestal niet. Toch zal uit het volgende blijken, dat het zelfs niet bij één poging in die richting is gebleven. Voor zoover mij bekend, is over deze kwestie slechts op één plaats iets gedrukt, n.l. in de Tegenwoordige Staat van Stad en Lande I, blz. 187, bij het jaar 1483, waar we het volgende lezen: [1]

„ . . . . Nog grootscher was het voornemen, om den Eems door een nieuwstegraavene bedding,

---

[1] Tegenwoordige Staat van Stad en Lande II, bl. 439, vermeldt hetzelfde.

van Hede langs Bellingewolde, in den Dollard af te leiden, en dus het voordeel van dien stroom, in plaats der Emders, te genieten. Men kwam met de Munsterschen, destijds zeer op Emden gebeeten, overeen wegens de verdeeling der kosten, en wijze van graaving, waarmede ook werkelijk een begin gemaakt wierd; hoewel eenige opkoomende natuurlijke beletzels, toen ter tijd onoverkoomelijk geägt, dit werk ras deeden staaken, en zedert hebben doen agterblijven."

In hoofdzaak is het hier meegedeelde juist; maar de richting van het te graven kanaal wordt verkeerd opgegeven.[1] Dat blijkt als men het verdrag op het Archief gaat nalezen.[2] Daarin staat namelijk, dat het kanaal zal beginnen bij „Heede an der Emese" „und beneven den Dijckhuse gen, nae Westerwoldinger wege, van daer voort in eyne becke, geheten de Weyte, und dan van daer voort nae Vlagtwedde bes in de Aa, bij Wedde, twintig voete wijt beneden in den bodem tou minnesten, und voort booven affgeset na gebore, und alsoo diep dat die Emese eren loop daerdoor hebben moge. Alsoo dat daer scheppe geladen mit koren boteren und anderen gude, door vaeren mogen, und wij van Groninge van der Aa voort an nae Reede mit graften dijken und hoveden so toe besorgen to makene und to waren dat men mit den selven scheppen to und van Groninge komen en varen moge, de koopman sijne koopen-

[1] Ze wordt verward met die in een later plan, waarover straks.

[2] Mijn dank aan de heeren Dr. Coster en Lonsain voor hun hulp.

schap daer binnen toe doende, gelijck hier nae beschreven steit. Oock sollen wij van Groninge de graft ute der Aa binnen door van Slugter Sloot bes to Groninge, dat men daer door mit maatlicken scheppen komen en vaeren moge, maken holden en waren; dat en ware sake dat sulck dorch de zee overmits vervullinge slijke of anders behindert worde dat men dat nigt doen en holden konde. Soo solden wij daer mede unverbonden wesen."

Dit lange citaat leek mij noodig, om de kwestie te kunnen overzien. Er zou dus in de eerste plaats een kanaal gegraven worden van Heede naar de beek de Weite (zie het schetskaartje). Dit riviertje is thans nog slechts aanwezig als een onaanzienlijke afwateringssloot, waarvan het noordelijkste deel Oude Gracht heet. Wel geeft de Stafkaart het gehucht Weite aan, namelijk tusschen Vlagtwedde en Bourtange. Langs deze Weite zou het Eemswater in de Ruiten A bij Vlagtwedde geleid worden. Deze stroom vereenigt zich bij Wedde met de Mussel A. Daarna wordt de rivier als Westerwoldsche A aangeduid, die thans bij de Nieuwe Statenzijlen ten noorden van Nieuwe Schans in den Dollart uitmondt. Dat was in 1483 evenwel niet het geval. Toen had deze inham nog niet de tegenwoordige oppervlakte, laat staan de grootte, die hij in het begin der 16e eeuw zou bereiken, toen tot Wedde en Zuidbroek het land verloren was gegaan.

Over het ontstaan van den Dollart is zeer veel geschreven, o.a. door Acker Stratingh en Venema,

Bartels, Ramaer en in 1928 nog door Woebcken[1]. Oorspronkelijk ging men terug tot 1277, daarna tot 1377 en 1413 en thans meent Woebcken, dat de overstrooming van 1362 de oorzaak van de vorming van den zeeboezem is. In laatstgenoemd jaar ontstond het Jansumer Gat, waardoor voortaan de vloed naar binnen ging en weldra was een groot gebied, in het oosten van den tegenwoordigen Dollart gelegen, verloren. Juist in deze streek stroomde oorspronkelijk de Westerwoldsche A en daarom is haar loop niet meer met zekerheid te bepalen. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat ze de Eems bij Fletum bereikte. In het verdrag van 1483 is echter sprake van Reede, waarmee Reide bedoeld zal zijn. Woebcken heeft daaruit dan ook de conclusie getrokken, dat de A haar bedding verlegd heeft na de vorming van het Jansumer Gat.

Op deze wijze zou inderdaad de Eems een nieuwen benedenloop gekregen hebben en het Munstersche gebied een nieuwen scheepvaartweg naar zee, onafhankelijk van Emden, dat op goederen, die de Eems afkwamen, stapelrechten wilde laten gelden. Schepen, geladen met boter, koren en andere goederen zouden rechtstreeks naar Groningen kunnen varen. Onze stad zou „het voordeel van dien stroom (de Eems), in plaats der Emders, genieten."

Maar blijkbaar beoogde men met dit verdrag nog meer. De beschreven weg zou bruikbaar

[1] „Die Entstehung des Dollart" in: Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands Heft XXIV.

moeten zijn voor groote schepen, die vervolgens langs buitenwater de stad bereikten. Groningen had in dezen tijd twee toegangswegen vanuit zee. De oudste was die langs het Reitdiep, den benedenloop der Hunze. Maar in 1424 was besloten tot het graven van het Damsterdiep, voor zoover dit niet reeds als natuurlijk water aanwezig was, waardoor Groningen ook een rechtstreekschen scheepvaartweg naar de Eems kreeg[1]. Nu staat in dit verdrag evenwel: „Oock sollen wij van Groninge de graft ute der Aa binnen door van Slugter Sloot bes to Groninge, dat men daer door mit maatlicken scheppen komen en vaeren moge, maken holden en waren." Deze zin is niet erg duidelijk, maar hij zal waarschijnlijk zoo opgevat moeten worden, dat naast een weg voor grootere schepen ook nog een vaart voor kleinere vaartuigen was ontworpen. Die zouden de stad kunnen bereiken langs een kanaal uit de Westerwoldsche A „binnendoor van Slugter Sloot bes to Groninge." Het woordje „van" voor Slugter Sloot blijft ondertusschen vreemd. En langs welke plaatsen men zich het kanaal van de A tot Slochteren en verder naar Groningen gedacht heeft, blijkt evenmin.

Uit het slot van het citaat blijkt, dat men aan de mogelijkheid dacht, dat „de zee avermits vervullinge slijke of anderszins" de uitvoering zou verhinderen. Dit zal moeilijk kunnen slaan op den weg „binnendoor". Hierbij zullen we wel moeten denken aan den weg „buitenom". De zee legde

---

[1] Driessen: Monumenta Groningiana bl. 283.

in dit opzicht echter geen moeilijkheden in den weg. Integendeel, in 1509 had weer een verschrikkelijke doorbraak plaats, die de dijken stuk sloeg, die men in de 15e eeuw gelegd had om verder onheil te voorkomen. Wel begon ook in de 16e eeuw reeds de herovering van het land, maar toch is nog steeds het verloren gebied niet geheel herwonnen.

Ondertusschen zijn de bepalingen van het verdrag van 1483 nimmer uitgevoerd. Het plan lijkt ons thans ook wel àl te fantastisch. En voortaan wordt over de *afdamming* van de Eems niet meer gesproken. Dat is evenwel niet het geval met de kanaalverbinding tusschen de Westerwoldsche A en de Eems, maar men denkt zich de vaart in het vervolg op een andere plaats.

De Tegenwoordige Staat van Stad en Lande I vermeldt op bl. 187 in een noot: „Men heeft in deeze eeuw de onderhandelingen daarover opgevat, dog zonder gevolg." In de „Resolutiën van Burgemeesteren en Raedt" der stad Groningen is daarover meer te vinden. Op 13 April 1701 kregen eenige heeren een opdracht „nopende het maeken van een vaert uit de Eems herwaerts . . . . ten eynde daerdoor de negotie uit Munsterlandt en andere plaetsen alhier konde worden gebraght." In de vergadering van 31 Augustus 1701 brengt de commissie verslag uit. Men „had verscheiden discoursen gevoert." Ook waren de heeren naar Bellingwolde geweest en ze „hadden aldaer de situatie der landen inspecteert van dese kante en

naderhandt bij langs de versche[1] Eems omtrent Burwaal en Rheen en daaromtrent de Eems en het territoir van dien in ogenschijn genomen." Het resultaat van hun onderzoek was, dat naar hun oordeel „een seer bequaeme griffe ofte diep loopende bijkans een rechte linie uit de versche Eems nae Bellingewolder kercke herwaerts kuste worden gegraven, tot voortsettinge van de navigatie en de commercie van dese stadt." Er zouden twee sluizen, twee bruggen en een grondpomp noodig zijn, zooals op een kaart was aangegeven.

Hier hebben we dus het plan, waarin sprake is van een kanaal naar Bellingwolde, maar *deze* vaart zou niet beginnen bij Heede, doch meer noordelijk bij Rhede en Brual. De schrijver van den Tegenwoordigen Staat heeft de projecten van 1483 en 1701 dus niet gescheiden gehouden en is door hen, die na hem dit onderwerp behandelden, trouw nageschreven. Eén van deze heeren[2] voegt er zelfs aan toe: „De beide leidijken van deze kunstmatige rivier (van 1483) zijn tusschen Bourtange en Frieschelo nog aanwezig." Met deze leidijken worden de Oude en Nieuwe Veendijk bedoeld. Bij bestudeering van de Stafkaart blijkt, dat ze *evenwijdig* met de Ruiten A loopen, terwijl de nieuwe vaart volgens het verdrag van 1483 juist *naar* deze rivier zou gaan. Bovendien vond ik op het Archief in „Consideratiën over het inunderen deser Moeren en het leggen der Leydijcken" naar

---

[1] Acker Stratingh en Venema in Bijdr. Gesch. en Oudheidk. II bl. 182.

[2] Tijdschr. Aard. Genootschap 1909 bl. 37.

aanleiding van een bezoek, in 1681 door Stadhouder Willem III aan de oostgrens van Drente en Groningen gebracht: „Van het te vooren genoemde bruggetje (bij Bourtange) loopt een oude Leijdijck, genoemd den Moerwal of te Moerdijck, gemaakt van de Boeren van Friescheloo, Bellingwolde, Dünenbroeck, Wijmeer en Bunde, opdat de Moerwateren haer niet souden inonderen; dese moerwall loopt van 't bovengenoemde bruggetje tot Vriescheloo, sijnde ongeveer eenhondert en twintig roeden en loopt soo langs 't Moer synde op sommige plaatsen verder, ende ander naerder aen den weg van Frischeloo tot Bellingwolde. Voorts gaetse even achter Dünenbroeck en Wijmeer en eijndigt dan aen de hoogte tusschen Bunde en Stapelmoor bij de steenoven."[1] De dijken staan dus met de ontworpen Eemsbedding van 1483 in geen enkel verband.

Maar in 1701 dacht men niet meer aan verlegging van den Eemsmond. Het plan omvatte toen alleen een kanaal van de Eems naar Bellingwolde. Vanaf deze laatste plaats had men in de 18e eeuw geen moeilijkheden meer te overwinnen. In het laatst der 17e eeuw was namelijk het Winschoterdiep gereed gekomen. Zou de totstandkoming van deze scheepvaartweg misschien de aanleiding geweest zijn, dat men nog eens weer aan een kanaal naar de Eems ging denken? Het plan leek wel voor verwezenlijking vatbaar en de gecommitteerden kregen dan ook de opdracht,

1 Zie ook: Sijpkens: Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde, bl. 7 en 8.

met den bisschop van Munster in onderhandeling te treden.

Daarna leest men er gedurende eenige jaren niets meer van, totdat in de vergadering van 4 October 1737 een schrijven ter tafel wordt gebracht van den „overkrijgscommissarius en rentmeester van het Ampt Meppen, nopens de continieringe van het bij Munster angelegde canaal om het selve met die aldaer zijnde canaelen te verenigen." Nu gaat het initiatief dus uit van den Bisschop van Munster. In de vergadering van 11 October d.o.v. wordt over dit voorstel rapport uitgebracht. De bescheiden van vroeger jaren waren nagegaan, waaruit bleek, dat bij de bestuurders der stad Groningen „groote inclinatie getoont was, om dat werk an de gang en tot perfectie gebracht te hebben." Evenwel, „de projecten waren vrije rouw en generael." „Ook bij de jongst ingekomene missive geen nader detail of de minste specifique ouverture quam gegeven te worden." Wel was men „onder de hand magtig geworden een nader project of caertjen tot continuatie van gemelde vaert door de Bourtanger veenen of moerassen op het Munstersche territoir op ordre van Hoogh gemelde Regeringe door Andries Ebbens eenige tijd herwaerts opgericht." Men besloot te antwoorden, „dat de Heeren Borgemeesteren ende Raedt altijd genegen en bereijdwilligh bevonden souden worden om tot verlenginge van dit canael tot an haere jurisdictie, en doorvaert door de selve alle mogelijke faciliteyt toe te brengen." Verder zou men graag een onderhoud met den „over-

krijgscommissarius en rentmeester" hebben „en horen, hoedaenigh dit werk op de gevoeglijkste wijse angetast en uit soo veele projecten, een an de minste difficulteijten onderhevigh uitgekozen en effective ter deliberatie gebragt moge worden."

Of deze nadere besprekingen hebben plaats gehad, weet ik niet. In de „Resolutiën van Burg. en Raedt" heb ik niets daaromtrent gevonden en ook elders las ik niets meer over deze kwestie.

Toch was de kanaalverbinding tusschen Westerwoldsche A en Eems nog niet voor goed van de baan. Omstreeks het jaar 1850 begint in de provincie Groningen een merkwaardige periode. „In de geschiedenis van dit gewest is wel geen dertigjarig tijdperk aan te wijzen, waarin het zoodanige geografische en hydrografische veranderingen heeft ondergaan als van 1850 tot 1880." [1]) In de vergadering van 22 October 1856 der Provinciale Staten werden zeer belangrijke besluiten genomen, wat betreft het graven van kanalen ten behoeve der afwatering en scheepvaart. Eén deel van de provincie profiteerde evenwel niet van deze gelegenheid, n.l. Westerwolde. Hierover werd in bovengenoemde Statenvergadering terecht geklaagd en misschien, dat naar aanleiding daarvan in 1859 door den Ingenieur van den Rijkswaterstaat Van Rijn de aandacht werd gevestigd op de beteekenis van een verbindingskanaal tusschen de Westerwoldsche A bij Bellingwolde en de Eems

---

1 Sijpkens: Westerwolde bl. 101.

bij Rhede. In 1860 werd daarover door den Hoofdingenieur der Rijkswaterstaat Bruinings een uitvoerig rapport uitgebracht aan Gedeputeerde Staten der provincie Groningen. Toen ik op het Provinciehuis vroeg, dit stuk te mogen raadplegen, bleek het . . . . verdwenen en ondanks herhaald en langdurig zoeken werd het niet teruggevonden. Over dit plan is alleen gedrukt: „Memorie van toelichting en omschrijving van het plan van een internationalen waterweg tusschen Nederland en Hannover", uitgebracht op last der afdeeling Bellingwolde van de Maatschappij van Landbouw in de provincie Groningen. [1]) Hieruit blijkt, dat het ontworpen kanaal een lengte zou krijgen van 10.772 Nederlandsche ellen, dat het een bodembreedte van 10 ellen en een diepte van 2.50 el beneden Winschoterpeil zou hebben. Het was geprojecteerd vanaf Bellingwolde in een rechte lijn naar Rhede aan de Eems, evenals dit het geval was in het plan der 18e eeuw. Het kanaal zou beteekenis kunnen krijgen voor den handel van de stad Groningen met het Eemsgebied; speciaal wordt gewezen op den grooten aanvoer van boter uit Munsterland naar Groningen. Ook wordt gedacht aan de mogelijkheid, steenkolen uit de omstreken van Osnabrück en Iepenbühren op deze wijze goedkoop naar de fabrieken in de Groninger Veenkoloniën te brengen. Omgekeerd zou de stad, die door het Eemskanaal juist een nieuwen

---

1 Mijn dank aan den heer Burgemeester der gemeente Bellingwolde voor de toezending.

weg naar zee kreeg, de in- en uitvoerhaven voor het Eemsgebied kunnen worden; men meende immers, dat Groningen door het Groot Scheepvaartkanaal een zeehaven zou worden. Verder zou de scheepsbouw in de Veenkoloniën ervan kunnen profiteeren. Het daarvoor benoodigde eikenhout zou langs het nieuwe kanaal aangevoerd kunnen worden uit Hannover, vanwaar het tot dien tijd toe kwam langs de Wadden en den Dollart. En terwijl de nieuwe zeeschepen uit Pekela in 1860 met groote kosten en moeite door de Statenzijl naar buiten werden gebracht, zou men langs het geprojecteerde kanaal de breede Beneden Eems kunnen bereiken.

Door de rapporteurs wordt de nadruk evenwel op iets anders gelegd en in zooverre had men in de 19e eeuw met het verbindingskanaal een ander doel dan in de 18e of in de 15e eeuw. Het nieuwe kanaal zou een groot onbewoond hoogveengebied doorsnijden en de schrijvers van de toelichting wijzen er op, dat deze streek veranderd kon worden in een welvarend landschap als de Groninger Veenkoloniën. En zij hebben niet alleen het oog geslagen op de aangrenzende venen van Bellingwolde, Rhede en Brual. Ook de kanaliseering van Westerwolde zou door deze nieuwe vaart mogelijk gemaakt worden, namelijk door van daaruit kanalen in zuidelijke richting te graven.

De kosten werden voor alle werken te zamen berekend op f 24 millioen, maar de verkoopprijs van turf en de waardevermeerdering van het land

SCHETSKAARTJE BEHOORENDE BIJ:
„HET EEMSGEBIED ALS ACHTERLAND VAN GRONINGEN".

zou f 37 millioen bedragen, m. a. w. er was een voordeelig saldo van f 12 millioen. Toch is ook dit plan niet verwezenlijkt. Wel is de kanalisatie van Westerwolde in de 20e eeuw op andere wijze tot stand gekomen, terwijl op Duitsch gebied nog weinig veranderd is.

Groningen, October 1928. P. EIBERGEN.

DE KERKKLOKKEN VAN STEDUM.

Dezer dagen bleek mij voor de zooveelste maal, hoe voorzichtig men zijn moet met z.g. „historische" mededeelingen, ook al worden ons die gedaan door erkende en betrouwbare(?) geleerden. Onlangs werd mij gevraagd, of ik ook iets wist van de kerkklokken van Stedum, en bij het nazien van mijn papieren vond ik twee aanteekeningen, die op genoemde klokken betrekking hebben. De eerste was ontleend aan de Kroniek van M. D. Teenstra (deel II, blz. 329) en luidde: „Ook de klokken in den dubbelen toren (de oude muren zijn door nieuwe omgeven) te Stedum zijn zeer oud. De alleroudste dier klokken had geenerlei opschrift en werd in 1817 omgegoten; op de andere leest men: Anno dm. MCCC. Campa incansionis ses drudis fusa sum, d.i.: In het jaar des Heeren 1300 ben ik klok van duivelbanning gegoten. Anderen lezen er uit: Campa in Usem sionis, d.i. ten gebruike van het heilige Sion voor de Druïden."

Mijn tweede aanteekening was ontleend aan een artikel over de kerk te Stedum van C. H. Peters,

voorkomende in de Gron. Volksalmanak van het jaar 1899. Zij luidt: „In dien toren (n.l. te Stedum) hangt een klok, waarop staat: Anno. dni. MCCC. Capa. incansionis. scs. drudis. fusa sum, dat is: In het jaar des Heeren 1300 ben ik klok van duivelbanning, ten dienste der heilige geloovigen gegoten. — Een tweede klok heeft geen opschrift. — Op een derde klok stond: Anno MCCCLXXXII. Te colo Virgo pia per te locor Virgo Maria, d.i.: In het jaar 1382. U vereer ik, vrome Maagd; door U spreek ik, Maagd Maria."

Peters voegt daar nog aan toe: „Deze laatste klok werd in 1817 te Stedum op een der singels der burcht omgegoten en is op hare beurt in 1878 weder door een nieuwe klok vervangen." Voorts verwijst hij in een noot naar de Gron. Volks. Alm. v. 1839. bl. 184.

Toen ik deze beide aanteekeningen met elkaar vergeleek, kwam de zaak mij al aanstonds verdacht voor. Wat Teenstra vertelt, is heelemaal niet in orde. De *„alleroudste"* der klokken, d.i. die van 1300, is niet vergoten, maar de jongere van 1382. Doch het meest werd mijn argwaan gewekt door de verschillen, die bij beide berichtgevers in het opschrift op de klok van 1300 gevonden worden. Teenstra leest: Anno dm. MCCC. Campa incansionis ses drudis fusa sum. Peters geeft het aldus: Anno dni MCCC Capa incansionis scs drudis fusa sum. Beide lezingen wijken dus op drie punten van elkaar af.

Verder kwam mij het woord „Drudis" verdacht voor. Waarom zou men de Druïden, de *Heidensche*

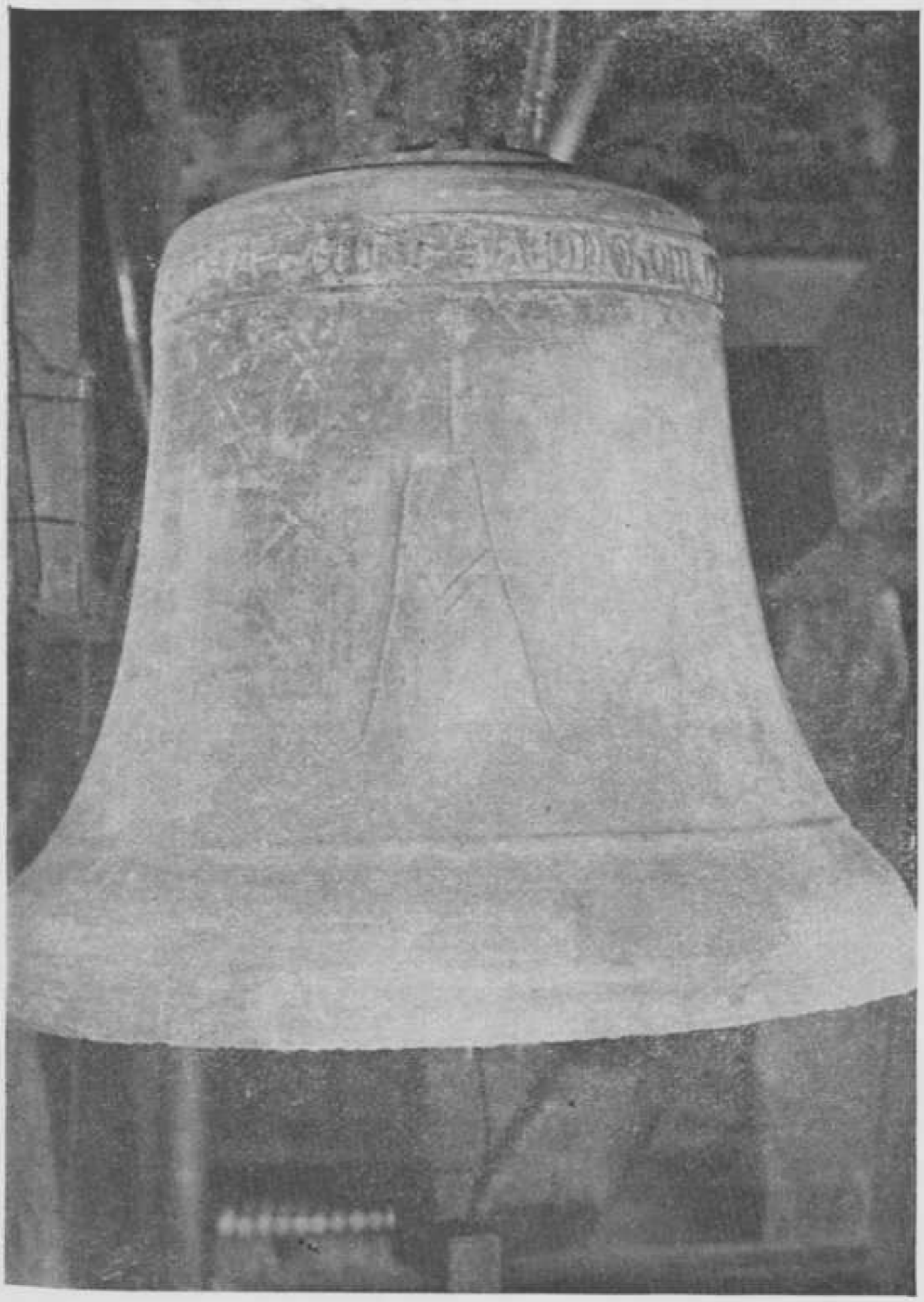
priesters der oude Galliërs en Britten, op de klok eener *Christelijke* kerk vermeld hebben? Trouwens wat Teenstra er van maakt, is zoo verward, dat men er geen touw aan vastmaken kan.

De rebus van dit klokkenopschrift kwam mij zoo interessant voor, dat ik eerst den Gron. Volksalmanak van 1839 (waarheen Peters verwijst) nasloeg. Daar vond ik een artikel over „Twee oude klokken te Stedum" van Mr. H. O. Feith. Hij leest het opschrift: Anno. dni. MCCC. capa. incancionis. scs. drudis. fusa. sum, of: anno domini 1300 campana incancionis drudis fusa sum, d.i.: in het jaar 1300 ben ik, klok van duivelbanning, ten dienste der heilige geloovigen gegoten.

Peters heeft dus bij het overnemen van het opschrift in het woord *incancionis* de tweede *c* in een *s* veranderd. Of dit aan slordigheid of aan opzet te wijten is, kan ik niet uitmaken.

Maar keeren wij tot het artikel van Mr. Feith terug. Hij vertelt ons allereerst, hoe hij aan het opschrift gekomen is. „Ik heb zelf de klok niet gezien," zoo schrijft hij. Maar de schoolmeester van Stedum, H. L. Wessels, die veel liefhebberij voor de oudheden heeft, en mij daarin niet onervaren voorkomt, heeft de vriendelijkheid gehad mij twee afteekeningen van dit opschrift te bezorgen, op welker nauwkeurigheid ik veel vertrouwen heb."

Het lijkt ons al dadelijk min of meer onverantwoordelijk om zoo maar op de betrouwbaarheid en de nauwkeurigheid van meester Wessels te

De oudste torenklok van Stedum. 1300.

rekenen. Een onderwijzer kent in den regel geen Latijn en is vooral met het middeleeuwsch Latijn geheel onbekend. Straks zal dan ook blijken, dat deze meester het heelemaal mis gehad heeft en dat zijn afschrift van de op de klok voorkomende woorden kant noch wal raakt.

Ondanks zijn gunstig getuigenis van den meester, schijnt Feith de zaak toch niet recht te hebben vertrouwd. Hij zegt althans: „Doch de zaak is niet geheel duidelijk, want het is hier en daar onzeker, wat er eigenlijk staat." Verder schrijft hij: „Er zijn ook nogtans vier woorden, welke aan verschillende lezing en opvatting onderworpen zijn. Het *eerste* is *dni*, waaruit anderen lezen *v m*, voluit *virginis Mariae*. Zij vertalen de woorden aldus: *in het jaar der geboorte van Maria* . . . .

Het *tweede* woord is *incancionis*, waaruit zeker geleerde las *in usum sionis*, doch hetgeen er stellig niet staat, en niemand er uit lezen kan, zonder aan bijna elke letter geweld aan te doen, ik zwijg van het gemis der noodige ruimte en punten achter *in* en *usum*. Er staat duidelijk *incancionis*, en dit woord zou men bij een torenklok, naar de latiniteit van het jaar 1300, in twee beteekenissen kunnen opvatten, want *cancio* geeft *welluidendheid* te kennen, en in dien zin kon de klok, in het omschrift, een *klok van welluidendheid* genoemd worden. Maar doorgaans beteekende *incancio* toen, even als *cantio* en *cancio*, eene bezwering of duivelbanning door tooverliederen. Het is toch bekend, dat het oude bijgeloof van dien tijd aan het klokkengeluid de kracht toekende

van den duivel en alle booze geesten te bannen en ver van kerk en toren te verwijderen. *Incancio* gebruikt men dan hier bij verkorting voor *incantatio,* hetwelk een betoovering, bezwering, verbanning beteekent. Zoo vindt men bij een schrijver uit de middeneeuwen: *illos de domo sua incantavit,* dat is: *hij heeft hen van zijn huis door bezwering gebannen.* Aan deze beteekenis van het woord geef ik ver de voorkeur. Men was toen gewoon op de klokken een zekere, hetzij bijzondere eigenschap, waardoor dezelve zich van anderen onderscheiden, hetzij, gelijk hier, algemeene eigenschap te plaatsen. Deze algemeene eigenschap van duivelbanning staat in verband met den doop en de inwijding der klokken, bij welke gelegenheid dezelve eenen mans- of vrouwen-naam ontvingen, en geacht werden den heiligen Geest deelachtig te worden. Overigens dienden de klokken voornamelijk, om de gemeente tot de mis of heilige kerkdienst op te roepen en te verzamelen; om nu niet te gewagen van de stedelijke regten, zigtbaar in het gebruik van klokken, en meer andere bestemmingen van dezelve.

Het *derde* woord is scs, d.i. *Sanctis,* hetgeen er zeer duidelijk staat. De geleerde, die uit het vorige woord las *in usum Sionis,* meende dat hier stond sce en bragt dit *sancte* tot Sion, waardoor zijn vertaling werd: *Ten dienste van het Heilige Sion.* Het woord *sanctis* behoort echter bij het volgende woord, waartoe wij thans overgaan.

Het *vierde* en laatste woord is *drudis,* hetwelk

de meermalen bedoelde Groningsche geleerde te onregte vertaalde door *Druïden,* evenals of de klok zeide, dat zij ten gebruike van het heilige Sion voor de Druïden gegoten was. Deze opvatting en vertaling is inderdaad belachelijk. Een gedoopte en met de heilige olie gewijde klok voor een christelijke kerk en gemeente zou voor de Druïden, de heidensche priesters der oude Galliërs en Britten, gegoten zijn! De *drudi* zijn de *fideles* of *geloovigen.* Van het A-S woord *treoga,* voorts *drude, truchte,* komt nog ons woord *trouw,* en het eng. *truth.* Het was ten dienste van de heilige geloovigen, die op haar geluid trouw naar de kerk gingen en geen overlast van den boozen geest moesten hebben, dat de klok gegoten was."

Tot zoover Mr. Feith. Wie de Groningsche geleerde, met wien hij hier disputeert, geweest is, staat in zijn artikel niet te lezen. Feith noemt diens gissingen „belachelijk", maar zou hier het spreekwoord van den pot en den ketel niet toepasselijk zijn?

Intusschen is er nog een ander historicus geweest, die zich met het ontcijferen van het raadselachtige opschrift der Stedumer klok heeft bezig gehouden. In de „Vrije Fries" van het jaar 1886 staat een uitvoerige verhandeling over Friesche klokke-opschriften van de hand van G. H. van Borssum Waalkes. Daarin wordt ook de klok van Stedum met haar sphinxachtig opschrift besproken. Blijkbaar heeft hij het opschrift overgenomen van H. C. Strik van Wijk. Hij is

echter ook bekend geweest met het artikel van Feith. En nu schrijft hij het volgende: „In gebroken latijn staat er volgens H. C. Strik van Wijk (Nav. XIII, 84): „anno 1300 ben ik klok van duivelbanning ten dienste der heilige geloovigen gegoten". Zoo vertaalt toch Mr. H. O. Feith (Gron. Volksalmanak 1839, bl. 184): „anno dni MCCC capa incancionis scs drudis fusa sum". *Incancionis* is een verkorting van *incarnacionis*. De schoolmeester van Stedum, die Mr. F. het opschrift gaf, las *capa*, d.i. *campana*, klok. Ik waag te veronderstellen, dat er *tepe* staat, d.i. *tempore, ten tijde*. Het woord *drvdis* is mij geen woord, maar de verzameling der heiligen, tot wier eer de klok gegoten is, en die slechts met de initialen worden aangeduid. Ik stel dus voor te vertalen: in het jaar des Heeren 1300, ten tijde der incarnatie (vleeschwording d.i. kerstmis) ben ik ter eere van de heiligen D. R. V. D. I. S. (zoek s.v.p. de namen der heiligen maar na, om de initialen aan te vullen) gegoten".

Aldus G. H. van Borssum Waalkes.

Wij hebben dus vier verschillende lezingen van het opschrift, die ik voor de duidelijkheid hier nog eens laat volgen:

Teenstra leest: *Anno. dm. MCCC. Campa incansionis ses drudis fusa sum*, en vertaalt: In het jaar des Heeren 1300 ben ik klok van duivelbanning gegoten.

De onbekende Groningsche geleerde, van wien Feith spreekt, leest: *Anno v m* (virginis Mariae) *MCCC in usum sionis sce* (sancte) *drvdis fusa*

sum, en vertaalt: In het jaar van de geboorte van Maria 1300 ben ik ten gebruike van het heilige Sion voor de Druïden gegoten.

Feith leest: *Anno dni* (Domini) *MCCC. capa* (Campana) *incancionis* (incantationis) *drudis fusa sum,* en vertaalt: In het jaar des Heeren 1300 ben ik, klok van duivelbanning, ten dienste der heilige geloovigen gegoten.

Van Borssum Waalkes leest: *Anno dni* (Domini) *MCCC tepe* (tempore) *incancionis* (incarnacionis) *scs* (sanctis) *D. R. V. D. I. S. fusa sum,* en vertaalt: In het jaar des Heeren 1300 ten tijde van de vleeschwording (Kerstmis) ben ik ter eere van de heiligen D. R. V. D. I. S. gegoten.

Wij kunnen de scherpzinnigheid van deze heeren bewonderen, maar moeten tot onzen spijt constateeren, dat zij het alle vier mis hebben. Zij zijn allen misleid door het afschrift van een ondeskundigen schoolmeester, die de woorden niet lezen kon en ze heelemaal verkeerd overschreef.

Daarom ben ik zelf maar eens in den toren van Stedum geklommen om te zien, welke fouten de meester gemaakt had. Een aangenaam en gemakkelijk werk was dat niet. Over balken, waarop het stof der eeuwen zich tot een duimdikke laag verzameld had, moest ik op handen en voeten naar de klok kruipen. De Stedumer timmerman, W. Kruizinga, bewees mij daarbij belangrijke diensten. Hij had de klok van tevoren niet alleen met een staalborstel van een dikke laag koper-groen ontdaan, maar er ook een steigertje bij aangebracht, zoodat ik de klok van alle kanten

rustig bekijken kon. Ook de heer E. B. Leeman, hoofd der Herv. school en koster der kerk, kwam mij welwillend te hulp. Onvervaard kroop hij, onder het gegier van een ijskouden wind, die venijnig door de galmgaten blies, over de balken. Samen wisten wij op die manier een zeer nauwkeurig afschrift van de op de klok voorkomende woorden te maken. Er staat heel duidelijk: *Anno dni* (Domini) *MCCC tepe* (tempore). *inventionis. sce* (sancte) *crucis fusa sum.*

Dit afschrift werd toegezonden aan den heer F. Donders te St. Michielsgestel, die er om gevraagd had, en die de vriendelijkheid had er ons de volgende vertaling van te zenden: *In het jaar des Heeren 1300, ten tijde van het vinden van het heilige kruis, ben ik gegoten.*

Het feest van Kruisvinding valt op 3 Mei. Op dezen datum is alzoo de klok gegoten.

Het raadsel is dus thans ontraadseld.

Bij het schoonmaken van de klok deed zich echter nog een verrassing voor.

Onder het opschrift, dat met zooveel moeite ontcijferd werd en dat misschien aan eenige geleerden een aantal slapelooze nachten gekost heeft, staat nog een ander opschrift. De letters waren zeer flauw, maar toch leesbaar. Er staat:
✝ XPC ✝ ✝ NOBISCUM ✝ ✝ ETATE ✝
XPC is volgens den heer Donders de zeer oude afkorting van den Griekschen vorm van het woord Christus, dus een Christus-monogram.
Nobiscum beteekent: met ons.
Etate is waarschijnlijk een afkorting van *aeternitate.*

Dit tweede opschrift beteekent dus: Christus (zij) met ons tot in eeuwigheid.

Op twee zijden van de klok staat een z.g. Maria-monogram, terwijl de klok geheel met een versiering van ruiten bedekt is.

Van het eerste opschrift ziet men op bijgaande foto boven bij de kroon de begin- en de slotwoorden, gescheiden door een kruisteeken.

Vlak onder het woord *Anno* leest men heel flauw het Christus-monogram XPC.

De ruit-versiering en het Maria-monogram zijn heel duidelijk te zien. Het laatste lijkt veel op onze hoofdletter A met een kruis er boven op. Keert men dit teeken om en laat men de lijntjes in het midden er uit, dan krijgt men een V. Zet men het weer zoo als het op de klok staat en laat men hetgeen boven de lijntjes in het midden staat weg, dan krijgt men de hoofdletter M. Het monogram is dus gevormd door de twee samengevlochten letters V.M. d.i. Virgo (Maagd) Maria.

Waarschijnlijk is deze klok de oudste uit onze provincie. Dagelijks laat zij nog driemaal haar prachtig geluid hooren, als zij de dorpelingen roept tot den arbeid, tot den maaltijd of tot de rust. Zij verkeert nog in uitstekenden toestand en kan, zoo er geen buitengewone dingen gebeuren, nog best een paar eeuwen dienst doen. Eerbied voor de meesters, die voor meer dan 600 jaar zulk een den tijd trotseerend kunstwerk wisten te vervaardigen.

Naast deze klok werd in het jaar 1382 nog een tweede klok in den toren gehangen. Haar

oudere zuster heeft haar echter nu reeds bijna 150 jaar overleefd. Omstreeks het jaar 1780 schijnt zij gebroken te zijn. Feith zegt er van: „De tweede klok, welke ik hier nog, schoon met een enkel woord, wilde vermelden, heeft vroeger ook in den Stedumer toren gehangen, doch is in 1817 omgegoten. Volgens opgave heeft op dezelve het jaar 1382 gestaan en moet zij een Mariaklok zijn geweest. Immers uit de mij, door den meester Wessels, heuschelijk medegedeelde woorden des opschrifts, zoude ik, hoewel het vijfde en zesde woord, als één, en ook eenigszins anders, mij zijn opgegeven, dit lezen:

Te. colo. virgo. pia.
Per. te. locor. virgo. Maria.

Dat is: U aanbid ik, heilige Maagd; door U spreek ik, Maagd Maria.

Van Borssum Waalkes geeft in zijn bovengenoemde verhandeling in de „Vrije Fries" de volgende vertaling: U aanbid ik, heilige Maagd, *door U word ik geplaatst.* Hij voegt er aan toe: „Er staat toch niet loquor, zooals Mr. Feith vertaalt, maar locor.

Veertig jaar heeft deze klok gescheurd in den toren gehangen. Eerst in het jaar 1819 — niet zooals Feith zegt in 1817 — werd zij opnieuw gegoten. Dit gieten geschiedde door den klokkengieter Van Bergen op een der singels van den burcht te Stedum. Dat het wegnemen van de oude klok uit den toren, het vergieten in de onmiddellijke nabijheid van het dorp, en het terugbrengen van de herboren klok naar haar

hooge plaats veler aandacht getrokken heeft, moge blijken uit het feit, dat de toenmalige schoolmeester van Stedum er een vers op gemaakt heeft, dat wel wat kreupel is, maar ons toch een paar historische bizonderheden geeft. Het luidt aldus:

Bij het gieten van de groote klok te Stedum in 1819.

Toen ik reeds in ouden tijd
Aan Maria werd gewijd
Riep ik met een sterk geluid,
Menschen hunne woning uit,
Om den dienst van God te hooren
En loven in Zijn tempelkooren;
'k Deed ook vreugd en droevenis
Mede aan de menschen hooren; –
Toen 't vijf [1]) eeuwen was gebeurd
Werd mijn boord vaneen gescheurd;
'k Hing een tal van veertig jaren
Zwijgend, treurig en gescheurd;
Niemand scheen zich mij t' erbarmen
'k Schaamde mij voor rijk en armen
Niemand deelde in mijn lot
Wierd veeleer veracht, bespot, –
't Welk mijn Heeren deed verdrieten
Daarom liet men mij omgieten
Brengen in een achtbren staat

---

[1]). Hier blijkt dat de meester geen rekenmeester was. Geen *vijf*, doch slechts *vier* eeuwen had de klok zich laten hooren, n.l. van 1382 tot ongeveer 1780. Daarna hing zij 40 jaar gescheurd in den toren, d.i. tot 1819.

Schoon niet als in vroeger tijd
Aan Maria thans gewijd, –
Prijk ik toch met kroon en namen
Als Halsema, Smit en Bierema
Mannen in dit dorp vermaard
leders lof en hulde waard,
Van Bergen ook uw kunst en vlijt
Schoon ze met den tijd verblijd
Zal ik nogthans steeds vermelden
Toonen aan het nageslacht
Wat ge in Stedum hebt volbracht
'k Zal nu als in oude tijden
Mijne klanken Stedum wijden.

De klok woog bijna 2816 pond.

Volgens opgave van A. I. van Bergen te Heiligerlee droeg zij het volgende opschrift: „Deze klok ten dienste der gemeente van Stedum vernieuwd, onder toezicht van den Leeraar W. D. van Halsema, en met H. C. Smits en A. E. Bierema Administreerende de kerkmiddelen van Stedum".

Heel lang heeft deze klok zich echter niet laten hooren. Vóór het jaar 1878 schijnt zij opnieuw gebarsten te zijn. In dat jaar werd zij althans weer door een nieuwe klok vervangen, die het volgende opschrift draagt:

Hergoten in het jaar 1878
Door Gebr. van Bergen te Midwolda – Oldambt.
Toen Kerkvoogden te Stedum waren
D. J. Jensema, J. O. Wierenga en E. Zuidema.

Dit opschrift staat bij de kroon; er boven bevindt zich een bloemrankversiering.

Het opschrift doet duidelijk zien, dat de klok van 1819 in de klok van 1878 vergoten is.

Peters spreekt in zijn reeds genoemde beschrijving van de kerk te Stedum in den Groninger Volksalmanak van het jaar 1899 (bl. 192) van *drie* klokken. Een van deze drie zou geen opschrift gehad hebben. Het komt mij echter voor, dat Peters zich hier vergist. Wel is er in den klokkestoel plaats voor 3 klokken naast elkaar, maar in de middelste afdeeling heeft blijkbaar nooit een klok gehangen. Aan de oude eikenhouten gebinten is er althans geen spoor van te vinden. Het houtwerk is op de plaats, waar die klok zonder opschrift dan zou hebben gehangen, nog volkomen gaaf en ook niet doortrokken van klokkesmeer, hetgeen met de balken, waaraan de beide andere klokken hangen, in hooge mate het geval is.

De klokkestoel te Stedum is buitengewoon merkwaardig en waarschijnlijk eenig in ons land. Binnen in den toren heeft men n.l. een anderen steenen toren gebouwd en daarop de houten klokkenstoel gezet. Teenstra beweert, dat de oude muren door nieuwe omgeven zijn. Dit is weer een van de vele onjuistheden, die in zijn Kroniek voorkomen en haar zoo onbetrouwbaar maken. Peters bewijst in zijn meermalen genoemde beschrijving van de kerk te Stedum zonneklaar, dat de binnenste toren later in den buitensten toren is gebouwd. Hij zegt: „De toren met zijn dikke muren schijnt vrij spoedig na den bouw in westelijke richting iets te zijn gezakt, waarom men besloot *binnen* dien toren,

die, gemeten op den beganen grond, 6.55 M. bij 6.45 binnenwerks is, tot dracht der klokken als het ware een tweeden vrijstaanden toren op te metselen".

De buitentoren is van het jaar 1418. Daar de oudste klok van 1300 is, moet zij vermoedelijk tot 1418 in een houten klokkenstoel bij de kerk hebben gehangen. Het jaar, waarin de binnenste toren gebouwd werd, is niet bekend.

Uit het bovenstaande moge nog weer eens blijken, dat men op de hoogdravende bespiegelingen van geleerde heeren vaak heel weinig rekenen kan, maar ook, dat men in vele gevallen met heel weinig moeite gemakkelijk tot de waarheid komt. Had Mr. Feith, voordat hij ging schrijven over het opschrift der Stedumer klok, de moeite genomen om even in den toren te klimmen en met eigen oogen het klokkeopschrift te lezen, dan zou ons heel wat geleerdheid(?) bespaard gebleven zijn.

Westeremden, Juni 1928. M. TEN BROEK.

UIT HET VERLEDEN DER GRONINGER VEEN-KOLONIËN.

RECHTSBEDEELING VOOR HONDERD JAAR.

Uit mijn jonge jaren herinner ik mij o.a., dat onze turfschipper, terwijl hij aan den wegkant lag te lossen, moeilijkheden ondervond van het passeeren van de „snikke" van Ommelanderwijk op Groningen. Beide schippers rekende ik toentertijde tot mijn goede bekenden, den eersten, omdat ik meermalen een eindweegs met hem mocht meevaren, den ander, omdat hij familie was van onze naaister en ik door die tusschenpersoon zekere bekendheid met hem gekregen had. Toen die twee dan ook op het boven aangegeven moment in heftige woordenwisseling geraakten, heeft dat meer indruk op mij gemaakt, dan zoo menige andere woordentwist tusschen „schippers" en „schipperskes", waarvan ik getuige geweest ben.

Nu, ruim een halve eeuw later, herinner ik mij nog het verwijt, dat onze turfschipper mijn vriend den schuitevoerder naar het hoofd slingerde. Het hield niets meer of minder in, dan dat deze niet eens gerechtigd was als „snikkevoarder" het vaarwater te bevaren.

Op mijn navraag kreeg ik als verklaring en rechtvaardiging van dit verwijt te hooren, dat „de Ommelanderwijkster snikke" zich zoo maar tusschen de andere Veendammer snikbeurten had ingedrongen zonder daarvoor het recht te hebben bekomen. „En zokke kerels doun fatsounlike schippers nog overlast aan!" Nog lang daarna heb ik het Ommelanderwijkster schuitje en zijn bemanning als schenders van recht en rust aangezien. Onze naaister stierf en de relatiën met den Ommelanderwijkster schuitevoerder stierven af, als zoo vele andere. Met den turfschipper heb ik de oude vriendschapsbetrekkingen aangehoudan nog lang, nadat hij schipper in ruste was. Naar mijn weten is de kwestie van den Ommelanderwijkster schuitevoerder tusschen ons niet meer ter sprake geweest.

Van waar dan dat opduiken van het geval uit het onderbewustzijn, waar het vrijwel een halve eeuw lang ondergedoken geweest is? Enkel en alleen ten gevolge van hetgeen ik, bij het bestudeeren der archiefstukken van de jaren 1798—1815, daarin aantrof aangaande de „inlegging" van het veer Ommelanderwijk – Groningen en het verzet daartegen van den kant der veerschippers van Wildervank – Veendam op Groningen.

Onder dagteekening van 11 Januari 1814 bevindt zich in het dossier: „*Ingekomen missives bij de Commissarissen-generaal van het departement van de Westereems*" (No. 315** van de desbetreffende verzameling in het Rijksarchief te Groningen) een verzoekschrift van Ede Geerts Jonker, opgesteld

door Mr. H. O. Feith en gericht aan de Commissarissen-generaal voornoemd. (Commissarissen-generaal oefenden toen ter tijde het bestuur over het departement uit.) Het geval van „den snooden aanslag" van dezen Ede Geerts Jonker op de rechten der veerschippers van Wildervank — Veendam wordt trouwens al vermeld in de stukken van 1813, en uit alles blijkt, dat het een aangelegenheid geweest is, die groote beroering bracht in de schipperswereld, toen als thans zoo licht ontvlambaar.

Hoewel het hier bedoelde geval gereede aanleiding geeft tot nadere beschouwingen over de geestesgesteldheid van „het varendvolk" der Veenkoloniën, toch verdient het m.i. meer de belangstelling als typisch voorbeeld van rechtsbedeeling voor honderd jaar. Als zoodanig breng ik het dan ook onder de aandacht der lezers.

Allerlei overwegingen hadden er toe geleid het vervoer van personen en goederen uit de Veenkoloniën naar de stad en omgekeerd onder toezicht te plaatsen van de overheid. Voor het veenkoloniale gebied, als behoorende tot het rechtsgebied der stad Groningen, beteekende dit, dat het Burgemeesters en Raden van de Stad waren, die *„de Reglementen op het verkeer te water en te lande"* uitvaardigden en lieten handhaven. Het is niet te verwonderen, dat bij de vaststelling dezer „Reglementen" naast de belangen van een geordend verkeer, die van de Stad, als brandpunt van „nering en hanteering", niet voorbij gezien

werden: de „cost gaat voor de baat uit", zoowel toen als thans.

Geleid door deze overwegingen ontstond er van lieverlede, doch in de Veenkoloniën betrekkelijk heel spoedig, een groep van geconcessioneerde veerschippers, die het recht van vervoer verkregen hadden van de Stad tegen betaling van retributiën aan de Stad en die aan de Reglementen gebonden waren. Bij de handhaving dezer voorschriften komt het handelsbelang der Stad meermalen in botsing met den eisch der Stad als souverein en niet altijd heeft de souverein zich kunnen losmaken van den koopman. De stroomen van klachten over de willekeur van vele veerschippers, die bij Burgemeesters en Raden inkwamen, werden vaak zóó geleid, dat de kool en de geit gespaard bleven. Niet alleen tegenover de veerschippers werd deze houding aangenomen, ook in vele andere gevallen ontzag de souverein den koopman zóó, dat de blinddoek van Justitia één oog vrij liet voor, wat men noemde, de belangen van de Stad.

Geen wonder dus, dat de nieuwe inzichten aangaande de rechten en plichten van de overheid en den staatsburger, die de 18de eeuw bracht en die zich hier te lande baan braken in de omwenteling van 1795, de souvereiniteit van het Groninger Stadsbestuur over het Oldambt deed gevoelen als een „onduldbare overheersching." Een der eerste eischen was dan ook vrijmaking en onafhankelijk verklaring van de Stads-jurisdictiën. Weliswaar gelukte het nòch toen, nòch in de

eerstvolgende jaren dit einddoel te bereiken, maar de toegebrachte schok was groot genoeg om heel het systeem van Stadsoverheersching op losse schroeven te zetten. Dat zij zich ook in dien toestand nog zoo lang wist te laten gelden, vindt zijn verklaring voor een goed deel in het economisch, organisatorisch en staatkundig overwicht der stad op het slecht georganiseerde, staatkundig ongeschoolde platteland. Zoo kunnen, bij gebreke van een nieuwe, algemeen geldende rechtsordening in het justitieele en in het politieke, oude wetten en reglementen nog eenige jaren rechtsgeldigheid behouden. [1]

Veerschippers en korenmolenaars bijv. zagen zich in hun beroep op het gewestelijk of departementaal bestuur, wanneer het gold handhaving van hunne vroeger verkregen rechten, niet bedrogen. Karspellieden, als die van Ommelanderwijk, Zuidwending, Pekela, Annerveen, Bareveld, Eext en andere Drentsche grensdorpen, streden tevergeefs voor betere communicatie te water en moesten voortgaan met hunne goederen naar opslagplaatsen te brengen, een uur of meer van hunne woonplaatsen verwijderd, opdat ze dáár konden worden opgenomen door de „rechtmatige" vervoerders en vervoermiddelen. Het personenvervoer uit dergelijke karspelen leed aan hetzelfde

---

[1] Voor bijzonderheden aangaande dezen strijd voor vrijmaking en nieuwe organisatie zij verwezen naar een artikel van mijne hand in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (Deel VII Afleveringen 2/3: *„Het ontstaan der gemeente-organisatie in de Groninger Veenkoloniën"*).

euvel, zoodra dit per „snikke" moest gebeuren.

Plotseling maakte het keizerlijk besluit van Napoleon, waarbij het koninkrijk Holland werd ingelijfd bij het Fransche keizerrijk een einde aan dit stelsel. Van toen af golden hier te lande de Fransche wetten op het vervoer van goederen en personen.

De wet van 29 Aug. 1790[1] bepaalde o. a. Het recht, bekend onder den naam van permissie en dat van uitsluitend vervoer van reizigers, van goud en zilver (hetzij in specie of in materie), van balen en pakketten koopmansgoederen, van welk gewicht deze ook mogen zijn, is afgeschaft.

Te rekenen vanaf het tijdstip der invoering dezer wet, zal elk particulier kunnen reizen, vrijelijk vervoeren of doen vervoeren de reizigers, balen, pakken, koopmansgoederen, zóódanig en op zulk een wijze, als de reizigers, expediteurs en voerlieden zullen goedvinden, met last nochthans aan de voerlieden om zich aan den inhoud van het volgend artikel te houden en zonder, dat het geoorloofd zal zijn aan eenigen particulier of aan eenige associatie, niet begrepen onder de bij de wet verbodene, om een voortdurend vast vertrek op bepaalde dagen en uren aan te kondigen of stations op te richten.

In het volgend artikel (art. 4) is bepaald: Elke particulier, die van plan is paarden te verhuren of het vervoer van reizigers of van koopwaren

---

[1] Zie: Rondonneau III 78. (De wet is afgeschaft in 1829 en in 1850)

te ondernemen, is verplicht, bij breuke van 50 lires in cas van contraventie ten behoeve van instellingen van liefdadigheid, deswegen vooraf, binnen de eerste dagen ven elk jaar. zijne verklaring te doen ter griffie van de municipaliteit zijner inwoning en deze vervolgens te hernieuwen, tijdens de eerste acht dagen van elk jaar, indien hij het voornemen heeft om dat bedrijf voort te zetten.

De wet van Vendémiaire an VII (29 Sept. 1797) [1] vulde in art. 68 de in acht te nemen voorschriften aan met den eisch, dat te rekenen van den 1sten Brumaire van dat jaar (22 Oct.) er ten profijte van de publieke schatkist zal geheven worden een tiende van den prijs der plaatsen in de rij- en vaartuigen aangelegd door particuliere ondernemers. Art. 69 voegde daaraan toe: „Elk ingezetene, welke openbare rij- of vaartuigen zal aanleggen, vertrekkende op zekere dagen en uren en naar dezelfde plaatsen, zal gehouden zijn aan de beambten van het bestuur der registratie over te geven zijne verklaring, inhoudende: 1° opgave van den weg of de wegen, welke zijn rij of vaartuig zal doorloopen; 2° de soort en het getal der rij- of vaartuigen, welke hij zal bezigen en de menigte der plaatsen, welke dezelve bevatten; 3° den prijs van elke plaats. Tengevolgen van deze verklaring zullen de rij- en vaartuigen geverifieerd, geïnventariseerd en gestempeld worden."

Bij de wetten van 5 Ventôse an XII (25 Febr. 1804) en van 14 Fructidor an XII (1 Sept. 1804)

---

[1] Zie: Metman, de Pinto en Olivier No. 171.

bevestigde de eerstgemelde bij art. 74 en 75 en de tweede bij art. 1 de voornoemde bepalingen.

Edo Geerts Jonker maakte gebruik van deze nieuwe bepalingen, vestigde zich te Ommelanderwijk en „waagde het met een oude schuit een „zoogenaamd veer aan te leggen van de Omme-„landerwijk op Groningen vise versa", aldus Mr. Modderman, de commissaris (vroeger sous-préfet) van het arrondissement Winschoten, in zijn rapport aan de commissarissen-generaal van dit gewest, d. d. 23 Maart 1814. Dit „waagstuk" werd ondernomen in overleg en met goedvinden van den toenmaligen „controleur principaal" der Vereenigde rechten en „nu een loodje aan zijn schuit „hebbende liet hij (Edo Geerts Jonker) openlijk „publiceeren op welke dagen en uren hij gedacht „te vertrekken en wat meer noodig was om zijn „entreprise bevallig te doen voorkomen. Hij wierd „echter op mijn order dadelijk voor het vallaat „te Veendam (het z.g. benedenste vallaat) opge-„houden en ik maintineerde de geoctroyeerde „trekschippers bij hun veer, niettegenstaande het „alomme geduchte loodje", aldus de steller van het hier aangehaalde rapport. Inderdaad blijkt uit de stukken, dat maire Giezen van Veendam den schipper op 29 Mei 1813 belet heeft zijn aangevangen reis te volvoeren, daar order gegeven was aan den verlaatmeester de schuit niet te schutten. Jonker protesteerde tegen die belemmering bij de rechtbank ter eerste instantie te Winschoten, maar ook daar vond hij niet den gewenschten steun, omdat men niet wist hoe te moeten handelen.

Nu zocht hij het hooger op en wendde zich eerst tot den Hertog van Plaisance, den vertegenwoordiger der keizerlijke regeering hier te lande, maar ook dáár achtte men zich niet gerechtigd een beslissing te nemen. Overeenkomstig het van daar ingekomen advies wendde hij zich thans rechtstreeks tot den Minister van Financiën van het Keizerrijk te Parijs. Ondanks de bezwaren, ingediend door den maire van Veendam tegen deze aanvrage, kwam in September van dat jaar de kennisgeving via den prefect, sous-prefet en maire dat volgens besluit van 19 Aug. j.l. „S. M. l 'Impératrice Régente a autorisé le service de voitures par eau, monté par „le sieur Eddes Jonkens, sur la route d 'Ommelanderwijk à Groningen". Zoo was dan Edo Geerts Jonker, de genoemde „sieur Eddes Jonkens" gemachtigd van Ommelanderwijk op Groningen te varen, „mits zich aan de wetten en reglementen, op dat stuk geëmandeerd, onderwerpende".

Aan deze laatste toevoeging kende de onderprefect Modderman de beteekenis toe, dat deze, op het rapport van den Min. van Fin., zonder tusschenkomst van eenig ander ministerie, verkregen concessie, was louter finantieel, terwijl Hare Majesteit de Keizerin nog daarenboven wilde dat hij zich moest houden aan de wetten en reglementen op dat stuk geëmandeerd. „Niet-„tegenstaande dit pretens octrooi liet ik dus de „trekschuit verbieden en schreef te dien einde aan „den maire van Veendam op 18 Sept. een missive „in dien geest. Ik moest echter den 30sten van

„die maand deze mesure intrekken, omdat de „prefect (Petit de Beauverger, een Franschman, „die in April den prefect Wichers vervangen had) „de zaak beschouwde als getermineerd." Dit beteekende dus voor Jonker, dat hij eindelijk onverhinderd zijn gang kon gaan. De onderprefect Modderman heeft geen uitvoering kunnen geven aan zijn uitgesproken voornemen, door een ampele memorie den prefect te overtuigen van het onrecht tegenover de geoctroyeerde trekschippers begaan.

„Terwijl ik aan deze memorie bezig was", aldus deelt hij in zijn rapport mee, „naderden de Kozakken „— het loodje wierd van de trekschuit wegge- „nomen en de vrees verdreef de heeren ontvangers „van den impost op de messageries. Ik had ver- „wacht, dat hiermede ook de geheele onderneming „zoude zijn achterwege gebleven, doch bij mijne „terugkomst uit Lüneburg informeerde de maire „van Veendam, dat de entraves tegen het nu „wederom in deszelfs oude rechten geheel „hersteld veer (i. e. het veer van Veendam — „Wildervank op Groningen) nog al heimelijk „werden voortgezet en een efficacieuse memorie „noodig was, wilde men niet een verderfelijk voor- „beeld zien voortduren, hetwelk weldra alle de „veren zou hebben ondermijnd en met de inrichting „zelve, verscheidene familiën geruïneerd."

Den 14den December nam hij daarom het besluit, waarbij de maire van Veendam werd gemachtigd maatregelen te nemen tegen „alle verdere „voortzetting van het gepretendeerde veer".

Den volgenden dag ontving Jonker de volgende

aanschrijving van den maire. „Aan Edo Geerts „Jonker wordt mits dezen geïnsinueerd, dat hij „(zich) zal hebben te onthouden van alle verdere „voortzetting van zijne gepretendeerde veer van „de Ommelanderwijk op Groningen en vise versa, „aangezien zoodanig een veer niet wettig bestaat „en alleen het gepretendeerde recht daartoe be- „komen is, dat men onder den naam van Lands „impost tijdens de fransche overheersching te „bevoordeelen, het grootste onrecht heeft weten „door te dringen, hoedanige willekeurige daden „thans ten minsten behooren te worden gesteld „buiten effect. De verlaatsmeester van het zoo- „genaamde benedenste verlaat te Veendam, wordt „gelast om zorg te dragen, dat de schuit door „meergenoemde Edo Geerts Jonker tot dusver „bevaren, niet worde geschut door deszelfs „verlaat."

Tegen dit besluit komt Jonker in verzet en met behulp van zijn rechtsgeleerden raadsman Mr. H. O. Feith richt hij zich met een verzoekschrift aan Heeren commissarissen-generaal in het Departement van de Westereems op 11 Januari 1814.

Nog vóór dit den Commissarissen-generaal bereikt had, was er reeds bij hen een schrijven ingekomen „van de schuitevaarders van Veendam-Wildervank „op Groningen, ter zake de gedragingen van Ede „Geerts Jonker, die van de Keizerin der Franschen „vergunning bekomen had voor het inleggen van „een veer van Ommelanderwijk-Groningen en nu „tracht de ingetrokken vergunning hersteld te zien. De hier bedoelde „schuitevaarders" zijn Rijken

Hendrik de Wit, Lammert W. Bakker, Jan B. Neperus en Derk K. Hulzing.

Commissarissen-generaal verzenden de stukken aan den voormaligen onderprefect, thans commissaris, van het arrondissement Winschoten om consideratie en advies. Na eenige aanmaningen voldoet Mr. Modderman hieraan door inzending van zijn rapport onder dagteekening van 23 Maart 1814.

Aan de inleiding van dit Rapport is hierboven een en ander ontleend ter karakteriseering van de houding, die deze autoriteit van den aanvang af had aangenomen tegenover de intrigues om de bestaande trekschuiten afbreuk te doen.

Mr. Feith, de rechtsgeleerde raadsman van Jonker, na in 't licht te hebben gesteld, dat zijn cliënt naar geldend recht en wet gerechtigd was zijn bedrijf uit te oefenen, merkt daarna op, dat bij de besluiten, door den commissaris en den maire genomen ten einde hem dit te verhinderen „uit „het oog verloren is: de regel van regte, welke „ter voorkoming van wanorde in elke maatschappij „en onder elken regeeringsvorm zoo hoog noodig „is, n.l.: dat *alles op dezelfde wijze, waarop het „gebonden is, ook weder ontbonden moet worden.* „Onder-prefect noch maire kunnen dus bevelen „om eenige openbare wetten buiten effect te „stellen en om de wettig, onder derzelver bestaan „verkregen rechten van particulieren, voetstoots, „zonder vorm van proces, tegen hoogere autorisatie „in en zonder eenig schijn van recht, te vernietigen."

Typeerend is het, hoe de voormalige onderprefect, thans commissaris, als mede-handhaver

van het staatsgezag, deze opmerkingen beantwoordt. Hij schrijft: „Alleen wil ik refuteeren de „singuliere rechtsgeleerdheid in het rekwest ge-„developpeerd en ook dit slechts met een enkel woord.

„Een van beiden is toch waar — òf de wet „van 29 Aug. 1790, die van den 9den Vendémiaire „van het 6e jaar en die van 5 Ventôse en 14 „Fructidor des 12den jaars waren van applicatie „op en de richtsnoeren voor onze trekveeren „*alleen* financieel, wat het verschuldigde import „betreft — of *ook* administrative en dan waren „de reglementen op onze veeren eo ipso ver-„vallen. Zoo dit laatste aangenomen wordt, gelijk „de steller van het rekwest moet doen, dan heb „ik wel terecht voor die gruwelijke wanorde en „ontoepasselijke vreemde wetgeving dadelijk onze „beter passende oude reglementen weder inge-„roepen; en zijn die wetten alleen financieel van „applicatie geweest, dan heb ik terecht gefrus-„tineerd, dat de requestrant ongerechtigd was. „Hoe het zij, ik heb een inrichting gemaintineerd, „welke op het punt van deszelfs verval was en „geen oogenblik bestaan kan, wanneer niet tegen „diergelijke inkruipselen gewaakt wordt."

De vraag, of hij als mede-handhaver van het gezag gerechtigd was maatregelen te nemen tegen wetten door her hoogste staatsgezag verordend en ingevoerd, terecht door Mr. Feith gesteld en ontkend, roert hij niet aan. Hij rechtvaardigt zijn genomen besluiten, omdat daarmee een inrichting werd gemaintineerd — bedoeld is het

veer van Veendam – Wildervank op Groningen. Bij toepassing van de fransche wetten („de ontoepasselijke vreemde wetgeving") zou „gruwelijke wanorde" ontstaan zijn, d.w.z. dan zou dat veer en andere veren in de provincie hunne bevoorrechte positie verloren hebben. Hiertegen gewaakt te hebben rekent deze magistraat zich tot een eere. Niet wat het hoogste staatsgezag voorschrijft geldt voor hem als recht en wet, maar alleen datgene, wat naar zijne opvatting bestaande instellingen kan handhaven. Op een ander moment of in een ander geval zal hij langs dienzelfden weg er toe komen bestaande rechten en instellingen te miskennen en te gronde te richten. De uitkomst van zijne overwegingen wordt enkel en alleen bepaald door zijn persoonlijk oordeel over de „toepasselijkheid" der wetgeving of door de waarde die hij aan een bestaande instelling toekent. Het „wet is wet en recht is recht" beteekent voor hem: wet is alleen wet, als deze in zijn oogen geen afbreuk doet aan de beter passende oude reglementen; recht is alleen datgene, hetwelk het mogelijk maakt, dat daardoor de in zijn oog „schadelijke inkruipselen" worden geweerd.

Zoo geeft een nadere beschouwing van het optreden van Edo Geerts Jonker als ondernemer van het veer Ommelanderwijk-Groningen v. v. ons den toenmaligen onderprefect Mr. J. R. Modderman te zien, als het type van den patriarchalen, zelfbewusten regent. Hij waakt, naar eigen inzicht, over de hem toevertrouwde kudde; hij gaat daarbij enkel te rade met de toepasselijkheid der

wet en met de doeltreffendheid van het recht.[1]

Zóó, als Mr. Modderman waren er in dien tijd nog vele. Ook als we meenen te mogen aannemen, dat ook thans — een eeuw later — die oude patriarchale geest nog niet volkomen verdwenen is, zal gelijktijdig toegegeven moeten worden, dat er te dien aanzien een belangrijke verandering valt aan te wijzen. Het type Modderman gaat in onze dagen, als drager van het staatsgezag, niet meer vrij uit. In die dagen merken we van kritiek op dergelijke handelingen het zij van boven af of van onderen op nog vrij wel niets, en, als ze zich een enkelen keer vertoont, wordt ze hooghartig afgewezen, als „singuliere rechtsgeleerdheid".

De commissarissen-generaal Guichart en Jarges, aan wie het rekwest van Jonker ter hand gesteld was voor nader onderzoek en voorlichting, ont-

---

[1] (Noot van de Redactie.) Inderdaad is de houding van Mr. I. R. Modderman in deze aangelegenheid die van een „regent"; zij wekt weinig bewondering. Dit verbaast te meer in dezen man, die in andere opzichten getoond heeft geheel den *nieuwen* tijd aan te hangen. Toen na het herstel der onafhankelijkheid de Staten der Provincie Groningen een „Concept-Reglement van bestuur voor het platte Land" gearresteerd hadden, dat o.m. de bepaling bevatte *„dat de voordragt van Schouten* — de voorgangers van de tegenwoordige burgemeesters — *in de beide Oldambten en Westerwoldingerland zal geschieden door de Regeering van de Stad Groningen"*, is hij de man geweest die, hoewel geboren Groninger, tegen een dusdanige herleving van de voormalige souvereiniteit der Stad Groningen over haar voormalige heerlijkheden in verzet gekomen is. Men leze zijn in 1816 gepubliceerde brochure: Iets over de te dezer dagen door de Stad Groningen opnieuw, over het Oldambt, Westerwoldingerland, het Gorecht en Sappemeer gepraetendeerde superioriteit". (Groningen J. Oomkens 1816.)

houden zich zorgvuldig, de daarin besloten rechtskwestie aan te roeren. Zonder motieven aan te voeren, raden zij aan de gevraagde vergunning niet te verleenen. Slechts van een hunner overwegingen maken zij melding en wel van deze: „zij hebben niet over 't hoofd gezien den aan„drang van ingezetenen uit de Pekela, maar in „de bloeiende tijden hebben deze zich met de „Pekelder schuit weten te redden, thans nu het „verval gekomen is en niet weer zal verdwijnen, „wegens vereeniging van Westerwolde met de „Provincie [1]), is zeker geen behoefte aan een „tweede schuit".

Overeenkomstig het rapport wordt het verzoek geweigerd (8 April 1814).

Het gevaar voor de schuitevaarders van Veendam – Wildervank was vooreerst geweken.

Als jaren later een andere ondernemer meer succes heeft op zijn aanvrage, doen de herinneringen aan den snooden aanslag van Edo Geerts Jonker zich nog gelden, zóó, dat de Ommelanderwijkster schuitevoerder door het varend volk wordt beschouwd als een indringer.

Wee de wolf, die in kwaad gerucht staat!

Apeldoorn, 1928. A. ENGELSMAN.

---

[1] Deze vereeniging maakte namelijk een einde aan den uitgebreiden smokkelhandel, welke vanuit de Pekela's met Westerwolde gedreven werd.

Ir. J. M. W. van Elzelingen.

Foto Fr. Jul. von Kolkow, Groningen.

J. M. W. VAN ELZELINGEN.

In hunne vergadering van 17 November 1896 benoemden de Staten van Groningen J. M. W. van Elzelingen tot hoofdingenieur van den provincialen waterstaat in de provincie.

Wie en wat was Van Elzelingen?

Hij was een ingenieur in de volle kracht van zijn leven, die zijn wetenschap liefhad en haar met een bijna hartstochtelijk enthousiasme beoefende.

Hij had bereids gelegenheid gehad haar toe te passen in de practijk en de aldus opgedane ervaring wederom aan vermeerdering zijner kennis dienstbaar te maken.

Na beëindiging zijner Delftsche studiën (1882) was hij eenige jaren als tijdelijk adjunct-ingenieur werkzaam geweest bij den rijkswaterstaat, werd daarna, in 1888, aangesteld bij den provincialen waterstaat in Zeeland, aanvankelijk als opzichter (standplaats Colijnsplaat), daarna in 1892 als ingenieur (standplaats Zierikzee), in welken werkkring hij onder leiding van den bijzonderlijk door hem vereerden hoofdingenieur Hoogerwaard grondig de practijk van den bouw en het onderhoud der zeeweringen leerde kennen.

In Groningen, provincie met een groot complex van belangrijke waterstaatswerken in eigen beheer (zeeweringen, kanalen en wegen) wachtten hem een omvangrijk arbeidsveld en een moeilijke taak.

Hij heeft die taak op bijzondere wijze vervuld.

Met rusteloozen ijver onderzocht hij de vele vraagstukken, die hij op zijn weg ontmoette en trachtte, practisch man als hij was, daaraan steeds de ook uit een economisch gezichtspunt meest gewenschte oplossing te geven.

Zoo goed mogelijk en *zoo zuinig mogelijk*, dat zijn de beginselen, naar welker toepassing, naar hij meende, ieder goed ingenieur behoort te streven en waarnaar hij met betrachting niettemin van ruimheid van inzicht bij het ontwerpen van plannen, getrouwelijk zijne gedragingen heeft ingericht.

De versterking der Eemsdijken op hunne zwakste en meest bedreigde punten, de verzwaring van den zeedijk Zoutkamp – Nittershoek, de verbetering der zeesluizen te Zoutkamp en Farmsum, de herbouw van een der Groevesluizen, de overbrugging van het Reitdiep te Roodehaan, de aanleg van het Eendrachtskanaal te Groningen behooren tot de vele belangrijke werken onder zijn leiding tot stand gebracht.

Behalve de uitvoering dezer eigen werken der provincie mag niet onvermeld blijven zijn aandeel in de voorbereiding der werken ter ontwatering der gebouwen van het academisch ziekenhuis, der Westerwoldsche kanalisatiewerken en in het onderzoeken van het vraagstuk der indijking der Lauwerzee.

Dit vraagstuk van groot practisch belang, maar tevens van hoog wetenschappelijke beteekenis, had zijn volle aandacht en belangstelling.

Hij was het die als lid-secretaris der met het onderzoek belaste commissie de uitkomsten van dat onderzoek in het bekende en geroemde Lauwerzeeverslag 1904 heeft verwerkt.

Aan dit verslag ligt als aan tal van andere van zijn hand afkomstige rapporten en geschriften o.m. deze gedachte ten grondslag, dat waterstaatkundige quaesties als b.v. de vraag of aan natuurlijke afstrooming of aan bemaling de voorkeur moet worden gegeven, niet op het gevoel af of naar zekere leuzen of vooropgezette begrippen moeten worden beslist, maar dat die beslissing enkel gegrond mag zijn op daaraan voorafgegane wetenschappelijke en aan de ervaring getoetste berekeningen.

Met ingang van 1 April 1908 werd Van Elzelingen benoemd tot hoofdingenieur van den provincialen waterstaat in Zuid-Holland, welke betrekking hij tot het einde van zijn leven heeft vervuld.

Hij overleed den 27sten December 1927.

Het werk door Van Elzelingen in Groningen verricht is op de ontwikkeling van den waterstaatstoestand dezer provincie van heilzamen invloed geweest.

De herinnering aan zijn persoon en zijn arbeid zal in dankbaar aandenken bewaard blijven.

Groningen, October 1928. SYBENGA.

TOOVENAARS, HEKSEN EN HEKSEN-PROCESSEN.

De menschen zijn van nature bijgeloovig, zijn dit van de oudste tijden af al geweest. Van toovenaars, heksen, waarzeggers, duivelbanners etc. wordt al in de oudste geschiedenis der volkeren melding gemaakt. Hammoerabis, koning van Babylon, die 2250 vóór Christus leefde, heeft reeds strenge bepalingen uitgevaardigd in verband met tooverij, en in de Mozaïsche wetgeving worden de duivelskunstenaars en zij, die zich met deze obscure wezens inlieten, met den dood bedreigd. Toen Saul uit den mond van Endor, welke een waarzeggenden geest had, wilde vernemen, hoe zijn kansen stonden ten opzichte van zijn vijanden, de Filistijnen, kreeg hij ten antwoord (de koning had zich door vermomming onkenbaar gemaakt): Zie, gij weet wat Saul gedaan heeft, hoe hij de waarzeggers en duivelskunstenaars uit dit land heeft uitgeroeid, waarom stelt gij dan mijner ziel eenen strik om mij te dooden? (I Samuel 27: 9.)

Veel later nog, vooral in de middeleeuwen, zijn veel onschuldigen als slachtoffers van dit

blinde bijgeloof door beulshanden omgebracht. Bekend is het lot van Jeanne d'Arc, de maagd van Orléans. Zij werd als toovenares eerst tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld, later toch nog tot den brandstapel verwezen, en in 1432 te Rouaan levend verbrand. Nog 3 eeuwen later (in 1722) werd in Schotland een vrouw tot den brandstapel veroordeeld. Zij werd er van beschuldigd haar dochter in een paard te hebben veranderd, daarop te hebben gereden en het meisje zoo te hebben afgejakkerd, dat het lam was geworden aan handen en voeten.

Echte, volleerde heksen konden, naar men meende, niet alleen andere personen, maar ook zichzelf in een dier veranderen, zoo o.a. in een wolf — bekend zijn de weerwolven — en vooral in katten. Een zwarte poes is in de oogen van bijgeloovige menschen altoos een verdacht wezen geweest.

Het was een vastgeworteld volksgeloof, dat de heksen van tijd tot tijd bijeenkwamen op een afgelegen plek — de Blocksborg in de Ober-Harz was als zoodanig berucht — voor het vieren van hun heksensabbath. Dan begaven zij zich in grooten getale, gezeten op bezemstelen, welke vooraf met een soort tooverzalf waren ingesmeerd, naar de verzamelplaats, vliegend door de lucht. Op deze vergadering verscheen dan de satan in de gedaante van een zwarte kat, als een bok of ook wel als de duivel in menschengedaante, met ezelsooren en bokspooten. Met de inwijding van nieuwe leden met lugubere ceremonien, met eet-, drink-

en zwelgpartijen werd de nacht doorgebracht, totdat tegen den morgenstond de heksen naar hunne woningen terugkeerden op dezelfde wijze als zij gekomen waren. Dit was in de middeleeuwen de voorstelling die men had van den heksensabbath.

De rechter beschikte over tal van middelen om toovenaars en heksen te kennen. De heksenwaag te Oudewater is bekend. Wanneer iemand van hekserij werd beticht en hij wilde zich van deze verdenking zuiveren, dan begaf hij zich naar Oudewater om te trachten een certificaat van onschuld te bekomen. Dit kon hij alleen bemachtigen door zich te laten wegen. Wanneer n.l. zijn gewicht in de juiste verhouding tot zijn lichaamsbouw stond, dan ontving hij een verklaring van onschuld, werd hij bij de weging daarentegen te licht bevonden — heksen waren lichter dan normale menschen — dan zag het er zeer slecht voor hem uit indien hij zich niet op andere wijze kon vrijpleiten. Men zegt, dat de waagmeester zeer vrijgevig was in het verleenen van onschuldbewijzen. Daardoor was de toeloop zeer groot, wat ten voordeele was van het oude stadje, want de weeggelden vloeiden voor een groot deel in de stedelijke kas. Nog in 1711 werd een 72-jarige vrouw uit Utrecht op de heksenwaag te Oudewater gewogen. Haar gewicht was 102 pond, men oordeelde dit niet te laag, en zij ging vrij uit. [1]

---

[1] Dr. A. J. van der Weijde, Iets over toovenaars en heksen in Jaarboekje van „Oud-Utrecht", 1927.

Een ander middel was het Godsoordeel, bestaande in de zoogenaamde waterproef. De verdachte werd in het water geworpen. bleef hij drijven dan was hij schuldig, zonk hij, dan was zijn onschuld bewezen. Het klinkt haast ongelooflijk dat een dergelijk „Godsoordeel" nog in de 19e eeuw in Nederland werd toegepast. In een courantenbericht gedagteekend Delden, 16 Maart 1823 lezen wij het volgende: „Heden heeft in de nabijheid dezer stad op het naburig Deldenerbroek een voorval plaats gehad, hetwelk een echt overblijfsel is uit de domste tijden der duistere middeleeuwen.

Men heeft aldaar, namelijk met een vrouw van middelbare jaren en onbesproken van gedrag, doch van tooverij verdacht, de zoogenaamde waterproef genomen. Deze vrouw, gevoelig getroffen over de beschuldiging, dat zij hare buurvrouw, die eenigen tijd geleden in het kraambed had geleden en die niet weder tot verhaal kon komen, behekst had, bood zich ten bewijze van haar onschuld volvaardig aan, om, ten overstaan van de naaste bloedverwanten der wederzijdsche familie, de zoogenaamde heksenproef met water te ondergaan. Dit voorstel werd aangenomen en de proef had plaats op den vollen middag in de nabijgelegen schipvaart. Ten overstaan van een groot aantal toeschouwers die zich derwaarts begeven hadden, werd de beschuldigde, met uitzondering van een broek, naakt uitgekleed, en met een dik touw onder de armen in het water gelaten. Zij onderging deze beproeving vol moed

en het zou overbodig zijn te melden, dat zij er met glans afkwam."

Wreeder dan al deze beproevingen was de pijnbank waarvan, vooral in de middeleeuwen, ja tot zelfs in de 17e eeuw, een ruim gebruik werd gemaakt. Zoo verschrikkelijk waren de niet zelden herhaalde martelingen, dat vaak bekentenissen werden afgelegd, die ook andere personen in het verderf stortten, alleen maar, om aan die gruwelijke pijnigingen te ontkomen.

Dit alles was in hoofdzaak het gevolg van de bul van paus Innocentius VIII van 1484, waarbij het onderzoek voor den rechter naar tooverij en duivelskunsten of wonderen gelijk werd gesteld met het onderzoek aangaande moord, diefstal en dergelijk misdaden.

De heksenprocessen vormen dan ook de donkerste bladzijden uit de geschiedenis der crimineele justitie, zij geven een beeld van de geestelijke en zedelijke gesteldheid in die tijden, zoowel van de wereldlijke en kerkelijke overheid als van de bevolking. Zoo vast was het geloof aan den duivel in het volksleven gegroeid, dat menschen en vooral vrouwen — vrouwen schijnen er het meest ontvankelijk voor te zijn geweest — zich zelf beschuldigden onder zijn invloed te staan en de gevolgen van die zelfbeschuldiging heldhaftig verdroegen.

Zeer veel leed heeft dan ook dit niets ontziende bijgeloof teweeg gebracht, ook in deze streken, want wij behoeven niet over de grenzen van ons land te gaan, zelfs niet over de grenzen

van ons gewest, om de bewijzen voor deze ontstellende menschelijke kortzichtigheid bij te brengen. Nog zijn hier en daar vage herinneringen bewaard aan het vervolgen en vonnissen van heksen en tooverkollen, herinneringen die echter door den tijd en de volksfantasie zijn vertroebeld. Wij zullen ons echter eenigermate een beeld kunnen vormen van de werkelijkheid, door kennis te nemen van hetgeen een bekende Ommelander in de 16e eeuw, met name Hiddo Jensema, grietman van Humsterland te Oldehove, in een door hem nagelaten handschrift heeft opgeteekend. [1]

Jensema was blijkbaar een ontwikkeld man maar toch een kind van zijn tijd, hij was althans zijn tijd niet vooruit, want hij juicht de vervolging en de bestraffing van de slachtoffers van harte toe. Zijn aanteekeningen golden dan ook niet als een aanklacht tegen de justitie, maar moesten een blik geven op de slechtheid en bedorvenheid der menschen van zijn dagen.

Hij begint met „die toevenarsen in den Dam". Appingedam schijnt inderdaad een ware heksenketel geweest te zijn. Anno MVc ende XLVII (1547) noteert Jensema: „Soe is gheboert in den Dam „in een huijs daer die boese viant wonderlijck „ghebeer in maeckede, mit stenen toe smijten „ende oeck met allerleije dinghen. Ende die smijten „worde niet gesien soe daer wonder segghen van „ghewest is in ael den Dam." Maar het toeval wilde, dat de vrouw des huizes vroeger onder

[1] Rijksarchief in Groningen, h.s. in 8^1 no. 45.

verdenking had gestaan neigingen te hebben tot het uitvoeren van duivelskunsten. Men meende dat zij haar leven had verbeterd, maar nu het tegendeel bleek, besloot het gericht „dat wijff an toe tasten." Dit beteekende dat zij in den toren werd opgesloten, in het rechthuis werd verhoord en gepijnigd en ten slotte tot den brandstapel werd verwezen. Tegelijk met haar werden 4 van tooverij beschuldigde vrouwen uit den Dam en Farmsum veroordeeld om levend verbrand te worden. Wat deze ongelukkigen hadden uitgevoerd wordt ons niet verteld, alleen staat er, dat zij „wonderlijcke dinghen bedreven hadden."

De pijnbank had hier ook weer haar werking niet gemist. De bovenvermelde vrouwen hadden onder de torture verklaard, dat zij een leermeester hadden, een „hoeftheer", Aapke Mellens was zijn naam. Een hoofdman van de toovenaressen, een heksenmeester, was een gevaarlijk heerschap, moest natuurlijk zoo dra mogelijk onschadelijk gemaakt worden. Aapke werd gevangen genomen, maar toen men hem „op den ladder wolde binden „om toe pijnighen, worde hem van die boese viant „den hals toe broecken, ende dat lycham worde verbrant tot pulver."

De booze vijand was hier de duivel die, naar men meende, in sommige gevallen zijn handlangers te hulp kwam, om de tenuitvoerlegging der vonnissen te verstoren; in werkelijkheid waren het niet anders dan zelfmoorden door de arme slachtoffers uit angst voor de folteringen begaan.

Het gericht van Appingedam was echter nog

niet gereed. Er was n.l. een vrouw in den Dam die heer Rumbert — heer Rumbert was een geestelijk heer — had betooverd en wel in die mate, dat hij haar overal volgde. „In alle plaetzen daer sie „haer dansen ende ffest (feest) geholden hadde, „daer was heer Rumbert altoes bij, an en over „gewest", verklaarde zij aan haar rechters. En zij had nog veel meer van dergelijke zwakkelingen betooverd. Zulke toovenaressen loopen er in onze dagen nog rond, maar zij worden niet „gebrant", zooals deze Appingedammer fee.

Niet alleen de magistraat van den Dam, maar ook de heeren op de borgen namen ijverig aan de vervolging van toovenaars en heksen deel. Christoffer van Ewsum had „omtrent tyne daeghen „nae Pinxter" (wij schrijven nog 1547) 2 „toevenarsen" veroordeeld om te Midwolde levend te worden verbrand. Maar de eene had in den nacht vóór de terechtstelling zelfmoord gepleegd, de „boese viant" had haar „op den Nijenoert in de „venckenisse" den hals gebroken, de andere veroordeelde, zoo verhaalt Jensema: „als men die „solde uitleijden om op de waeghen toe brenghen, „soe hevet die ghevraget, is dat die waegen daer „wij op soelen? Is haer gheantwort: yae! Mitter- „daet hevet haer die bose viant den hals toe „broken." Zij had dus nog kans gezien, onder de oogen van haar bewakers zelfmoord te plegen, om daardoor aan den verschrikkelijken vuurdood te ontkomen.

Met Hansken, een metselaar te Leens, was het ook lang niet pluis. De man kon zoo vlug metselen

dat 2 zelfs 3 kalkmakers hem niet konden bijhouden. Dat kwam omdat hij „onseenlijcke hulpe" had, de duivel was zijn handlanger meende men. Aepke Onsta van Verhildersum vond ook dat dit alleen „doer des duvelskunst" mogelijk was, liet den man gevangen nemen, „scherp examineren" en ten slotte „op Suerdijckster Uterdijck" levend verbranden.

De schrijver slaat nu een paar jaren over en noteert eenige gevallen in 1550. Omtrent Sint Jacob, zegt hij, meldde zich een vrouw aan bij Egbert Bijwema en Eewe Heckema, grietmannen in Langewold, die voorgaf dat zij niet zalig kon worden alvorens haar straf als „toevenarse" te hebben ondergaan. Stellig hebben wij hier te doen met een krankzinnige, maar met deze ongelukkigen kende men in die dagen geen medelijden, zij waren immers van den duivel bezeten! Zij werd nog maar niet zoo klakkeloos geloofd, op de pijnbank moest zij deze zelfbeschuldiging herhalen en hare handlangers noemen, wat zij deed. Zij beschuldigde haar dochter, die dan ook gevangen genomen werd en in Heckema's huis werd opgesloten; haar schoonzoon en haar kleinkind, die volgens haar ook in 't complot zaten, wisten zich door te vluchten in veiligheid te brengen. De ongelukkige, die in haar verdwaasdheid speelde met haar leven en met dat van hare kinderen, werd „up avende Onser Liever Vrouwen Hemel-„vaart toe Sybaldeburen tot pulver verbrant". Aangaande het lot van haar dochter wordt ons niets door Jensema medegedeeld.

Het lijstje van deze gruweldaden is nog lang niet uitgeput. Executies hadden nog plaats te Ezinge, Noordhorn, Zuidhorn, Sauwerd, Uithuizen en in het Oldambt.

Nog een merkwaardige zaak wil ik hier vermelden. Het gebeurde in 1557. Op het Waschhuis aan het Aduarderdiep woonde Fenne Jacobs. Haar huis was het veerhuis van het diep. Door een onnoozelen jongen, wonende te Groningen vóór de Boteringepoort, werd zij beschuldigd van hekserij, zij was een „melcken tovenarse." Die jongen speelde een gevaarlijk spelletje, want wee hem als hij die beschuldiging niet kon handhaven. De redger van Aduard, Hermen Elborch, liet Fenne gevangen nemen en pijnigen „met een vossen „start ende mit eenen flassen streeck", maar zij hield haar onschuld staande. Fenne werd vrijgesproken niettegenstaande de beul, die in dergelijke zaken ervaren was, vast in haar schuld geloofde, want, zei deze autoriteit, „se hadde wal twe off „drie tekenen an haer, in allen utwijsende dat se sulx een was." Maar Fenne had veel vrienden, o.a. Egbert bij de Groote Steentil en vele vrienden in Groningen en bovendien 5 volwassen zonen. Die allen kwamen te Aduard om voor haar te pleiten. En wat ook opmerkelijk was: Fenne had maar één oog, zij mistte het rechteroog en haar rechter had een dergelijk lichaamsletsel, deze mistte n.l. het linker oog. Dit gemeenschappelijk gebrek leidde tot wederzijdsche sympathie en, naar men beweerde, tot Fenne's vrijspraak. Nu moest haar aanklager het ontgelden. De jongen

in het nauw gebracht herriep zijn beschuldiging. Tot straf werd hij gegeeseld tot groote verontwaardiging van de omwonenden, want men hield Fenne voor schuldig. En zij werden in het gelijk gesteld toen korten tijd later een tweetal toovenaressen te Pieterburen werden gevangen genomen en deze verklaarden, dat Fenne van het Waschhuis een „matroensche" was van alle toovenaressen. Nu werd het haar te bang. Voorgevende dat zij naar Pieterburen ging om zich op het huis Ten Dijke van schuld te zuiveren, nam zij de vlucht naar Winsum. En toen men haar daar zocht was zij plotseling spoorloos verdwenen, niemand wist, waar zij „stoef of vloech", de duivel had haar geschaakt.

De laatste aanteekening van Jensema dateert van 1557, en hij besluit met deze woorden: „Summa summarum in allen verbrant XXXV." In 10 jaren tijd waren dus alléén in de Ommelanden en in het Oldambt 35 menschen als slachtoffers van het bijgeloof op een gruwelijke wijze ter dood gebracht.

Berucht is ook het Westerwoldsche heksenproces van 1597, het laatste dat in deze provincie werd gevoerd. De aanleiding daartoe was de dood, na een ziekte van 13 weken, van het dochtertje van Ludolphus Antonius, predikant te Blijham. Nog gedurende de ziekte van het kind herinnerde men zich, dat zij eenigen tijd geleden een appel van een vrouw had gekregen en dat zij na het nuttigen er van onpasselijk was geworden en sedert ziek was gebleven. Het kon wel niet anders of

deze appel was betooverd. Een vervolging werd ingesteld, de geefster van den appel, Alke Engels genaamd, een vrouw tusschen 70 en 80 jaren, werd gevangen gezet, 3 maal gepijnigd en éénmaal gegeeseld.

Het was niet moeilijk gedurende de torture, den gemartelden allerlei dwaze bekentenissen te ontwringen. Dit gebeurde hier ook en het gevolg daarvan was, dat nog een zevental vrouwen werd gevangen gezet, die allen onder beulshanden terecht kwamen. Het slot van dit drama was, dat drie hunner op den brandstapel te Wedde het leven lieten, één hunner, tot zelfmoord gedreven, werd eveneens „tot pulver verbrand" en de andere vrouwen tegen betaling van een hoog losgeld vrijgelaten.

Na 1610 hielden de eigenlijke heksenprocessen hier te lande op, maar het bijgeloof was niet geweken, velen werden nog om deze denkbeeldige misdaden vervolgd.

Duivelbezweringen, waarzeggerijen, wikkerijen, belezingen en dergelijke bedrijven komen in de 17e eeuw nog voor onder die daden, welke vervolgd moesten worden, de synodale handelingen en de acta van de kerkeraden bevatten daarvan menig bewijs.

Inderdaad, er behoorde moed toe om, zoolang de duivelskunstenaars en hunne satellieten nog in de hersenen van de kerkelijke en wereldlijke overheid rondspookten, openlijk tegen deze waandenkbeelden te velde te trekken en te verkondigen, dat al deze dingen naar het rijk der fantasie

moesten worden verwezen. Er waren mannen die dat aandurfden, onder wie onze landgenoot Balthasar Bekker een grooten naam heeft gemaakt.

Balthasar Bekker, zoon van den predikant Henricus Bekker, werd 20 Maart 1634 te Metslawier geboren. Zijn vader was van 1647 – 1675 predikant te Warfhuizen.

In 1650 werd de jonge Bekker student te Groningen en in 1654 te Franeker. Hij studeerde letteren en theologie, werd later predikant, schreef veel, waaronder ook het beroemde werk „De Betoverde Wereld", dat hem een groote vermaardheid, maar tevens veel verdriet bezorgd heeft. Het was hem er om te doen om aan te toonen, dat de duivel geen invloed op der menschen lot uitoefenen kon en dat derhalve al die verhalen van hekserij, duivelverschijnselen enz. tot het rijk der fabelen verwezen moesten worden. Groote beroering bracht dit boek teweeg, van alle kanten stonden bestrijders op, de schrijver werd zelfs in 1692 door de synode te Alkmaar als predikant afgezet.

Bekker heeft, als zoovele baanbrekers voor nieuwe verfrisschende denkbeelden, geleden en gestreden, door zijn tijdgenooten werd hij zelfs voor een atheïst uitgekreten, doch een volgende generatie heeft hem leeren begrijpen en waardeeren.

Groningen. B. LONSAIN.

TJAART GEERTS GEERTSEMA, GEB. 7 FEBRUARI 1767, GEST. 2 AUGUSTUS 1853, GEHUWD GEWEEST 1⁰ MET REGYNA C. VINKERS (1774–1802), 2⁰ MET JANTJE JACOBS PESMAN († 1835).

Foto van plm. 1853, opnieuw gefotografeerd door P. B. Kramer, Groningen.

UIT MIJN VACANTIEJOURNAAL. [1])

Schildwolde, 2 October 1928.

Drie jaar zijn voorbijgegaan, sedert ik hier voor het laatst de rust van het buitenleven gedurende eenige dagen genoot. In deze landelijke omgeving, die verre ligt van de groote verkeerswegen, is veel bij het oude gebleven.

Even hel als voorheen flikkert het gouden ros op de spits van den toren mij tegen. Als oude vrienden herken ik uit de verte langs het kerkpad de haag van seringen, en de grillig-donkere silhouet van de jeneverbes in den tuin.

Toch is hier en daar iets anders geworden. Dieper buigt op het kerkhof, achter de choorsluiting, de treurberk zich heen over het graf eener jongverflenste bloem: de zesjarige Suzanna Margaretha Egberdina Adriani (18 Dec. 1865–24 Oct. 1872). Weelderiger woekert het onkruid om de hardsteenen pyramide op de laatste

---

[1] Zie: Tijdschrift „Groningen", Winsum, 1916, bl. 294; 1917, bl. 258, en Gron. Volksalm. 1925, bl. 121–139.

rustplaats van Mr. Hendrik Louis Wijchgel (1 Sept. 1757–2 Juli 1830).

De groentetuin der pastorie is herschapen in een bloemhof met een schat van dahlia's, die in vorstelijke weelde bloeien. Onder de beschutting van een spar staat de primitieve bijenstal met vier korven – dagelijksche zorg van den pastor. Het hoenderpark is een paar kalkoenen rijker geworden; de vensterbank in de zonnige huiskamer een radiotoestel. Ook gilt af en toe de langgerekte fluit eener zandtreinlocomotief van het haast voltooide Woltjerspoor over de velden. En weer is het dorpskerkhof vergroot met een stuk pastorieland.

3 October.

't Is een groote dag voor Duurswold: Slochtermarkt!

De scholen hebben vacantie. Het dienstpersoneel heeft 's middags vrijaf. De arbeider krijgt van zijn boer een paard in bruikleen om den wintervoorraad van het land te halen. De bakkers leveren uren in den omtrek groote krentebollen als het feestbrood van den dag.

Al vroeg in den morgen klinkt de hoefslag der marktpaarden over den Woldweg.

Straks volgt een jacht van auto's en stoomfietsen.

Toch is de glorietijd dezer najaarsmarkt voorbij! Veertig jaar geleden staken Mei- en Octobermarkt van Slochteren de vermaarde Weddermarkt naar de kroon. In 't voorjaar werd niet zelden vier duizend stuks hoornvee aangevoerd. En in het

najaar kon men wel over de koppen van de paarden heenloopen. Zij kwamen uit de gouwen van rondom: Goorecht, Hunsingoo, Fivelgoo, Oldampt en Westerwolde. Over den heereweg bewoog zich een eindelooze rij koetswagens (faëtons) en sjeezen. De boeren spanden uit op 't Hooghuis, en bij de herbergen van Degenhardt en Bauke Haan, ook op de boerderijen van Hendrik Steenhuis, bij Gerrit Volkersma in 't Klooster, en bij Albert Rademaker, die voor zoo'n dag „vergunning" kregen, en er gemakkelijk honderd gulden mee verdienden. Tal van Drentsche stoetwagens, volgeladen met bollen, zorgden voor proviand, dat als welkom-thuis werd meegenomen. 's Avonds had de kermis met haar draaimolen, oliekoekkramen en „Kop van Jut" druk bezoek. Er werd door oud en jong veel gedronken. Hoewel de loonen zeer karig waren, bedong het dienstpersoneel reeds bij het inhuren een zakgeld voor Slochtermarkt op voorschot. En den ganschen nacht ging het door. Dronkenschap en vechtpartijen bleven niet uit. En als de Hellumers gingen zingen:

'k Heb nog nooit zukke dikke, vette vrouwluu zain,
As in Schildwolde allain,

dan werden de Schildwolders woedend, en moesten de veldwachters met den stok tusschen beiden komen. Deze stopten dien dag niet gauw een belhamel in het cachot onder 't Hooghuis. Destijds was Schildwolde om zijn ruwheid van zeden niet minder berucht dan Muntendam.

4 October.

Er is een brief gekomen, met verzoek om uit het kerkelijk archief de data op te geven voor een genealogie Jakob Jakobs Doornbos in zes geslachten. Ik belast me er mee, maar in de doop- en lidmatenboeken wemelt het zoo van Doornbossen met gelijkluidende voornamen, dat alleen een oud-Schildwolder, die de ingezetene familie's goed kent, het kluwen kan ontwarren.

Het onderzoek heeft mij gebracht op de oorsprongen der Afscheiding in het dorp.

't Was kort na de befaamde „Acte" van Ds. H. de Cock te Ulrum (14 October 1834), dat de diaken Aeilko Hermannus Wildeman bij de censura morum op de kerkeraadsvergadering (4Dec. 1834) bezwaren inbracht tegen de leer van Ds. A. Bekenkamp (1809—41.) Diens heterodoxie bestond hierin, dat hij niet de *souvereine*, maar de *helpende* genade Gods predikte — in strijd met de belijdenisschriften der kerk. Wildeman weigerde deswege zijn kind door hem te laten doopen. Hij noodigde de Cock uit over te komen, en deze preekte te Schildwolde, maar niet zonder levensgevaar. Toen Wildeman hem in een open rijtuig door Slochteren reed, was hij genoodzaakt zich lang uit neer te leggen op den bodem van den wagen, om zich te vrijwaren voor de straatsteenen, waarmede men hem trachtte te molesteeren. Op 19 April 1836 kwamen tien mannen en drie vrouwen te Schildwolde samen, om te breken met de synodale organisatie van 1816 en voortaan te leven naar de oude Dordtsche kerkenorde. Het volgend jaar

GEESSIEN KORNELIS GEERTSEMA, GEB. TE SCHILDWOLDE 21 APRIL 1824. GEST. ALDAAR 26 JANUARI 1903, ECHTGENOOTE VAN HENDRIK SJABBES BRONTS; HET KIND OP SCHOOT IS TJAART BRONTS, GEB. 21 JANUARI 1858.

Foto plm. 1860, opnieuw gefotografeerd door P. B. Kramer, Groningen.

had de officiëele afscheiding plaats. Nu waren het deze zeventien: Tjaart G. Geertsema[1], Leentje Klaassens, Enno Andries Bakker en zijn vrouw Jantje Jakobs, Jan Derks Hopman, Jantje Kloosterhuis, vrouw van Eppe Tj. Doornbos, Grietje Jans Bruins, Aeilko Hermannus Wildeman, Jan P. Jansema, Hendrik Harms Mulder, Reinder Geerts Jager en zijn vrouw Elsjen Hendrik Holthuis, Jacob Ennes Bakker, Klaas D. Rustius met zijn vrouw Ida Brengers en Martje J. Staal.

In de eerste vier jaren werd 's Zondags gepredikt of een preek gelezen in „huiskerken": de koegang bij Geertsema, bij Wildeman, de boerderij van Bakker, of bij Rustius, die woonde, waar nu het hulpkantoor der posterijen is. Voor den kerkbouw in 1840 gaf Geertsema duizend gulden en Wildeman een stuk land in erfpacht. De Cock wijdde 2 Aug. 1840 het kleine bedehuis in met Psalm 102 : 17-19, „Als de Heere Zion zal opgebouwd hebben, in zijne heerlijkheid zal verschenen zijn, zich gewend zal hebben tot het gebed desgenen, die gansch ontbloot is, en niet versmaad zal hebben hunlieder gebed. Dat zal beschreven worden voor het navolgende geslacht; en het volk, dat geschapen zal worden, zal den Heere loven." Hij bevestigde 29 Jan. 1841 tot herder en leeraar den theol. student Medema, die een tractement ontving van *f* 400.–

Ik ontleen deze bijzonderheden aan twee minder

---

[1] Gehuwd 28 Apr. 1795 met Regyna C. Vinkers (geb. 6 Maart 1774, overl. 22 Apr. 1802), later met Jantje Jacobs Pesman, overl. 11 Jan. 1835.

bekende geschriften: De Opbouw van Zion, en: Overzicht van de Geschiedenis van de Geref. Kerk te Schildwolde, beide van Ds. J. H. Broek Roelofs (1911).

De schrijver noemt mannen als Geertsema en Wildeman „reformatoren" – een naam, die hun m.i. niet toekomt. Ik zou hen liever aanduiden met den meer bescheiden naam van roeper, wekker of getuige. Zij hebben de kerken der Reformatie herinnerd aan haar Kalvinistische oorsprongen. Het kerkregiment van Koning Willem I en de Remonstrantsche leer gevoelden zij als iets, dat niet paste in den stijl der kerk, evenmin als een stuk burgerlijke architectuur bij een gothisch bedehuis. Ik zie deze Afscheiding als een aristokratische leekenbeweging, die zich verzette tegen een nivelleering in de kerk en opkwam voor een nationaal goed – erfenis van een grootsch verleden.

6 October.

Een paar oude Schildwolders — onder hen de tachtigjarige veldwachter Geert Casimir, die bijna een halve eeuw als rustbewaarder de gemeente Slochteren heeft gediend — hebben mij allerlei verteld over het eeuwenoude dorpsgebruik van het Oudejaarsavondluiden in Duurswold.

Zonder dat klokgelui was voor Siddeburen, Hellum en Schildwolde de wisseling van het jaar niet denkbaar. En de zware torens konden er tegen[1].

---

[1] De oude toren van Hellum stond evenals te Noordbroek, 't Zandt, Zeerijp en andere dorpen afzonderlijk naast de kerk. In 1888 werd te Kolham het luiden verboden, wat een oproer veroorzaakte.

Eens ging het gerucht, dat burgemeester Kolk de torendeuren zou laten sluiten, maar terstond nam de bevolking een dreigende houding aan, die het verbod ongeraden maakte en het luiden ging door. De burgervader Dijkhuizen vaardigde het verbod uit met dit gevolg, dat er oproer kwam met een bombardement van steenen. Men duldde deze aanranding van een der aloude Friesche volksvrijheden niet.[1]

Zoodra de angstwekkend volle oudejaarsavonddienst in de kerk was geëindigd, begon de vreugde met het afschieten van pistolen, ganzeroeren of een oud kanon. Ter zelfder tijd had al een deel van het jongvolk de klokketouwen ter hand genomen, om het gebombam uit te zenden over dorp en veld. Een ander deel ging twee aan twee rond om bij de ingezetenen „kloksmeer" in te zamelen en daarvoor jenever en brandewijn te koopen.[2] Had men enkele uren geluid en viel er eenige verflauwing waar te nemen, dan kwamen ouderen hulp bieden. Het werd als plicht en eerezaak beschouwd, dat heel den nacht door de klokken haar metalen stem lieten hooren.

---

[1] Burgemeester Heerspink te Noordbroek, die zich aan het luiden ergerde, sprak er over met den officier van justitie, die militaire macht toezei op voorwaarde, dat de Schildwolder kerkvoogden den toren gesloten hielden, maar deze weigerden.

[2] Ds. H. Versteeg te Siddeburen (1848–84) had reeds de kaarsen in de zak, als hij van den kansel kwam, en reikte deze over aan de luiders. Hij was een warm voorstander van het luiden. Zijn opvolger Ds. E. van Kleffens (1885–93) weigerde kloksmeer te geven, om de uitspatting, die er uit voortkwam, maar niet zonder zorg, dat de ruiten der pastorie zouden worden ingeworpen.

Bejaarde boeren stonden na middernacht op ter behartiging van dit dorpsbelang. Ja, vrouwen van goeden huize hadden geen rust, voordat ook zij een paar galmen uit den toren hadden gewekt.

Wat allen tot deze handeling bewoog, wie zal het zeggen? Ze zullen het zelf niet hebben geweten. Deze dingen zijn geen vrucht van overweging, maar van overlevering. Toch ligt er stellig een diepere zin aan ten grondslag, gelijk aan zoo menig ander volksgebruik. Was het vreugde over het rijzende licht? Was het een bezweren van booze machten of een uitdragen van zondeschuld? Ik heb het antwoord op deze vraag niet kunnen vinden.

7 October.

Twee herfstpreeken gehoord; 's morgens te Slochteren over Prediker 12 : 5, 's avonds te Schildwolde over Jesaja 54 : 10. Wat werd er aandachtig geluisterd naar het eenvoudige, direkte woord, ontdaan van alle litteraire gekunsteldheid, passend in het dorpskader en de dorpssfeer!

Warm kleurde de Octoberzon het goud en brons der hooge beuken en kastanjes in de slotlaan van Fraeijlemaborg. Achter de Slochter kerk miste ik de oude, voorname pastorie met de hooge hardsteenen stoep. Zij was vervangen door een modern, rustig huis, dat gelukkig niet vloekte met de zware platanen en de breede grasperken. Hoevele eerwaarde, typische Ommelander dorpspastorieën hebben in den loop der jaren niet haar plaats moeten ruimen voor conventioneele,

stijllooze bouwprodukten. Ik denk aan die van Tjamsweer, nog bewoond door Ds. G. H. Bleeker (1870–89), van Oosterwijtwerd door Ds. B. J. Broese (1881–92), van Westeremden door Ds. A. de Jonge (1902–1905), van Eenum door Ds. H. C. Speckman (1896–1907). Wordt het niet tijd, dat de afbeelding van dergelijke oude weemen, die een eenheid vormden met het landschap, en centra waren van een eigen kultureel leven, wordt vastgelegd?

In 1861 was de pastorie van Noordhorn bouwvallig en bijna onbewoonbaar geworden. Zij bood geen beschutting meer tegen storm en koude, sneeuw en regen. Het dak had menig lek gekregen en de bewoners ondervonden daarvan veel last. De dokter van het dorp Dr. A. G. Meder beschreef haar aldus:[1]

Het huis is grijs en af en oud,
Het torscht den last van vele jaren;
Nu is – de tijd wil niet meer sparen –
De steen verweerd, vermolmd het hout.
't Moet weg: het zal niet lang meer duren.

Toch viel het den bewoners niet gemakkelijk dit verblijf te verlaten om de vele herinneringen, die er aan verbonden waren.

Men woont er nog zoo lief,
Er is zooveel gemak, gerief
Besloten binnen de oude muren.

---

1 In: Tien Verzen, uitgegeven ten voordeele van het fonds voor het bouwen eener nieuwe pastorij te Noordhorn, Groningen, 1861, bl. 1.

Zie, hoe de gouden zonnestraal,
Door 't loof van abrikoos en wingerd,
Dat zich om 't hooge venster slingert,
Getemperd valt in de oude zaal.
Zie, hoe het maanlicht dak en wanden,
Waar 't vale mos zoo welig tiert,
Met grille schaduwbeelden siert
En 't al omgeeft met zilvren randen.

Met welgevallen haal ik deze regels aan, waaruit een stille vereering spreekt, die weldadig aandoet, en op menige oude dorpspastorie pas ik toe de woorden van denzelfden dichter:

Gebouw van middeleeuwsche vlijt,
Uw beeld, omkranst met groenend loover,
Blijft in de erinnering mij over.

Nog staat daar de karakteristieke weeme te Huizinge, Solwerd, Stedum, Leens, Uskwerd, Eppenhuizen, Garsthuizen, Winsum, Ulrum, Wehe, Warfum, Breede, Pieterburen, Mensingeweer, Adorp, Wittewierum, Zuidbroek, Klooster ter Apel, Zuidhorn en andere plaatsen. Ze werd verkocht of afgebroken te Warfhuizen (1804). Bellingeweer (1823), Uitwierde (1826), Wierum (1828), Dorkwerd (1829), Haren (1840), Farmsum (1843), Weiwerd 1845), Wedde (1853), Nieuwolda (1856), Veendam (1857), Oostwold (W.K) (1858), Niekerk (M.) (1865), Aduard (1874), Middelstum (1876), Vlagtwedde (1877), Obergum (1877), Leermens (1880).[1]

---

[1] Volgens berichten uit de Prov. Groninger Courant, en Kerkel. Handboek van v. Alphen.

10 October.

Aan Schildwolde blijft door de eeuwen heen de naam verbonden van Herderik, den onbuigzamen, onstuimigen proost van het klooster Mariëngenade (Gracia Sanctae Mariae) aldaar, tevens officiaal van Diederik III van Isenburg, bisschop van Munster. Door deze dubbele ambtswaardigheid en tevens door zijn overmoed heeft hij zich in een strijd gewikkeld, waaraan Emo, abt van het klooster Bloemhof te Wittewierum, in zijn beroemde kroniek meer dan één bladzijde heeft gewijd.[1] Hoewel Herderik met de geestelijke maagden, die aan zijn zorg waren toevertrouwd, het witte ordekleed van den heiligen Norbertus had aangenomen, weigerde hij zich te onderwerpen aan den Prémonstreiter regel, dat een convent verplicht was zich als „dochter" van een ander moederklooster in de orde te laten opnemen, om dan als deel van het geheel de beslissingen en de inspectie (visitatio) van het Generaalkapittel te Prémontré te aanvaarden.

Hoeveel opschudding heeft deze ééne taaie Fries gedurende de eerste decenniën der dertiende eeuw in de kerkelijke wereld teweeggebracht! De eene banbul volgde de andere, Paus Honorius III, kruisprediker Olivier van Keulen, vader-abten, dekens, gezworenen van den Opstalboom, kapittel- en volksvergaderingen werden in het geding van Herderik betrokken, maar niets kon den onver-

---

[1] Kronyken van Emo en Menko (ed. Feith, Acker Stratingh. Gron. 1866, bl. 106–108).

zettelijken man doen buigen. Eindelijk kwam het tot een uitbarsting. Emo, die alles van nabij heeft kunnen gadeslaan, vertelt het in zijn kroniek op een levendige wijze, en ik kan niet nalaten zijn verhaal hier in te vlechten naar de vertaling van Wybrands [1]:

In dezelfde dagen geraakte intusschen Herderik in twist met zijn eigen dorpsgenooten. Hij bezat de helft van de kerk te Schildwolde en had allang gewenscht, ook de andere helft door geweld of door goede woorden in zijn bezit te krijgen. Hij meende dat doel te hebben bereikt, toen hij den pastoor, die voor de andere helft van 't beneficium den dienst in die kerk waarnam, had weten te bewegen, om in 't klooster te gaan. Toen dit geschied was, gedroeg Herderik zich alsof de geheele kerk hem toekwam, en bracht meubelen in de pastorie. Maar het volk, met deze willekeurige handelwijze weinig ingenomen, schoolde samen en wierp alles wat Herderik in de pastorie gebracht had, „met schade en smaad" het huis uit. Zonder de religieuzen van zijn klooster te raadplegen, verzamelde Herderik nu een gewapende bende van vrienden en bloedverwanten, met het plan om zich door geweld in het bezit van de pastorie te stellen. Het volk bracht insgelijks een legertje op eigen hand samen: en de toestand werd zóó bedenkelijk, dat de „consules" en de gezworenen van den Opstalboom bijeen kwamen, om een poging te doen, ten einde de vrede tusschen de partijen te herstellen. Het volk verzamelde zich eindelijk voor de gracht van 't klooster en de twee benden beschoten elkaar met pijlen. Een aanzienlijk man sneuvelde bij dien strijd, en hierdoor steeg de opgewondenheid der volksmenigte nog hooger. Ze begon nu 't klooster geregeld, nacht en dag, te belegeren: en Herderik zag geen anderen uitweg dan in een gewaagde vlucht. Hij steeg met eenige zijner getrouwen te paard, opende onver-

---

[1] A. Wybrands, De abdij v. Bloemhof te Wittewierum, Amst. 1883, bl. 71.

wachts de kloosterpoort en wist in wilde vaart door de menigte te dringen en te ontkomen, — met verlies echter van zijn paard en zijn overkleed. Maar met Herderiks ontsnapping was de twist niet geëindigd. Het lijk van den gesneuvelde lag nog boven aarde en vorderde bloedwraak: de verwanten van den verslagene staken — „naar gewoonte!" — de woningen van Herderiks bloedverwanten in brand. Herderik, inmiddels teruggekeerd, zag in, dat de dreigende storm hem te machtig was, en bood een som van duizend mark ten zoen voor den verslagene en tot behoud van het klooster. Na de begrafenis van den gesneuvelde ontstond er een nieuwe oploop, — de bedenkelijkste van alle! De woedende menigte viel Herderiks bloedverwanten aan en stormde daarna op 't klooster toe! Al de vier kostbare gebouwen van 't gesticht — „nidus sororum Christi bone opinionis et conversationis" — werden achtereenvolgens in brand gestoken. Als door een wonder bleef de kloosterkapel bij den fellen brand gespaard; maar de woeste menigte, „wreeder dan de Assyriërs en Chaldeërs", drong er binnen, rukte den gewijden steen van het altaar, om te zien of er ook geld onder verborgen was, ja roofde het Lichaam des Heeren met het ciborium („cum vase suo"). Met deze wraakoefening namen de ongeregeldheden voorloopig een einde.

De kloosterterreinen bezocht met den eigenaar Pieter Volkersma. Hij wees mij, waar de zeven meter breede, nu gedempte gracht was geweest, waar de kloosterfondamenten en de geraamten van het kerkhof waren bloot gekomen. Voorheen stond op de plek (de z.g.n. Steenklip) de oude hoeve van zijn vader Gerrit Volkersma, maar in 1853 was zij in vlammen opgegaan. Na den bouw der nieuwe boerderij aan de Oostzijde van de kloosterlaan, begon men met de geleidelijke afgraving der hooge kloosterwier ter bemesting van de landerijen. Het puin werd grootendeels gebruikt tot verharding van den weg Slochteren —

Noordbroek[1] (1867). Het eenige overblijfsel van oudheidkundige waarde, dat voor het licht kwam, was de klepel der kloosterklok, die eens aangaf, wanneer de nonnen haar heilige diensten hadden te zingen en haar canonieke uren te observeeren. De eigenaar stond mij welwillend de metalen tong af en voortaan vindt zij nu een plaats in het Groningsche Museum van Oudheden, waar zij thuis hoort bij de schatten van het verleden. Ook zag ik een muur aan een der stallen, die van kloostersteenen was opgetrokken, en zij gaven mij een indruk van de massiviteit, die de gebouwen der geestelijke nederzetting op deze plek moet hebben gekenmerkt. Verder ontmoette ik den arbeider Reint van Dijken, die evenals zijn vader, veel op de kloosterlanden had gewerkt. Hij herkende mij uit Sneek, waar hij, 22 jaar geleden, mij in Amicitia op Zondagmiddag in een onthoudersamenkomst van hooiers en maaiers had hooren spreken. Eens — zoo zei hij — had hij een bijna vergaan ijzeren kruisanker opgedolven. Ook wist hij van een paar gemetselde baksteenen doodkisten, die men had gevonden, toen er in de paardenstal der boerderij van Starke moest worden gegraven, ter ontsmetting van droes. In de acte van een verkochte beklemming (1827) vond ik nog sprake van $^3/_4$ van het „corpus" der kloosterlanden, groot 16 akkers.

Verder herinnert niets meer aan het verleden

---

[1] De provinciale weg Appingedam – Siddeburen – Hellum – Schildwolde – Slochteren – Winschoten is van 1845.

dezer gedenkwaardige plek. Aan de fantasie blijft over zich hier voor te stellen het devote leven der godgewijde zusters. Alleen in den volksmond leven de namen 't klooster en kloosterlaan nog voort.

11 October.

Bij de Hofmans geweest. De oude kerkvoogd is in zijn tachtigste jaar, maar zijn geheugen lijkt onverslijtbaar, en zijn zoont kent den inhoud der kerkprotocollen en zijner merkwaardige verzegelingen voortreffelijk. Ik wensch elk dorp der Ommelanden een kenner der lokale situatie in verleden en heden toe als dit tweetal. Als in Groningen een student gaat promoveeren op een proefschrift over de oude meenscharren en esschen der provincie, dan heeft hij voor deze omgeving in de Hofmans een goed adres. Hij kan hier zijn licht opsteken over de heemsteden, heemen, akkers, weiden, plaatsen, kampen, hooilanden, paarde- en ganzeweiden, maden en tuinen van oud-Schildwolde. Ik noteerde bij hen de volgende namen van stukken land: Hopkamp, De Pastorie vier, Dwarsche ma, Derk Peters Vier, De Dallen, De Holtstukken, De Westerkampen, De Oosterkampen, De Kolbaan, De ronde zesse, De Weeren, De Zandens (uitloopers van den Hondsrug), De fluizige Vier, De Zuider negen, Imma (bij het Dannemeer), De peerde venje, Jan Eels achte, Auke twee, De beide negens, De twee tweeën. Ik hoorde de verklaring van Letbult, een hoogte in het land, waar vroeger de melkers rustten. Een zekere Letje was eigenares

geweest, en in de oude verzegelingen heette het 't Kerkhof. Een lokaal onderzoek zou kunnen uitmaken, of hier werkelijk een begraafplaats is geweest. We waren het er over eens, dat de naam Treske moest beteekenen Ter-Eske, een verkleinwoord van esch, ter aanduiding van een stuk bouwland, dat behoorde tot de klooster-bezittingen. Ook kwamen de oude heerdnamen ter sprake, en ik ontving een lijstje, dat ik hier overneem.

Jeldingaheerd, eigenaar Aeilkema Bontkes, de 4e ten N.O. van de Schipsloot.

Remtheerd, bewoner-eigenaar der stamplaats J. Otter, ten Z.W. aan en langs de Schipsloot, de z.g. Streep er bij inbegrepen.

Luitenantsheerd, bewoner-eigenaar A. Rademaker, de 4e ten Z.W. van de Schipsloot.

Provincieheerd, bewoner-eigenaar H. Laninga, de 6e ten Z.W. van de Schipsloot.

Vinkersum, bewoner-eigenaar van de stamplaats R, Bouman, de 8e ten Z.W. van de Schipsloot, de 2e ten N.O. van den Meenteweg.

Pastorieheerd, ten N.O. langs den Meenteweg.
Kosterieheerd, ten Z.W. „ „ „
Jan Popkensheerd, de 3e ten Z.W. van den Meenteweg.
Holterij (E. Boerema), de 4e „ „ „ „
Schattersum, „ 7e „ „ „ „
Roelf Berendsheerd, „ 5e „ „ Schattersum.

Deze namen waren in de 18e eeuw algemeen bekend, maar meerendeels kent het tegenwoordig geslacht ze niet meer. Daarom is het van belang, dat ze uit de heugenis van de oude dorpsbewoners worden opgeteekend.

Wat het volksgeloof aangaat, werd ik gewaar,

dat op Dethmers- en Kloosterlaan witte juffers en een witte haas omspookten. Ook had iemand een half jaar tevoren den grooten brand gezien van een boerderij in het Oostend, en een ander had den duivelbanner uit Appingedam laten halen om zijn zoon, die ernstig ziek was, te doen genezen. Het dorpisme was zoo sterk, dat een Oldambtster, die zich in Schildwolde metterwoon vestigde, een „buitenlander" werd genoemd. Strooperij was aan de orde van den dag. Boerenjongens en arbeiders zetten strikken uit van paardehaar om patrijzen, en van gegloeid koperdraad om hazen te vangen, en menigeen verdiende er een pak kleeren meê. Voor de kennis der inheemsche kleederdracht voor zeventig à tachtig jaar ontving ik door bemiddeling der Hofmans van Architect H. Evenhuis te Haren de beide portretten, die aan deze bijdrage zijn toegevoegd. Aangaande Siddeburen vernam ik, dat oudtijds dicht bij de kerk een gebouw stond, genaamd de Paardestal, waar de boeren van Tjuchem c.a. hun paarden onder kerktijd konden bergen. Verder dat Ufkenshuis[1] aldaar volgens de overlevering moet hebben gestaan op dezelfde plek, waar nu de gebroeders Eelsema wonen. Vroeger stond daar een klein wit dwarshuisje, dat nog den naam droeg van „Borchje".

Hoe gaarne had ik nog menig uur willen toeven in de woning der Hofmans om mijn oudheidkundige kennis omtrent Duurswold te verrijken!

---

[1] Zie: J. A. Feith, De Ommelander Borgen, blz. 165.

12 October.

Nog éénmaal bezocht de mooie plekjes in dorp en tuin. De bijenkorven — gisteren nog een tooneel van bedrijvigheid — staan als uitgestorven. De iepen der kerkhoflaan worden bladerloos. De dorpsjeugd raapt kastanjes. Een gevoel van weemoed om het vergaan der dingen en het afscheid van vrienden maakt zich van mij meester. Maar lieflijke herinneringen draag ik mee naar huis. Ze hebben stof gegeven, ook voor deze bladzijden. Ze zijn mij als immortellen uit het verleden, waarmede ik mijn huis van het heden sier.

Huizum. Dr. G. A. WUMKES.

DR. M. BOLT.

Foto A. S. Weinberg, Groningen.

Dr. MENNO BOLT.

28 December 1927 overleed na een vrij langdurige ziekte Dr. Menno Bolt, gepensioneerd stadsdokter belast met de armenpraktijk in de gemeente Groningen, specialist voor neus-, keel- en oorziekten, en tot zijn dood Directeur der Koepokinrichting te Groningen.

Hij werd 10 Juni 1851 te Aduard geboren. Aanvankelijk was de bedoeling, dat hij te Breda opgeleid zou worden tot officier, doch hij veranderde van inzicht en kwam in 1869 op de Rijks H. B. S. te Groningen. 4 Maart 1872 liet de jonge Bolt zich inschrijven als medisch student aan de Rijksuniversiteit te Groningen, waar hij 29 September 1879 tot doctor in de geneeskunde promoveerde op proefschrift: „Bijdrage tot de casuistiek van perinephritis".

Nadat hij in 1878 het artsexamen met goeden uitslag afgelegd had, vestigde hij zich te Haren. Veel schijnt hij niet gevoeld te hebben voor het leven als arts in een dorp, tenminste iets later vinden wij hem in Meppel gevestigd en in 1879 te Zuidbroek. Rust kon hij ook hier niet vinden

en met vreugde nam hij in 1882 zijn benoeming tot stadsdokter belast met de armenpraktijk in Groningen aan.

Van 1882 tot zijn dood is Dr. Bolt Groningen trouw gebleven. Hij verbreedde zijn kennis door studie aan de universiteiten te Berlijn en Weenen, zoodat hij zich in 1885 kon vestigen als specialist voor neus-, keel- en oorziekten, waarnaast hij de betrekking van armendokter bleef waarnemen. 27 Februari 1894 volgde zijn benoeming tot Directeur der Koepokinrichting te Groningen.

Een veelomvattende werkkring was dezen dokter toegevallen. En toch, naast de zorgen voor zijne patienten, naast zijn vol ijver vervulde taak als Directeur der Koepokinrichting, wist deze medicus tijd te vinden voor een liefhebberijstudie, omvattende de geschiedenis van zijn stad en gewest.

Groninger was hij in hart en nieren; stad en gewest hadden zijn groote liefde, en bewonderenswaardig was zijn kennis van feiten en toestanden in Stad en Lande. Die liefde voor de geschiedenis van stad en gewest Groningen leerde hem den weg naar de leeszaal van het rijksarchief te Groningen vinden. Aanvankelijk kwam hij nu en dan even inloopen, om enkele bijzonderheden te vragen, maar spoedig trok de rijke bron voor de kennis van zijn stad en gewest hem zoo zeer aan, dat hij dagelijks eenigen tijd uitspaarde, om zijne lievelingsstudie te kunnen beoefenen. Met groot genoegen zagen wij den dagelijkschen gast verschijnen, wij hoorden zijn zwaren, vasten stap op de trap, en in de leeszaal nam hij steeds dezelfde plaats in,

door ambtenaar en bezoekers gerespecteerd als de plaats van Dr. Bolt.

Met genoegen denk ik terug aan deze robuste, doch ook zoo vriendelijke figuur, die met zooveel vreugde zich gaf aan den arbeid, dien hij zich vrijwillig had opgelegd; met erkentelijkheid denk ik terug aan den man, die nooit met zijn kennis te koop liep — immers het kostte steeds weer moeite hem te overtuigen, dat de doorwerkte stof het schrijven van een historisch artikel[1] waard was — maar die steeds bereid was met zijn rijke plaatselijke kennis ambtenaren en bezoekers behulpzaam te zijn.

Zijn heengaan heeft een plaats ledig gelaten in de leeszaal van het rijksarchief; ambtenaren van het rijksarchief en de vaste bezoekers hebben in hem een vriend verloren, één met hen in liefde voor de geschiedenis van Stad en Lande.

Groningen, December 1928. H. A. POELMAN.

---

[1] Van zijn hand verschenen onder meer de volgende artikelen:
Het Ommelander huis te Groningen.
De weemen van de St. Maartenskerk en van de St. Walburgkerk te Groningen.
De gedenksteen van V. a. P. in „de zeven Provinciën", „de Vergulde Helm" en „de Doelen".
Een vrouwelijke chirurg in de 17e eeuw.
Feestrede, uitgesproken bij gelegenheid van het vijf en twintigste lustrum van het Natuurkundig Genootschap te Groningen, 1801 – 1926.

IETS OVER DEN HANDEL IN CHINEESCH PORSELEIN EN OVER PORSELEINVERZAMELAARS IN GRONINGEN.

Het is opmerkelijk, dat er in stad en provincie Groningen zooveel Chineesch en Japansch porselein bewaard gebleven is. Vrijwel in elke familie is iets te vinden, of los in de kamer of in een glazen porseleinkast, of, wat nog al eens voorkomt, opgeborgen in een dichte wandkast, die enkel bij feestelijke gelegenheden met trots voor vrienden en familieleden geopend wordt.

Maar niet alleen nu, reeds veel vroeger moet hier porselein aanwezig geweest zijn. Tenminste in advertenties van boeldagen, die in de tweede helft van de 18de eeuw, in de „Groninger Courant" te vinden zijn, wordt telkens en telkens weer porselein vermeld. Vaak is bij deze berichten sprake van porselein uit een vroegere periode afkomstig; zoo vinden we in een advertentie van 1745 (1 Jan.) vermeld: dat in het sterfhuis van „den raadsheer Hofsnijders weduwe" o.a. verkocht zullen worden: „extra oude craakporceleynen", terwijl in 1755 (29 Aug.) en 1756 (20 Jan.) eveneens

advertenties over „craakporselein" voorkomen. Onder kraakporselein wordt verstaan het allereerste porselein, dat uit China in Holland werd ingevoerd en reeds in de tweede helft der 16de en het begin der 17de eeuw vervaardigd werd. Dit genre is in Groningen lang niet zeldzaam, zooals ook reeds uit de advertenties blijkt. We kunnen veilig aannemen, dat, zoodra Chineesch porselein in Holland ingevoerd werd, ook Groningen zijn deel er van gekregen heeft. Onwillekeurig komt de vraag op, hoe dit „kostbare", „curieuse", „oud en cierlyke" en „kostelyke" porselein, zooals we het meestal omschreven vinden, in Groningen gekomen is. Immers een direkte handel op China, zooals Amsterdam, Delft en andere plaatsen in Nederland hadden, had Groningen niet. Natuurlijk zijn er allerlei mogelijkheden, maar het meest voor de hand ligt de invoer uit Holland (b.v. Amsterdam) of uit Duitschland (b.v. Emden).

Als men de couranten uit de tweede helft van de 18de eeuw er op naleest, komt men niet tot een conclusie. Wel vindt men een advertentie, waarbij „de Amsterdamsche Joodsche porceleyn verkopers", die op de Slagterryp onder den deurwaarder de Court logeeren, bekend maken, „dat by haar te bekomen is diverse soorten van porseleyn als blau van 24 tot 27 stuivers, japans a 36 st. alsmeede spoelkommen, borden en stellen, trekpotten, alles tot een civiele prys". Maar dat is ook het eenige wat er over invoer via Amsterdam te vinden is.

Omtrent den Duitschen handel is iets meer te

vinden. Er zijn drie advertenties, alle uit Emden. In de eerste, van 1755 (10 Juni) lezen we, dat te Emden, op de Delft verkocht zal worden „een partye raare chineesche porceleynen bestaande in coffy en chocolade servizen, eenige ponscommen, fyne geschilderde taljorren, geribde kopjes en schoteltjes by het paar".

Van 23 Sept. 1794 is er een annonce, dat aan de Delft verkocht zal worden het „huisgeraad van wijlen de Heer commercieraad Krak", waarbij o.a. geheele serviezen van Chineesch, Japansch, Berlijnsch en Saksisch porselein geveild zullen worden.

De laatste advertentie, van 1 Aug. 1797, vermeldt, dat door de makelaars Heyning, Sewetz, Heilenborg en Charpentier, te Emden publiek verkocht zal worden: „een party china porceleyn, bestaande in 12000 paar coffy en theegoed. 70 coffy en theeserviezen, 1000 kommen, 200 theepotten, en diverse andere porseleynen, alles van de beste smaak". Maar daar blijft het ook bij.

Niet alleen uit Amsterdam en uit Emden werd porselein naar Groningen verkocht, ook Ameland schijnt, wellicht als strandvond, porselein opgeleverd te hebben. Tenminste in een advertentie van 21 Oct. 1783 staat te lezen dat publiek bij strijkgeld aan den meestbiedende zullen verkocht worden, o.a. drie kistjes met porselein „zoo thee-, koffy-, ponskoppen en chocoladegoed, zoo bruin als wit in zoorten".

Merkwaardig is het feit, dat, hoewel er groote

liefhebberij voor porselein in Groningen bestond, een speciale porseleinzaak vrij zeldzaam is. Tenminste advertenties komen er slechts van twee porseleinwinkels voor. De eerste behoorde aan een zekeren Willem Koppis (later zich noemend Coppius), die eerst tusschen de beide Markten woonde en in 1743 (Sept.) adverteert dat hij „allerhande soorten van porseleynen tot civiele prysen, het half dozyn blauw theegoed voor 28 tot 30 stuyvers en het bruyne theegoed voor 32 a 34 stuyvers" verkoopt. Op 7 Dec. van hetzelfde jaar vult hij de annonce aan met „stellen, schotels, tafelborden, thee en coffygoed". In Mei 1744 is de prijs al een weinig gestegen en is het half dozijn blauw theegoed voor 30 stuivers te krijgen. In November 1745 verhuist hij naar de Heerestraat „tegenover het Groote Koude Gat of aan de Oostzyde het vyfde huys in de straat". Of de zaak niet ging, of dat hij zijn schaapjes op het droge had, is onbekend, maar 17 Jan. 1749 wordt geannonceerd, dat „de E. Mons. Willem Coppius en consorten op 20 Jan. willen verkoopen, hun „huysgeraads en goederen alsmeede de gehele porcelynwinkel, voorzien van allerhande oude porcelyenen".

De tweede porseleinwinkel was in het bezit van de gebroeders Marcus, Moses en Salomon Lammert van Praagh, die bovendien in loten, meubels en stoffen handelden. Zij woonden in 1772 in „de Nieuwe Stad" en verhuisden in 1776 naar de Vischmarkt. Ze schijnen over een grooten voorraad beschikt te hebben, tenminste twee pakhuizen,

gelegen in de Lammehuningestraat, vlak bij de Akerk, waren gevuld met de meest mogelijke soorten porselein als „blauw tavel-, ontbyd- en theeservyzen, een extra groot oud blauw stelzel, als meede in zoorten kleinder en differente couleuren, een menigte differente zoorten blauw en couleurde ponscommen, allerhande zoorten van blauw en couleerde vlakke en soepborden, chocolade, koffy en theegoed in differente zoorten, kabinets, spoel- en roomkommen, saussiers, schenkers, slaabakken, mostertpotjes, trekpotten, een menigte saxis beeldjes blauw en kouleurd" etc. De zaak schijnt uitstekend gegaan te zijn, tenminste de heeren bezaten tot 1792 (7 Febr.) een: „extra groote plaisante tuin, gelegen an de Nieuwe Boteringe straat met een ingang in dezelve straat en een uitgang aan de wal," voorzien met „een groot steenen zomerhuis, stookhuis, regenbak, privé, groote afgeschutte plaats tot berging van veelderhande provisie nevens zeer veel fyne vrugtboomen in dezelve". Maar al bloeide de zaak, gemakkelijk was de handel nu juist niet. Met een vrij hardnekkigen en tamelijk unfairen concurrent schijnen ze te doen gehad te hebben. Want een advertentie van 2 Juni 1772 vermeldt, dat ze hebben vernomen, „dat men op de dorpen ondernomen heeft zig uit tegeeven voor één van hun lieden en onder die naam valsheeden te pleegen met loterij cedels": de gebroeders waarschuwen, dat men zich voor dergelijke „schelmen" te wachten heeft. De concurrent schijnt met zulk een ijver gewerkt te hebben, dat het gerecht er zich mede

bemoeien ging. Immers in 1786 plaatsen de gebroeders van Praagh een advertentie, waarin vermeld wordt, dat „ingevolge uitspraak der H. Heeren Raadsheeren van het Neder Gerigte in Groningen van den 30 Jan. 1786 aan Hartog Moses mede te Groningen woonagtig is geinjungeerd om zig te onthouden, om den naam van Van Pravg, Parrich of eenen zoo gelijkenden naar dien van van Praagh te voeren", omdat daaruit eenig misverstand kon voortkomen. Veel schijnt het evenwel niet geholpen te hebben, want in 1789 verschijnt er weer een advertentie, waarbij Moses en Lammert van Praagh waarschuwen, dat ze „niemand, hoe genaamd, hebben, die op hun naam negotie doet, nog niemand die voor hun koopmanschappen bedrijft in qualiteit".

Uit 1797 is er een annonce, waarin de drie broers bekend maken dat hunne zaak gesloten wordt. Behalve de speciale porseleinzaken van de van Praaghs en van Willem Coppius, waren er in Groningen meer bescheiden winkels waarin, naast andere artikelen, ook porselein verkocht werd.

Zoo adverteert Jan Wassenberg,[1] „kunstschilder Agter de Muur, bij de Botteringestraat", dat hij zal verkoopen op 27 Dec. 1753 een „extra fraai vergadering van schilderijen van voorname meesters en oud porceleyn".

Jan de Charro, die tusschen de beide Markten woonde in het Huis de Klok, waar toen reeds

---

[1] Zoon van den meer bekenden schilder Jan Abel Wassenbergh, vgl. Wurzbach, Niederländ Künstlerlexikon, II p. 842.

een zaak in fijne heeren- en ook in damesgoederen gedreven werd, bericht 21 Sept. 1756, dat bij hem tijdens „het markt" (kermis) te koop zijn: „kostelyke blauw en witte tafel servyzen, bestaande uyt 118 stuk, alsmeede theeservyzen swart met goud, bestaande uyt 43 stuk en rood steen porceleyn bestaande uyt 14 stuk".

Op de kermis stonden kramen, waaronder één van Andries Heishoren uit Zutfen, die geregeld elk jaar kwam. Bij hem is in 1779, toen hij stond „neffens de pottekraam tegenover de apotheker Akerma" te krijgen: „complete tafelserviezen, deserten, kabinetstellen en ook allernieuwste mode van roode Oostindische koffy- en theeserviezen."

Niet alleen in de stad kon men porselein koopen. In Winschoten verkoopt de burger Evert Groeneveld, blijkens een annonce van 2 Sept. 1796 „allerhande zoorten van Engels aardewerk, Saxis en Oostindische porceleyn", terwijl hij tevens aankondigt, dat hij weer beste Leidsche kaas verkoopt. In Appingedam is bij den koopman Calmer Arents „alderhande zoorten van porselein te krijgen" (1778, 8 Sept.).

In 1796 (4 Nov.) biedt H. H. Freytag, de bekende orgelmaker, wonende aan de Markt, „een chineesche tooren met twee chineesche beelden levensgrote van porceleynaarde superbe gewerkt en gekleed in mandaryns kleeding van zijde" aan. Een beschrijving, die in het midden laat, of we hier met speelpoppen, dan wel met een zeldzamen vorm van porseleinbeelden te doen hebben. In beide gevallen voor liefhebbers om van te watertanden.

Toen A. J. Sichterman, directeur van Bengalen, in 1745 met een retourvloot uit het Oosten terugkeerde, voerde hij, volgens overlevering, twee schepen mede, vol geladen met kunstvoorwerpen, waaronder ontzettend veel porcelein. Al deze heerlijkheden werden in zijn huis aan de Ossemarkt ondergebracht en waren langen tijd de trots van Groningen. Wanneer men den catalogus naleest van den verkoop, gehouden na zijn dood in 1764, waarbij slechts een klein deel van zijn porselein verkocht werd, dan valt het op, dat zijn collectie reusachtig groot geweest moet zijn. Helaas is de beschrijving in dien catalogus zoo onvoldoende dat men zich geen voorstelling kan vormen, hoe het porselein er eigenlijk uitgezien heeft. [1]

Maar al was de Bengaalsche Sichterman wel de grootste Groningsche porseleinverzamelaar uit de 18de eeuw, de eerste was hij zeker niet. Reeds in de courant van 1743 toch, wordt bekend gemaakt, dat „op de Cremerryp, naast de Spykerboor" op 9 April verkocht zal worden: „blauw japans en andere porceleynen stellen, potten, trekpotten en andere fraayigheden meer, *door lange jaaren bijeen vergadert*". Een bericht, dat er wel op wijst, dat hier een *verzameling* porselein verkocht werd, al wordt ons helaas de naam van den verzamelaar verzwegen.

Of er in de eerste helft van de 19de eeuw

---

[1] Vgl. over den Bengaalschen Sichterman en diens verzamelingen het interessante opstel van jhr. mr. J. A. Feith in den Groningschen Volksalmanak van 1914, blz. 14—74.

porseleinverzamelaars in Groningen waren, is mij onbekend.

Reeds tegen het midden van de 19de eeuw interesseert zich niemand minder dan de bekende geschiedschrijver Dr. G. Acker Stratingh voor Oostersch porselein. Hij heeft het plan opgevat op 22 Oct. 1856 een lezing te houden voor het Natuurkundig Genootschap, die echter om de een of andere reden niet is gehouden. Het manuscript is in het bezit van den heer Jhr. Mr. T. J. van Iddekinge, die zoo vriendelijk was het mij ter inzage te verstrekken. De titel luidt „Over het Chineesch porselein naar het werk van Stanilas Julien", een boek dat heden ten dage nog zeer bekend is. Uit het manuscript blijkt, dat Acker Stratingh dit werk duchtig heeft bestudeerd. Hij bepaalt er zich in hoofdzaak toe, een knap geschreven resumé te geven, maar begeeft zich een enkelen keer op glad ijs. Op het eind van deze lezing wekt hij een ieder op, merken te verzamelen en ze hem te sturen. Hij heeft het plan opgevat de verzamelde merken aan Julien op te sturen, die ze zeer zeker op zou kunnen lossen en hij vermoedt, dat deze merken hem wel van dienst zouden kunnen zijn.

In diezelfde periode, dus in de tweede helft van de 19de eeuw, is er een groote belangstelling voor porselein in Groningen merkbaar. Er zijn dan eenige goede porseleinverzamelingen te vinden, waarvan vier, die tot de belangrijkste gerekend mogen worden, in het Groningsche museum, dank zij vrijgevige beschikkingen van

de respectievelijke eigenaars, een eereplaats gekregen hebben. Twee er van behoorden aan de Dames Arkema en Aldringa Wichers, welke verzamelingen hoofdzakelijk uit familiebezit gevormd waren. De twee andere collecties behoorden aan de Heeren Jhr. Mr. Mello Backer en Mr. A. Nap. Mello Backer, 17 April 1807 gedoopt en in 1883 gestorven, had zijn liefde voor porselein zeer zeker niet van een vreemde gekregen. Immers hij was de achter-achter kleinzoon van J. A. Sichterman. Zijne verzameling, waarvan de kern uit een deel van de oorspronkelijke Sichtermancollectie bestond, wist hij met groote vakkennis geregeld aan te vullen. Wanneer Backer, in latere jaren, toen hij woonde aan de Groote Markt in het huis gelegen ten Westen van het Kreupelstraatje, door voortdurende ongesteldheid aan huis gebonden, niet in staat was, zelf porselein in te koopen, is Mr. A. Nap altijd bereid dit voor hem te doen. Want al was Backer aanmerkelijk ouder dan Nap, toch waren ze door hun gemeenschappelijke liefde voor ceramiek, gezworen vrienden geworden. Hoewel ze beiden hier woonden correspondeeren ze druk met elkander en wel in hoofdzaak over porselein. Zoo vraagt Backer bv. op één van de vele briefjes, geschreven op kleine vodjes papier, die geregeld naar Nap gezonden werden, of Nap voor hem, wanneer hij naar Winschoten gaat (1875), eenige „sigarenbekers" van „mijn model" wil koopen, mits hij ze voor 10 gulden het stuk kan krijgen. Van deze „sigarenbekers", zooals de „onkundige menichte ze noemt",

of „wynroemers", waar Backer ze zelf voor aanzag, had hij een groot getal bijeen gekregen, welke nu in het Museum te zien zijn.

Mr. A. Nap en Jhr. Mr. Mello Backer hebben beiden een bijzonder fraaie verzameling weten te vormen: geen wonder, wanneer men in aanmerking neemt hun ervaring, de billijke prijzen en de periode waarin gekocht werd, een periode, waarin de vervalsching nog in de kinderschoenen stond en nog niet tot een geraffineerde wetenschap was opgevoerd, zooals heden ten dage het geval is.

Toch schijnt het, dat ook reeds toen voorzichtigheid bij het aankoopen noodig was. In 1873 waarschuwt Backer, in één van zijn talrijke briefjes, Nap, dat er op de Parijsche tentoonstelling door een fabrikant Samson porselein geexposeerd was, „dat de kenners bedriegen moet". Een opmerking, die volkomen juist is; zelfs heden ten dage is Samsom een schrikbeeld voor de kenners. Maar heel erg schijnt Backer niet geschokt te zijn, tenminste hij voegt er laconiek achter aan: „Ik heb ook nog wel wat te zeggen."

Wanneer men de prijzen nagaat, die op sommige briefjes van Mello Backer en op de lijst, die Nap van zijn porselein aanlegde, te vinden zijn, dan is het voor onzen antiek-duren tijd om van te watertanden. Achter op een briefje van 1875 staat bv. een gedetailleerde opgave van het Chineesch-porselein servies: de Zonnebloem, een servies, dat Backer bijeen verzameld had, en dat nu een groote kast in het Museum vult. Het blijkt ons,

dat Backer voor gewone platte borden de som van slechts één gulden per stuk betaald heeft. Voor de ronde soepterrien werd 10 gulden gegeven; voor de groenteschalen 8 gulden; voor de vleeschschalen 4 gulden, een enkele keer zelf 1.25 gulden, terwijl voor twee slabakken 3.50 gulden besteed werd. Bovendien werd voor 24 blauw- en witte bordjes, waarvan de wanden schuin gegolfd zijn en die versierd zijn met een voorstelling van een in een denneboom klimmend aapje (dateerend uit de K'ang-she periode, omstreeks 1700), slechts 38 gulden betaald.

Wat Backer interesseert, is de stijging van de prijzen, die vooral in 1880 voelbaar werd. Dat 20 Mei 1881, in Ruinerwold zes kleine kopjes en schotels aan een Leeuwarder koopman voor ongeveer 400 gulden verkocht werden, vindt hij belangrijk genoeg om er een epistel over te schrijven, maar wanneer 24 Febr. 1881 eierschaalborden, de achterkant rood (de beroemde „ruby backs"), voor 500 gulden het stuk bij Sarluis in de Spuistraat verkocht zijn, een prijs, die nu voor spotgoedkoop gehouden zou worden, en kopjes en schotels voor 80 tot 120 gulden, dan wordt het Backer te bar en schrijft hij „het wordt te dwaas" achter op zijn briefje.

Onwillekeurig komt de vraag op, bij wien kocht men in Groningen oud porselein. Nap heeft een ingewikkeld lijstensysteem in elkander gezet, waarbij op één lijst het voorwerp beschreven is en naar een nummer verwezen wordt, dat dan op een tweede lijst, naar het jaar van inkoop

gerangschikt, terug te vinden is, met opgave zoowel van den prijs als van den naam van den kooper. Maar deze lijst was voor hem zelf bestemd en slechts zelden zet hij de plaats, waar het porselein gekocht is, er bij. De lijsten van Nap kunnen ons dus daaromtrent weinig inlichting geven.

Gelukkig evenwel helpt hier het dagboek van Charlotte Schreiber, de beroemde Engelsche porseleinverzamelaarster uit de tweede helft van de 19de eeuw, wier verzameling thans nog de trots van het Victoria en Albert Museum in Londen uitmaakt. Charlotte Schreiber kwam tijdens hare vele zwerftochten met haar man, dien ze steeds zeer lakoniek aanduidt als „C. S." ook eenige keeren in Groningen. Voor het eerst in 1874 op 25 October. Ze vindt dan Groningen een charmante stad en ze is verrukt over het „met groote smaak aangelegde Sterrebosch". In 1879 tijdens de kermis, is ze er weer en constateert dat de porseleinkoopman Heinrichs uit Leeuwarden met een kraam op de markt staat. Heinrichs introduceert haar bij Drent, een Groningschen antiquair, waar ze beslag legt op een paar Worcester à jour gewerkte vruchtenmandjes; daarna gaat ze naar de weduwe Meier en koopt er een paar knoppen voor wandelstokken.

Het volgende jaar is ze opnieuw in Groningen en logeert, zooals gewoonlijk, bij Frigge, „een zeer comfortabel en prettig hotel." Haar kamer was bespannen met linnen, beschilderd met landschappen, die, volgens haar, voor Peter den Grooten

gemaakt waren. Dit jaar brengt ze een bezoek aan de „eenige" antiek-zaak, door Drent gehouden. Ze vond er niets naar haar gading.

In 1880 bezoekt ze Groningen weer en treft Heinrichs aan in een soort van „beweegbare kraam", vermoedelijk een soort van woon- of reiswagen, waar al het porselein aan de wanden hing; het bleek van matige kwaliteit te zijn. Tijdens haar laatste bezoek, in 1882, wordt er weer een onderzoek in den winkel van Drent ingesteld, maar wederom zonder resultaat; het schijnt niet veel bijzonders geweest te zijn. Terwijl ze aan tafel zit, komt de heer A. Oppenheim, broeder van den Groningschen bankier Julius Oppenheim, haar en haren man bezoeken. Ze had het vorige jaar met hem in Amsterdam aan table d'hôte kennis gemaakt. Hij kwam plannen maken om haar den volgenden dag bij eenige porseleinverzamelaars te introduceeren. Helaas is, zooals Charlotte Schreiber schrijft, C. S. (Charlotte's man) ziek, moet het bed houden, zoodat er van bezoeken niets komt, en zelfs „dokter Deephuis" geroepen moet worden. Gelukkig is de patient gauw weer beter, mag uit gaan en Charlotte Schreiber kan de doktersrekening betalen, die slechts één gulden bedraagt, „het gewone tarief". Maar waaraan, zoo schrijft ze, zij zich nu niet gehouden heeft. Dien zelfden dag wordt onder leiding van den Heer Oppenheim de collectie van Mr. A. Nap bekeken. Een verzameling, die haar, voorwaar een compliment, zeer interesseerde. Vrijwel alles is Oostersch porselein, schrijft ze, en wel grootendeels

blauw en wit; dat was voor haar als Engelsche zeker iets bijzonders. Er waren verscheiden goede exemplaren te zien en Nap scheen groote kennis van porselein te hebben. De verzameling was heel groot, maar, schrijft ze, ik zou er meer van genoten hebben, indien het wat ruimer was opgesteld en niet zooals nu, op stapels gezet, zooals trouwens bij de meeste Hollandsche verzamelingen het geval is. Deze opmerking is wel heel treffend en juist, wanneer men zich de kast herinnert, die Nap aan het museum geschonken heeft en die hij zelf met een keurcollectie van zijn verzameling had volgezet. Daar stonden toen stapels kommen, b.v. van tien of meer stuks op één gezet, telkens iedere kom op een kopje, wankel steunend, zoodat men zich verwonderen moest, dat zij niet omvielen.

Zooals uit het dagboek van Charlotte Schreiber blijkt, was er dus in Groningen geen antiquair, behalve Drent, die evenwel van geen belang was. Dit werpt een aardig licht op de verzamellust van de beide heeren; immers welk een moeite moeten zij zich getroost hebben om hun collecties te kunnen vormen, indien ze in de eigen stad weinig inkoopen konden doen.[1] Op de lijst van Nap komt geen enkele keer de naam van Drent voor.

Daarentegen komt de naam van Heinrichs, die in Leeuwarden woonde, geregeld op de kermis hier kwam en ook tusschentijds hier met een woonwagen arriveerde, verscheiden keeren bij

[1] Waarschijnlijk kochten zij hier op verkoopingen en bij particulieren.

Nap voor. Bij hem kocht Nap in 1880 twaalf kopjes en schoteltjes (Famille verte) versierd met een voorstelling van Christus aan het kruis, waarnaast Maria en Johannes, voor 45 gulden.

Dat er op de kermis porselein verkocht werd lijkt ons heden ten dage vreemd toe. Toch was dat vroeger, reeds in de 18de eeuw gewoonte. Reeds van 9 Mei 1769 is er een advertentie waarin vermeld wordt dat „in de vijfde kraam in de vreemde roef verkocht zal worden: Engelsch steengoed, 't dozijn voor 10, 12, 14 en 16 stuiver, stelpotten, spoelkommen, melkkannen, suikerpotten alsmeede serviesen en tafelborden 't dozijn voor 2 gulden".

Behalve Heinrichs kwam ook het „porseleinvrouwtje", vrouw Ninks, geregeld uit Leeuwarden over. Ze bracht haar porselein in manden aan een juk gedragen. Dit baantje van „porseleinvrouwtje" bestond reeds lang, want in 1755 (19 Sept.) en 1756 (26 Maart) adverteert de „E. Juffrouw huysvrouw van de koopman Zytse Jansonius van Leeuwarden", dat zij eenige dagen logeert bij den meester-kleermaker Sikke Bronting, naast den heer Geswooren Wolters, aan de Slagterryp, en dat ze verkoopt „extra kostelijk oud porselein, als stellen, borden, thee- en coffygoed". Ook bij Auerhaan, een adres, dat Charlotte Schreiber blijkbaar niet gekend heeft, wist Nap menig fraai stuk te krijgen; o.a. een half dozijn theegoed, waarop, zooals Nap schrijft: „in wit en grijs (leze paars) de karakters en andere sieraden". Waarmede bedoeld worden eenige kopjes en schotels versierd met email op biscuit, waarop tegen rotsen

schuimende golven zijn afgebeeld, waarin Buddhistische symbolen en bloemen drijven. Kopjes en schotels, die Nap voor 8 gulden kreeg en die wellicht nu voor eenige honderden guldens niet te krijgen zouden zijn.

Deze Auerhaan woonde op de Nieuwstad. Hij had bij de maskerade in 1889 zijn winkel fraai versierd en een plakaat aangebracht waarop de volgende dichterlijke, hoewel eenigszins onlogische ontboezeming te lezen stond:

Hier woont Auerhaan,
Ik hoop dat de stoet zal blijven staan,
Ik verkoop antiek en porselein,
Daarom zal de Nieuwstad versierd zijn.

MINKE A. DE VISSER.

KUNST EN SYMBOLIEK IN ONZE DORPSKERKEN.

Middelstum.

Wie de Ned. Herv. Kerk te Middelstum binnenkomt, wordt terstond getroffen door de groote ruimte van het laat-middeleeuwsche bouwwerk. De welfbouw van de 15e eeuw maakte het mogelijk, dat met de kruisgewelven een tamelijk groote ruimte kon worden overspannen. De kerkruimte vertoont dan een breedte, die de eenbeukige kerk van vroeger verre overtreft. En niet alleen is het 't smettelooze wit van de muren, of de ranke lijnen van de gewelfribben, die zich sierlijk buigen en tot een regelmatig, maar fraai lijnenspel boven ons als in knooppunten vereenigen, dat ons boeit, het is ook de mooie eikenhoutbetimmering met haar bruine kleur en zachte lichtglanzen. In tegenstelling met het ijle etherische wit van de muren en gewelven wekt deze de idee van vastheid en stabiliteit. De regelmatige, haast meetkundige architectuur, verfijnd met levendige profielen en tintelende lichteffecten van de opstuwende gewelven, in vereeniging met de in „renaissance" uitgevoerde banken,

preekstoel, doophek e.d. is hier tot een waardevolle eenheid geworden; een eenheid, waarin het groote stijlverschil tusschen middeleeuwsche en renaissance-vormen allerminst stoort.

Kunstwerken uit verschillende stijlperioden — mits voldragen — houden het tegen elkaar vol.

Gebouw en meubelen stammen dus uit verschillende tijden. Tusschen het ontstaan van het ééne en het andere ligt de gebeurtenis van de groote hervorming op kerkelijk gebied. Ongetwijfeld zal vóór de reformatie het interieur ook gezellig en warm geweest zijn. Kwistig versierde altaren en beeldengroepen waren hier zoowel als elders. Beschildering, waarvan nog een klein stukje in behoorlijk goeden staat teruggevonden is, dekte de gewelfvlakken en misschien ook de muren. Versierselen, betrekking hebbende op den eeredienst, werden steeds grooter in aantal; totdat .... als een lichtstraal de verandering kwam, en veel waarvan men vroeger meende, dat het waarde had, werd weggeworpen. Zooals de leer werd bevrijd van alle onschriftuurlijke elementen, zoo werd het gebouw gezuiverd van alles wat daarop betrekking had. Was het wonder, dat in dezen tijd van strijd en geestelijke worsteling de schendende hand ook werd geslagen aan dingen, die juist niet verkeerd waren?

Met het wannen gaat ook wel eens een korrel verloren.

Men wilde den weg van vroeger ten eenenmale afsluiten, door niet alleen alle beelden en altaren weg te nemen, maar ook door alle versiering te

verbannen. Niet meer dan „kale" muren, met de meest eenvoudige banken en preekstoel bleven over. Men wenschte en wilde de grootste soberheid in het godshuis.

Met veel dat weg *moest*, ging ook veel heen, dat ongestoord en zonder aanstoot te geven had kunnen blijven.

Dit is redelijke en gepaste versiering.

Het duurde dan ook niet lang, of de behoefte daaraan deed zich gevoelen. De zin voor schoonheid mag een tijdlang aan banden worden gelegd, of door den strijd om het hoog geestelijk schoon worden verdrongen, uitdooven als een kaars laat hij zich niet. En zoo zien we dan al heel spoedig, dat vaak op kosten van den Ommelander Jonker of Burchtheer de beeldhouwer weer aan slag komt. Zoo wordt in de 17e eeuw en omstreeks 1700 de kerk te Middelstum met mooi snijwerk verrijkt. Door Reint Lewe en Helena Clant werd een mooi gestoelte geplaatst, waarin hunne familiewapens en monogrammen voorkwamen, en werd ook de preekstoel door een in Lod. XIV stijl rijkversierde vervangen.

Nu is het juist genoemd gestoelte, dat aan den voorkant recht tegenover het middenpad een groot gesneden paneel bevat, dat stellig om zijn mooie vormen, maar niet minder om zijn eigenaardige motieven en zijn daarachter verscholen symboliek de aandacht trekt. Deze niet alledaagsche voorstelling verzinnelijkt ongetwijfeld de kracht van het geloof.

Temidden van cartouchevormen zien we een

vrouwenfiguur met een palmtak over den rechterarm, en een ellipsvormig schild in de handen. Onder haar voeten links beneden ligt een menschelijke gestalte met een leelijk, grof gezicht, en rechts beneden een leeuw. Deze middengroep is ingesloten door acanthus-ranken met scherp generfde bladen, welke gedeeltelijk organisch uit de krullen van de cartouche voortkomen. Een guirlande met bloemen vult enkele open ruimten aan. 't Geheel is niet een geijkt symbool, waaruit direct de bedoeling kenbaar is. Het is een vrije compositie, mogelijk naar persoonlijke inzichten gemaakt.

Bij aandachtige beschouwing valt op, dat bij de figuur links beneden het hoofdhaar vervangen is door slangen. In plaats van haarlokken zijn het slangenkluwens, die het hoofd dekken en om de slapen krullen. Dit is niet van bijbelschen, maar van mythologischen oorsprong. In den tijd, waarin de versiering ontstond, werden Nieuw- en Oudtestamentische onderwerpen gebezigd naast die, welke aan de Grieksche en Romeinsche godenleer ontleend waren. Soms werden ze in één kunstwerk door elkaar of aanvullend gebruikt, zooals de renaissancekunst ons in meer dan één voorbeeld te zien geeft. Een treffend voorbeeld hiervan is het Laatste Oordeel van Michel Angelo in de Sixtijnsche Kapel te Rome, waar zoo goed als alle stof aan den Bijbel ontleend is, maar waar Charon, de harige havelooze veerman, de zielen in zijn boot samendrijft. De onderstelling, dat met bovengenoemde figuur een der Gorgonen en wel Medusa bedoeld is, ligt voor de hand. Onder

PREEKSTOEL IN DE NED. HERV. KERK TE MIDDELSTUM.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

PANEEL VAN HET HEERENGESTOELTE IN DE NED. HERV. KERK TE MIDDELSTUM.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

verschillende omstandigheden wordt de Medusa-kop aangewend. Ongeveer vijf eeuwen v. Chr. zien we hem van gebakken aarde voorkomen aan een Etruskischen tempel te Veji, bedoeld als middel, om door zijn afzichtelijkheid den invloed van andere goden te weren. Op de bekende prent van Dürer „Ridder, Dood en Duivel", is de schedel van den „dood" door slangen omgeven; dus in dit geval om het begrip „verderf" te versterken. n de fraaie verluchting van den gedichtenbundel van Daniel Heins, uitgegeven in 1616, is het de figuur van den „nijd", waar het minnegodje voor vlucht, die met slangen op en om het hoofd geteekend is. Al is de bedoeling in de beide laatste gevallen een andere dan in het eerste, toch zijn alle voorstellingen aan hetzelfde beeld ontleend.

Hier evenwel in het beeldhouwwerk te Middelstum hebben we de voorstelling der Medusa op het oogenblik, dat ze overwonnen wordt. Dit verwijst ons naar het verhaal van Perseus, die met een blinkend metalen schild, — een geschenk van Minerva —, het gevreesde monster naderde. Wie het gezicht van Medusa zag, versteende. Daarom was het als een spiegel glanzende schild voor Perseus van groot nut. Hij kon nu de Gorgo ruggelings naderen, haar in zijn schild bespieden en haar zoo zonder aan te zien met den grooten, voor dit doel van Hermes verkregen diamanten sikkel dooden. Medusa op haar zonloos eiland verzinnelijkt verschrikking en verderf.

De leeuw aan den anderen kant ligt daar niet rustig als een goedaardige wachter, ook niet als

de fiere schildhouder, maar kijkt grimmig naar de vrouwenfiguur met het ovale schild boven hem. We mogen wel aannemen, dat de verhouding tusschen de vrouw en den leeuw bedoeld is als de verhouding tusschen Perseus en de Medusa, met dit verschil, dat de Medusa overwonnen *is*, getuige de voet van de vrouw op het monster, maar dat de strijd tusschen de vrouw en den leeuw nog gaande is. Haar voet rust niet op den leeuw, maar steunt daarnaast. Een vrouwenfiguur met den palmtak der overwinning tegen den schouder stelt hier als in zoovele 17e eeuwsche kerken ongetwijfeld het geloof voor. Haar ellipsvormig schild versterkt die gedachte. Het doet denken aan de beeldspraak van den Apostel Paulus „het schild des geloofs". De leeuw is dan het beeld van den „briesende leeuw, zoekende wien hij zou mogen verslinden" (1 Petr. 5 : 8), n.l. den duivel.

Daar is door het schild en wapen des geloofs als hoogste geschenk overwinning mogelijk, zooals de Medusa overwonnen werd met schild en wapen, die godengeschenken waren.

Dat het schild ellipsvormig is, is toe te schrijven aan het gebruik in den tijd, waarin het paneel gestoken werd. De alliantie-wapens hebben meest ovale schilden. De cartouchevorm is eigenlijk ontleend aan de cartouche. Het is een samenstelling van gekruld bandwerk, dat de krachtige gespierde lijnen en den gedegen vorm der 17e eeuwsche cartouches mist, maar toch zóó is, dat het acanthus-ornament tot een mooi evenwichtig geheel geworden is. Het dient der middengroep tot

een mooie omlijsting, zonder te overheerschen. Het liniaire van de vrouwenfiguur is een zuivere renaissance-uitbeelding, zooals het zich in sterker mate in Italië openbaarde.

De Medusakop haalt niet in expressie bij den antieken, maar waarschijnlijk heeft de grondige studie naar het model en de kennis van de ontleedkunde de artisten al te sterk aan de normale proportiën gebonden.

De versiering, die na de reformatie in onze kerken werd aangebracht, is meestal zeer schaarsch. Schilderwerk is zoo goed als uitgesloten. Als in het houtsnijwerk symbolen verwerkt zijn, dan hebben deze een geheel ander karakter dan in vroeger tijd. Aan preekstoelen, in de 17e eeuw vervaardigd, komen dikwijls voor de zinnebeelden van kortstondigheid en vergankelijkheid, met de bedoeling, den kerkbezoeker te drijven in tegenovergestelde richting, n.l. tot het zoeken van het eeuwige en onvergankelijke. Die te Middelstum is uit wat lateren tijd. Wel is waar is het zeshoekige model hier gevolgd, maar de stereotiepe hoekkolommetjes zijn door console-vormen vervangen. Het voorpaneel bevat twee van die algemeen bekende dingen. Het zijn de zandlooper met vleugels en het doodshoofd. Bijna zonder uitzondering hebben deze zandloopers aan den eenen kant een vogelvleugel, en aan den anderen kant uitgespannen vliezen als van een vleermuis. Ze vertellen in duidelijke vormentaal dat de mensch hier op aarde geen blijvende plaats heeft, dat het onvermijdelijke

oogenblik, dat voor ieder eens aanbreekt, zoowel bij nacht als bij dag kan komen.

Daaronder het doodshoofd, waarachter niet al te anatomisch-zuivere beenderen. Om den schedel een kransje van laurierbladen. Wat de zandlooper reeds aanduidde, wordt hier nog eens vlijmend scherp herhaald. Stuitend voor ons gevoel is het sarcasme van den schedel, hier natuurlijk bedoeld als personificatie van den dood. De lauwerkrans drukt zijn heerschappij uit, waaraan alle leven is onderworpen.

Is dat nu wel fijn gevoeld?

Is zoo'n symboliek hier nu wel op zijn plaats?

Bij de beantwoording van deze vragen moeten we letten op den tijd, waarin de versiering ontstond. Men durfde de werkelijkheid aan en de dingen bij den waren naam noemen. Toen de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen voltooid was in de tweede helft der 17e eeuw, werd bepaald, dat men in de de kerk zelf een „verrotting" koopen kon voor f 6. en buiten de kerk op het kerkhof voor f 3. Voorwaar geen kiesche uitdrukking. De gewoonte, om bij een huwelijksuitzet ook het doodshemd te voegen, bestond toen en hield zich staande tot het midden der 19e eeuw (al was het dan nog maar sporadisch). Men heeft dergelijke dingen gekund, omdat het geloof aan de Opstanding evenals in de jeugdjaren van het christendom volle realiteit was. Als men niet meer verwachtte, zou de voortdurende herinnering aan de ontbinding, op zijn zachtst uitgedrukt, vervelend worden. Als niet van den kansel de zegevierende Christus

gepredikt werd, was deze versiering aan den kansel een ergernis. De macht van den met laurier omkranste is wel groot, maar onze vaderen *geloofden,* en deelden de overtuiging van den Apostel Paulus, dat de dood de laatste vijand is, die te niet gedaan wordt. Ze konden daarom in dezelfde overtuiging van de realiteit der onzienlijke dingen op de grafsteenen beitelen: „verwachtende een zalige opstanding in Jezus Christus".

In dezelfde kerk bevinden zich nog twee overblijfselen uit den voor-reformatischen tijd. n.l. een gewelfschildering, voorstellende den zondeval met levensboom en dooden boom, en een beeldengroep. Beide mogen echter van voldoende bekendheid worden geacht.

Groningen. P. SENNEMA.

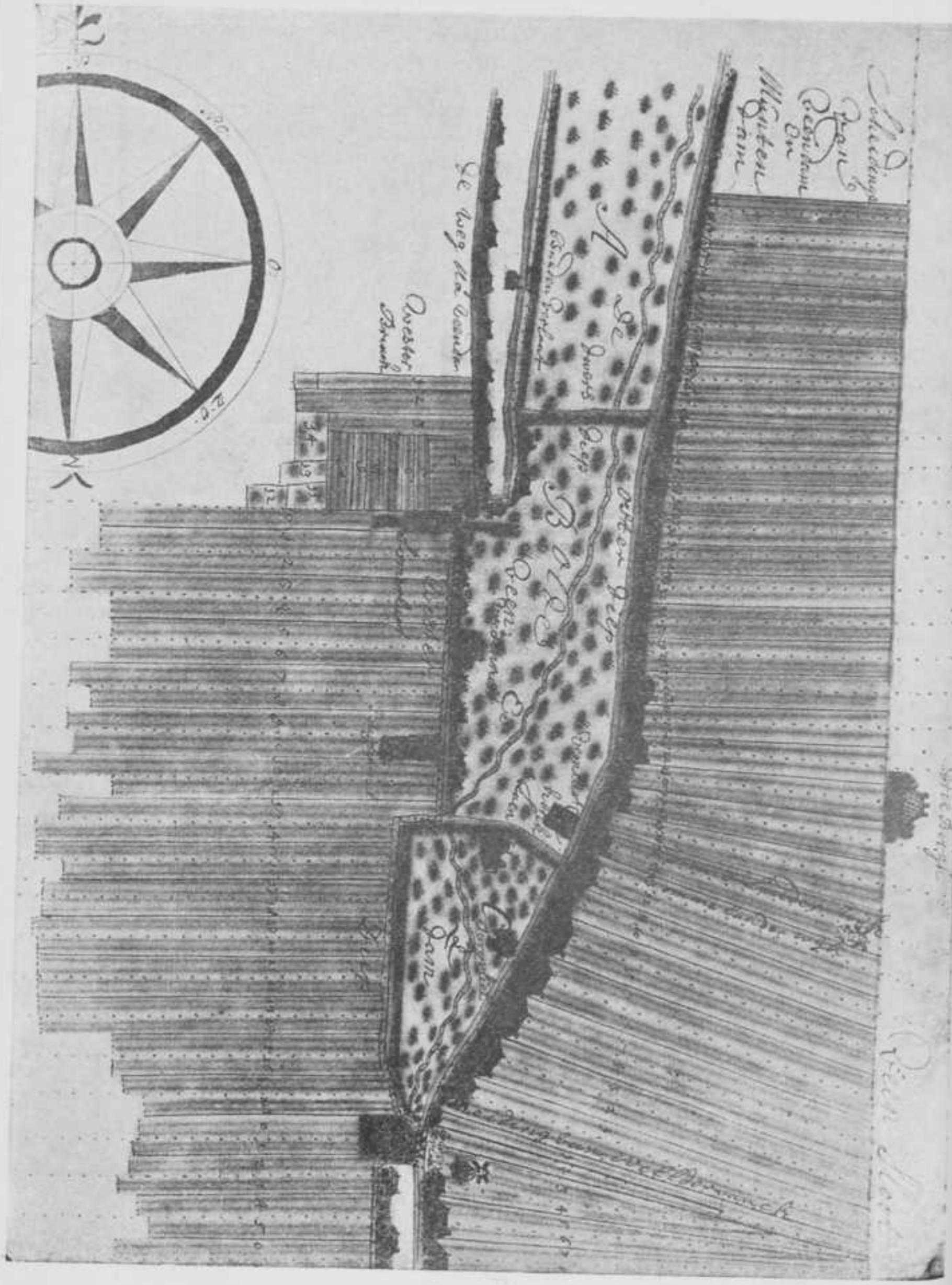
VEENDAM EN DE VEENDAMMERS.

Losse aanteekeningen over de jaren 1700—1800.

Toen in 1795 de plattelandsgemeenten in de provincie Groningen haar ontstaan hadden te danken aan den ommekeer van zaken en den intocht der Franschen, begonnen langzamerhand de archieven dier gemeenten eenige beteekenis te krijgen. Een geheel andere toestand als bijv. in Friesland, waar de gemeenten (vóór 1848 Grietenijen) reeds sinds de dertiende eeuw voorkomen.

Vóór 1795 moesten dus de belangen van landstreek en inwoner op eene andere wijze worden verzorgd en wij vinden dit o.a. belichaamd in de Drostambten en de Gerichten. Voor de Veenkolonien gold het Drostschap „Wold-Oldambt", waarvan de zetel te Zuidbroek was gevestigd; de private belangen der ingezetenen werden in den vorm van koopacten, acten van huwelijksvoorwaarden, testamenten, hypotheken, huurcontracten enz. behartigd door Pastor en Kerkvoogden, die daarbij eene min of meer notarieele rol vervulden.

De archieven van de Drostambten, de Gerichten en van Pastor en Kerkvoogden zijn grootendeels

KAART VAN OUD-VEENDAM. ± 1700.

bewaard gebleven en bevinden zich thans in het rijksarchiefgebouw te Groningen. Zij bevatten een schat van gegevens over het dorpsleven in vroeger dagen, maar het opsporen van die bijzonderheden is een geduldswerkje, omdat klappers ontbreken en met het oog op de honderden, ja duizenden registers er ook weinig kans is, dat deze te eeniger tijd gemaakt zullen worden.

Het archief van het Wold-Oldambt bestaat o.a. uit protocollen van civiele zaken, beschrijvingen, rekeningen van mandaat- en executieboeten, schuldprotocollen, protocollen van verzegelingen, inventarissen, crimineele zaken, positien, requesten enz., samen een kleine 600 boekdeelen en portefeuilles.

Uit deze stukken heb ik losse aanteekeningen verzameld over de jaren 1700—1800 voor zooveel Veendam betreft en waarin leven en werken van het voorgeslacht wordt belicht. Een afgerond geheel kon uit den aard der zaak niet worden gegeven en diepgaande studie is allerminst betracht, maar wel geven de aanteekeningen antwoord op velerlei vragen, welke bij ons oprijzen, als wij ons een voorstelling trachten te maken van Oud-Veendam.

Toen zoo langzamerhand de bebouwing zich uitbreidde, eerst langs Ooster- en Westerdiep, waarbij de Kerklaan zich aansloot, later langs de Ommelanderwijk en de Zijdwending, benevens langs de Borgercompagnie, verdween het veen, om plaats te maken voor de ontgonnen en bezaaide

gronden, waarop *boerderijen* werden gesticht, en waar koop en verkoop het gevolg van was. Over de koopsommen zij het volgende medegedeeld:

1719. De wedman Jan Harmen Forsten koopt een huis met tuin aan de Molenwijk voor 50 Car. Gld.[1].

1720. Jan Davids Meyer en vrouw Grietjen Jans koopen twee stukken land aan het Oosterdiep tegenover Sorgvliet[2] voor 150 Car. Gld., ten noorden de Oldewycke, ten zuiden de Mandewycke.

1721. Twee deimt[3] land aan het Oosterdiep verkocht voor 200 Car. Gld.

1736. Jan Jacobs Kemper en Aaltjen Bouwes koopen een veenplaats met behuizinge ten noorden van de Ommelanderwijk voor 789 Car. Gld. 10 st. en 4 Ducatons[4].

1738. Aan de Ommelanderwijk worden veenplaatsen verkocht, ieder 400 roeden lang, voor 1100 Car. Gld.

1748. Geuchjen Jacobs Sap koopt een boerderij op Ommelanderwijk „een niewe schuire en plaatse so landeryen, dallen en veen" voor 2415 Car. Gld.

1752. Bij strijkgeld en palmslag wordt een stuk land aan het Oosterdiep verkocht voor 171 Car. Gld., groot 2 deimt.

1753. Voor 3 deimt aan de Smalle Langeleegte wordt 175 Car. Gld. betaald.

1761. Abel Jans Vegter verkoopt aan de echt-

---

[1] Een Carolus gulden is 20 brabantsche stuivers.

[2] Het buiten, indertijd gesticht en bewoond door Adriaan Geerts Wildervanck, staande in de Bocht Oosterdiep.

[3] Deimt = halve hectare. Afkorting van deimat.

[4] Ducaton = oud geldstuk ter waarde van f 3.15.

genooten Hindrik Meertens en Martje Stevens ten Cate een boerderij met land en dallen aan weerszijden van de Borgercompagnie voor 1820 Car. Gld.

1761. Sytse Gerrits Wilkens verkoopt aan zijn vader Gerrit Wilkens zijn halve opstrekkende plaats aan het Oosterdiep en twee zoogenaamde Boerenakkers daarnaast voor 315 Car. Gld. Verkooper huurde het verkochte van den kooper tegen een huur van 1 Car. Gld. per deimt en een vierde van de te graven turf.

1761. Familie Franssen verkoopt aan Geert Gerrits Kruisinga $1^3/_4$ deimt land te Tusschendiepen voor 443 Car. Gld.; aan Gijse Roelfs een stuk land bij de Wijde voor 430 Car. Gld.; aan Gerrit Wilkens $2^1/_2$ deimt bij de Krommewijk met de rogge er op staande voor 190 Car. Gld. benevens 10 Car. Gld. pacht per jaar, en aan Harm Scheppers een stuk land aan de Kerklaan voor 263 Car. Gld., de Kerklaan ten Noorden en het Kerkhof ten Oosten. Op een gedeelte van dit land, in 1807 voor *f* 2000.– verkocht, is het Gasthuis der Herv. Kerk gebouwd.

Bij den verkoop van *huizen en hutten* kan men zich slechts oriënteeren als de omschrijving duidelijk is. Bijv. bij den volgenden verkoop weet men dadelijk, dat deze woning eenmaal stond op de plaats, waar thans de zaak van de firma Doornbosch is gevestigd.

1719. Hilligjen Hendriks, weduwe van Allard Sijsen te Veendam, verkoopt aan Jan Davids Meyer en Grietjen Jans „als verloovde personen „de eene in Stadt de ander in Sapmeer" eene

bakkerij aan het Oosterdiep op den zuidelijken hoek van de Kerklaan, met inbegrip van het bakkersgereedschap „op een notula opgestelt" voor 1250 Car. Gld.

Jan Davids Meyer verkocht het pand reeds weer in 1721 aan Jan Joesten voor 1575 Car. Gld. Hierbij was de bepaling opgenomen, dat aan Mevrouw Wildervanck pacht moest worden betaald.

Het huis er achter gelegen in de Kerklaan, (thans ook van de firma Doornbosch), behoorde aan de weduwe Robert Basthagen te Groningen en werd in 1720 door haar verkocht aan den schoolmeester Ente Gerrikes te Zuidbroek en Jan Jans te Westerlee voor 180 Car. Gld.

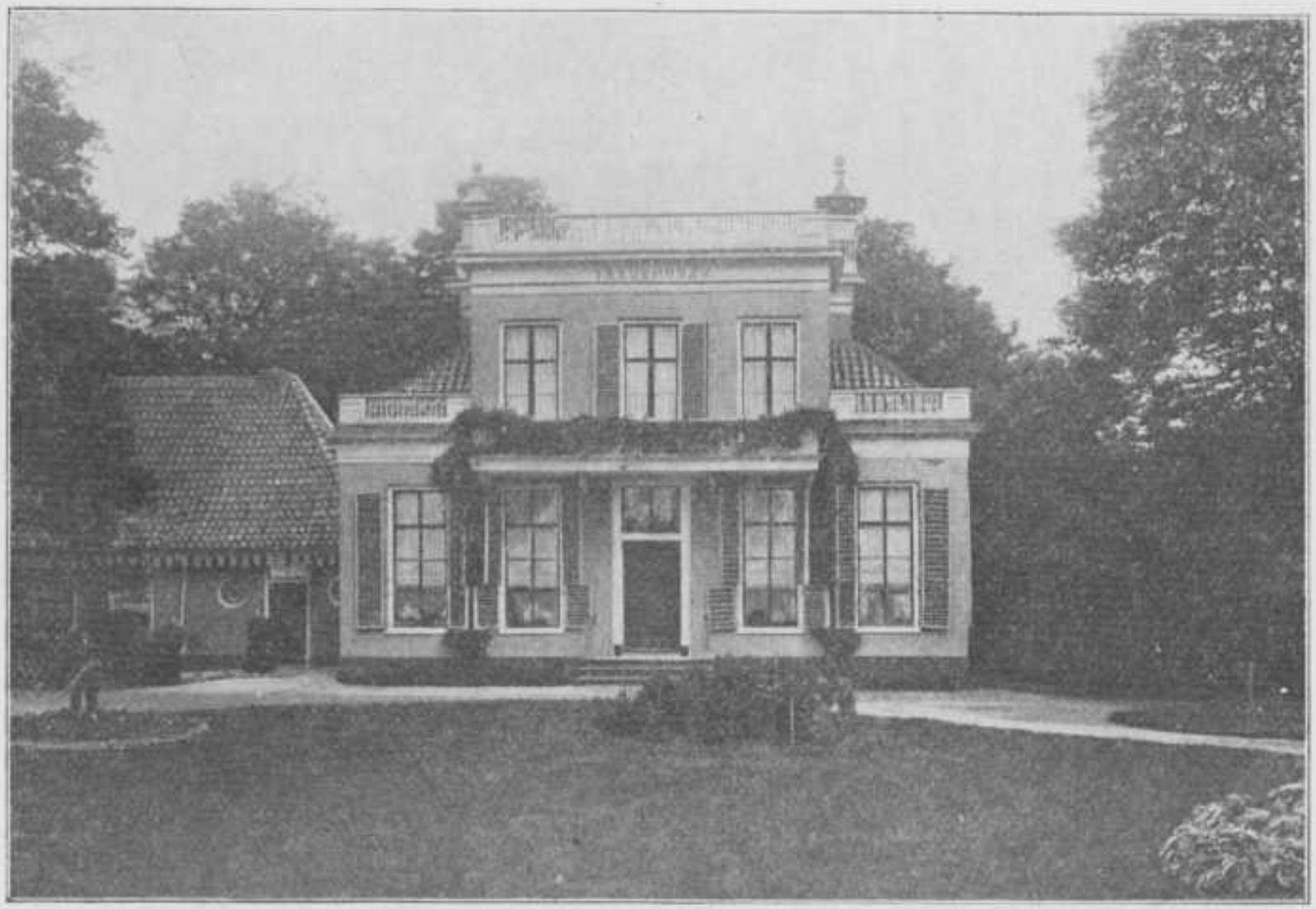
Het hierop volgend huis, (thans de zaak van Wed. Cazemier) werd bewoond door den eigenaar, den schoolmeester Hector Nove en diens vrouw Aaltjen Mestering.

Van andere panden nog enkele aanteekeningen:

1717. Dr. Christophorus Kornelius van Ludolphi, gehuwd met Margaretha Dycker, koopt een huis aan het Oosterdiep, waarin hij reeds als advocaat woonde.

1720. Jan Erekes (Eerkes?) verkoopt aan Anthony Scheppers „seven akkeren lant" met een huisje daarop staande en de losse steen van „een out huisjen daarby leggende."

1721. De koopman Anthony Scheppers en vrouw Aaltijn Harmens Drock verkoopen een huis met tuin aan het Oosterdiep met twee stukken land en een laantje, ten Oosten van de Olde Æ, voor 900 Car. Gld.

VOORGEVEL VAN HET THANS VERDWENEN BUITEN „VREDENRUST" AAN HET BENEDEN WESTERDIEP TE VEENDAM, OOSTZIJDE.

Foto Prummel, Veendam.

1721. Een „hutte[1] met tuine" aan den Middenweg, naast Derk Aeylkes, wordt verkocht voor 60 Car. Gld.

1738. Lambertus van der Tuuk en vrouw Gebbegijn Jongsema verkoopen „eenig lant" gelegen aan het Westerdiep, hebbende ten Noorden „de „Suyder lane en welcke Lane van de Olde Æ tot „an de Weg mede verkogt wort."

1756. Lammert Jans Smit en Hieltjen Jans verkoopen een huis en tuin aan het Oosterdiep aan Jacob Hartog en Jutje Levies, voor 355 Car. Gld.

1761. Jacob Jans Seuven verkoopt zijn huis met tuin ter weerszijden van de „Omlands Compagnie". Deze benaming komt meer voor in koopbrieven en ik geloof, dat hier de streek bedoeld wordt, die wij thans met Molenstreek aanduiden.

Onder de verkochte perceelen komen herhaaldelijk twee inrichtingen voor, welke thans niet meer aanwezig zijn, nl. *bierbrouwerijen en boekweitmolens.*

Over de *bierbrouwerijen* het volgende:

1720. De brouwer Hendrik Hayes koopt grond aan de „Omlanderwycke" voor 100 Car. Gld., vrij van het onderhoud van den weg, maar „de wycke moetende ladden."[2] Van dit terrein verkoopt hy „twe campjes besonderlijck bevryet van alle „Participanten- en Compagnieslasten en van het „onderholt van den Weg."

---

[1] De hutten waren mee van de eerste woningen, welke in de nieuwe kolonie door de veenarbeiders werden gebouwd.

[2] Ladden = de slooten van onkruid zuiveren, *laar* = gedroogde zode van vlotgras. (Gron. Woordenboek, Ter Laan).

Op den gekochten grond werd een brouwerij gesticht; Hendrik Hayes en vrouw Lutgert Hindriks woonden hier tot 1775. In dat jaar werd de zaak verkocht aan de echtgenooten Jan Engels en Elsje Jans Brouwer voor 4214 Car. Gld., als volgt omschreven: „Een Huys en Tuine, sijnde „een Brouwery met de schuire en al het brouwers- „gereetschap als Keetel, Kuijpen en vaaten, be- „staande in 150 halve tonnen en vierendeels en „alles wat de Brouwerij behoort, uytgenomen het „Schipje, burwagen, de misse en sakken, die „onverkogt blijven, staande en gelegen an de „Omlanderwycke ten suiden van de Weg".

In 1786 werd Jan Engels eigenaar van een herberg en verkocht de brouwerij aan den brouwer Lubbartus de Jonge en vrouw Hillegijn Person voor 3300 Car. Gld., „met al deszelfs gereetschap, „schipje, peert en wagen en 140 vaaten met een „Wapen van de Brouwerij gemerckt". Deze verkoop ging op een eigenaardige voorwaarde; Jan Engels was verplicht in zijn herberg bier te tappen uit de brouwerij van Lubbartus de Jonge, die zich tot levering van eerste kwaliteit verbond. Wanneer Jan Engels deze bepaling niet nakwam, verbeurde hij eene boete van 200 Car. Gld.

1739. Bij het overlijden van den brouwer Berent Smit werd de brouwerij verkocht voor 3300 Car. Gld. met „hof en tuine, keetel, kuypen, vaaten, wagen, schuire en de Campe lant daar an gelegen" aan het Oosterdiep en grenzende aan de Oude AE.

Deze brouwerij behoorde later aan Burgemeesteren en Raad der stad Groningen en werd

in 1778 verkocht aan Egbert Lubberts, Jan Egberts en Jan Lammerts, allen te Veendam voor 4775 Car. Gld. De omschrijving luidt: „Huys en tuine „ant Oosterdiep en de wagen en het schipje met „twe stucken lant, $5^1/_2$ deimt".

Over de jaren 1718–1722 staan ons vele gegevens over de *boekweitmolens* ten dienste. [1]

1717. Jan Jans Oortien en Jantje Simons verkoopen aan Hendrik Jans Guilker een huis aan het Westerdiep, waarin een boekweitmolen, benevens het paard, samen voor 1155 Car. Gld. En, zegt de koopbrief, „sullende den 1 Oktober naastkomstig „alles op een bort betaelt werden". Deze betaalwijze heb ik in meerdere acten aangetroffen.

1718. Oortien en vrouw hadden nog een tweede molen, welke zij verkochten aan Roelf Jans en Mayke Egberts te Sappemeer voor 1400 Car. Gld. Dit huis stond op den hoek Middenweg – Scholthuizen, thans de winkel van koopman Cohen.

1717. Geert Coerts en Rixte Lammerts verkoopen aan Frerik Roelfs en Lummegijn Harmens een boekweitmolen met toebehooren „so als verkoperen deselve in haer huys hebben staende". Koopsom 160 Car. Gld. en een rijksdaalder „tot vereeringe „van verkoperen jongste dogter". Ook dergelijke bepalingen komen meer voor, ik noteerde o.a. „koopsomme van 750 Car. Gld. en an jeder Kint „tot vier in antal vyf silveren Ducatons tot eene „vereeringe", – „Een Riksdaler tot vereeringe

[1] Zoo'n boekweitmolen werd door een paard in bewegiag gebracht: men zou dus ook van rosmolen kunnen spreken.

„van verkoper", — „Een Ducaton tot vereeringe „van verkopers vrou".

1719. Wigbolt Derks en Jantje Jans verkoopen aan Jan Addekes en Trijntjen Feickes een huis met boekweitmolen aan het Westerdiep, hoek Kerklaan, met inventaris „als oock het peert en de misse die tot an Maj gemaekt wort", tegen een koopsom van 1200 Car. Gld. en elf Ducaton. Reeds het volgend jaar werd het perceel weer van de hand gedaan voor 1150 Car. Gld. en 12 stuivers „mit 't peert so hetselve int leevn „blijvt tot an Maj anstaende". Men vreesde blijkbaar voor het leven van het edele beest, dat ontegenzeggelijk overeenkomst heeft vertoond met het beroemde „peerd van Oome Loeks".

In 1753 werd dit huis met molen verkocht door Augustinus Cnoop en Hillegijn Wigbolts c.a. voor 800 Car. Gld. De rij lindeboomen aan het Westerdiep zijn buiten den koop.

Het perceel werd begrensd ten oosten door de Oude Æ, ten zuiden door de Kerklaan en ten westen door het Westerdiep, zoodat wij de terreinen aantreffen, waar zich thans de perceelen bevinden van de familie Van der Laan, familie Theiken, bakker Jonker en firma Jan Schuur. In dit verband wil ik op een bijzonderheid wijzen, welke in den zomer van 1928 bij de afbraak van het zeer oude perceel Van der Laan aan het licht is gekomen. Aan den achterkant, dus aan den kant van de Oude Æ, bleek in de schuur een oude gevel te zijn ingebouwd. Voor tot verdere afbraak werd overgegaan, is van dezen gevel

een foto genomen, welke aan dit artikel is toegevoegd. Het wil mij voorkomen, dat deze gevel een deel heeft uitgemaakt van de oude woning met boekweitmolen, waarvan hierboven sprake is. Dat men aan de zijde van de Oude Æ een gevel plaatste is niet zoo onwaarschijnlijk, omdat dit riviertje, thans gedeeltelijk gerioleerd, in die dagen van veel meer beteekenis was. Ook is het niet onmogelijk, dat wij hier te doen hebben met een der eerste huisjes, welke door de ontginners werden gebouwd aan den oever van het riviertje, waarlangs zij de turf vervoerden, en welk gebouwtje bij latere uitbreiding in een grooter perceel is opgenomen. Hoe het ook zij, het is en blijft een merkwaardige foto.

In 1719 werd nog een huis met molen aan het Oosterdiep verkocht voor 735 Car. Gld. „met „syn toebehoor, behalve het peert, andersints met „syn maten, vaaten, wigten, schalen, seeven en „verder gereetschap". Verkoopers waren Arent Wichers en Hilligyn Lammerts, koopers Jan Harmens en Grietjen Jans.

Bij het nalezen van diverse acten trof ik enkele namen aan, welke de aandacht verdienen. Op de vorige bladzijden noemde ik reeds de Snorrewijk, de Krommewijk, de Oldewijk, de Molenwijk en de Mandewijk. Bij den verkoop van een tuin staat aangeteekend „gelegen op Snorrenplaatse bij de Drentse wycke" [1]. In 1721 wordt een huisje

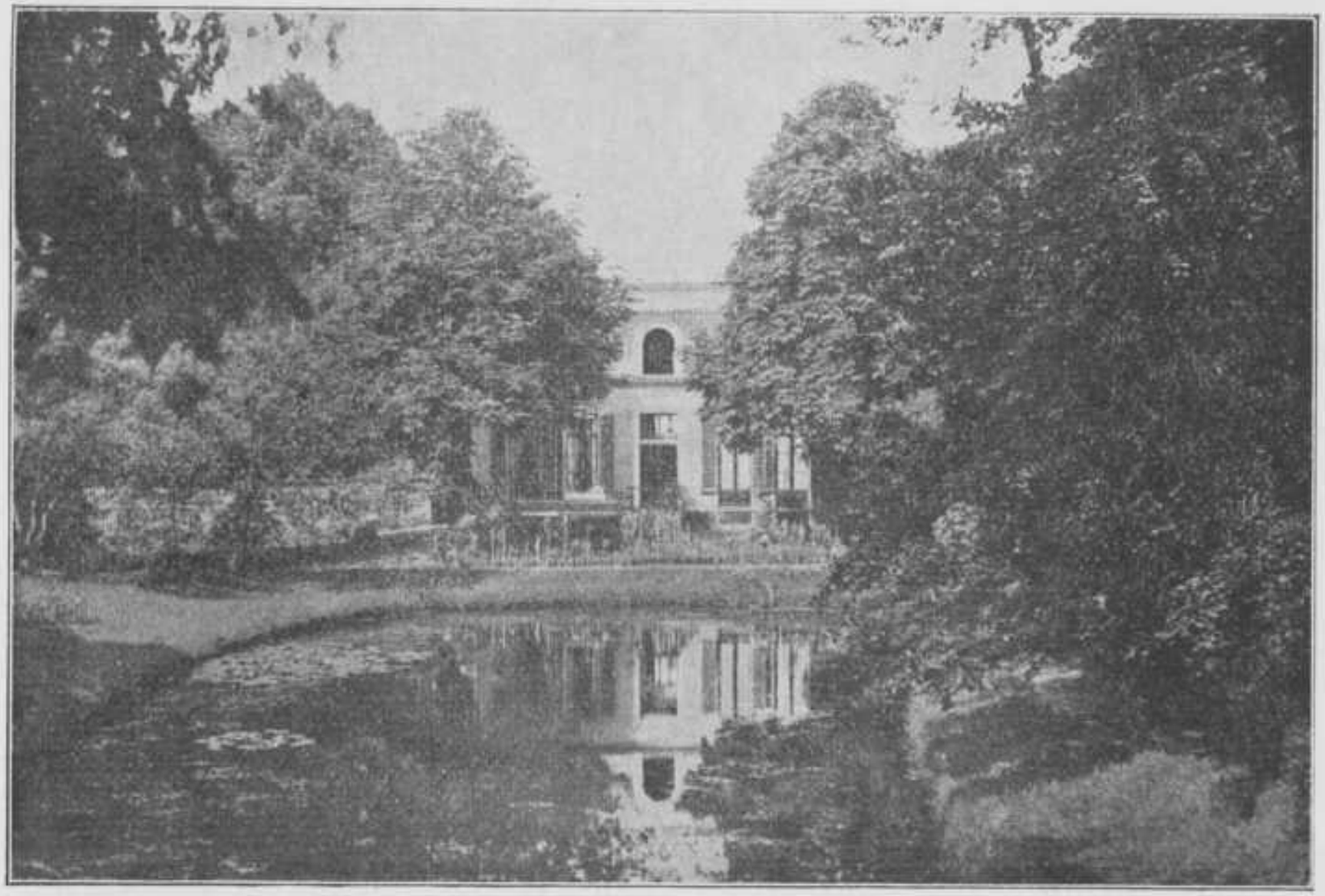
[1] Snorrenwijk en Drentsche wijk bevinden zich tegenover Bocht Oosterdiep.

verkocht op Westerblincke; hiermede zal de tegenwoordige Westerbrink worden bedoeld. Bij een verkoop in 1717 vinden wij een Jagtvennesloot, welke zich onder Ommelanderwijk bevindt achter het Verlaatshuis en in het Oosterdiep uitmondt. Dat is nu niet meer het geval; de Jachtvennesloot loopt thans in het verlengde van de Numero Een in de richting Stadskanaal en vormt gedeeltelijk de grens tusschen Veendam en Wildervank. Ook is in die jaren reeds sprake van een Smalle- en een Breede Langeleegte, waarbij blijkt, dat perceelen aan de eerste gelegen geen drift langs de tweede bezitten.

Over de in Veendam voorkomende *buitenplaatsen* heb ik tot mijn spijt weinig gegevens kunnen verzamelen.

De dames Werumeus woonden op „Vrede en Rust" aan het Westerdiep en bij het overlijden van de oudste der drie zusters, juffer Hester Hemmina in 1775, werd de buitenplaats verkocht als volgt:

„Een Buytenplaatse gelegen aan 't Wester-
„diep te Veendam met de Boerenwoning, hoven,
„Laanen en Boschje met pl.m. vijv vierendeel
„deimt lant er agter gelegen, swettende ten
„noorden, oosten en zuiden de heer Hemmo
„Nauta, ten westen de weg en 't Hooftdiep. Aan-
„veerdinge May 1778 wat boerenwoning en lant
„betreft, 't andere dadelijk. De Meyer sal de
„koper Sondags ter kerke moeten mennen met
„syn peerden."

ACHTERGEVEL VAN HET THANS VERDWENEN BUITEN „VREDENRUST" AAN HET BENEDEN WESTERDIEP TE VEENDAM, OOSTZIJDE.

Foto Prummel, Veendam.

OUDE GEVEL VAN EEN HUISJE AAN DEN OEVER VAN DE OUDE A TE VEENDAM, TE VOORSCHIJN GEKOMEN IN 1928 BIJ DE AFBRAAK VAN DE WONING (CAFÉ MET KRUIDENIERSWINKEL) VAN DE FAMILIE VAN DER LAAN AAN HET BENEDEN WESTERDIEP.

Foto Loman, Veendam.

Kooper werd de heer Hemmo Nauta voor 1505 Car. Gld.

Bij diezelfde gelegenheid werd mede verkocht de grond, waarop het Verlaatshuis (Benedenverlaat) stond, met laan en boomen naar den Middenweg, met last de batten en grondpompen te onderhouden voor zoover juffer Werumeus daarmede belast was. Koopers werden de gecommitteerden van het Verlaat, Hemmo Nauta, Jan Uniken en Jan Wallant voor 160 Car. Gld.

Een achtste gedeelte in de Heeren-, Vrouwen- en Dienstbodenbank aan de zuidzijde in de Veendammer kerk werd voor 225 Car. Gld. verkocht aan Lubbert Alberts, Egbert Lubberts en neef Pieter Egberts.

Een paar foto's van het thans afgebroken „Vredenrust" zijn in dit artikel opgenomen.

Betreft het voorgaande uitsluitend verkoop van landerijen en huizen met eventueelen inventaris, ook de overdracht van *levende have en turf* is schriftelijk vastgelegd, zooals blijkt uit een koopbrief van 1718, waarbij Roelf Harmens en Lammegijn Alberts aan Thyes Willems een „swartgrimde coe" [1] verkoopen voor 36 Car. Gld. en „tijn vuiren [2] „swarte turf van die welcke op Hindrik Meyers „suiderste plaatse nu gegraven is en in bequame „vuiren sal geset en vrije te schepe gebragt sal „worden, jeder vuir voor 6 Car. Gld. en tijn st."

---

1 Grimd = gevlekt. (Gron. Woordenboek, Ter Laan).
2 Vuir, vuur = stobbe (8000 à 9000 stuks).

Voorts wordt hier en daar eene bepaling opgenomen over het onderhoud van batten, wijken of wegen, bijv.: „De belasting van de Dray sullen „de koperen dragen na quota van deimtal."

Heeft iemand iets gekocht en blijkt het later, dat hij de koopsom niet kan betalen, dan wordt de koop ongedaan gemaakt, zooals wij in 1740 vinden aangeteekend: „Dewijle koperen niet een „penning van het coopschat daarop betaelt hadden, „nog kans sagen in het toecomstige te konnen „betalen, wordende door desen voorgaende koop „geannuleert en gemortificeert."

Naast koop staat *huur*, soms in een zeer eigenaardigen vorm, waarbij de *verveening* der landerijen een groote rol speelt. Een voorbeeld moge hier volgen: Dr. J. Venema verhuurde in 1738 aan de echtelieden Harmen Hindriks en Trijntje Reinders in de Borgercompagnie „de vergravinge van ver„huirder syn veen aldaer, westwaarts van het „hooftdiep, sijnde in de uitstrek van verhuirders „bewonende plaatse in Veendam."

Deze verhuring ging op de volgende voorwaarden:

„dat de huirders het veen tot uitgravens toe „sullen hebben, mits sig telkens na de willekeur „te ¦reguleeren, dog ¦hyr van geeximeert so veel „uitstrek van veen als verhuirder voornemens is „in de Kalkwijck uit te brengen, tot soover de „verhuirder an sig houdende en buiten dese ver„huiringe blijven, sal an de verhuirder uit het „besneden veen jaarliks de darde worden uitgewit

„en tot verhuirders profyte blijven, mits dat
„huirders dese darde ten voordeel van verhuirder
„vrije te scheep moet leveren, sal na quota der
„graverije van het onvrije veen wegens passagie-
„gelt en diens lasten jeder na quota dragen,
„blijvt het gruppelwerk in 't vervolg tot laste van
„huirders, sullen huirders telkens tegens haar
„benabuurde veenplaatse op haar kosten moeten
„splitten en klemsloot graven te samen niet boven
„twee en dartig voeten wyt, waarvan verhuirder
„van jeder jaar een vuir swarte turf sal genieten,
„doch het darde jaar de putte naast de klemsloot
„wordende gegraven, daaruit voor verhuirder de
„vierde en dan na dato vervolgens de darde,
„alles op huirders kosten vrije gescheept te worden,
„indien in het vervolg meerder lasten op het veen
„mogten worden gebragt ten laste van huirders
„te komen, sullen huirders op hare kosten het
„aartrijk in de splittinge liggende aan het swarte
„veen brengen en daarmede bestoppen alsmede
„van de klemsloot, dog blijvt het wyckgraven
„ten laste van verhuirder, als ook mede het sant
„4 voeten afsetten, en dan het insligten in de
„putten ten laste van huirders telkens. De huirders
„(sullen) gehouden wezen voor op de plaatse voor
„haar een huis te laten setten an het hooftdiep
„by de wycke en daartoe nemen tot een hiemstede
„en tuin breet by het hooftdiep vijf roeden en
„bijlangs de wyck 10 roeden, mits dat by het
„hooftdiep een padt liggen blijvt van 8 voeten
„en by de wyck 4 voeten. Sullen huirders voor
„jeder vierkante roede daarvoor an verhuider tot

„pagt jaerliks betalen twee st.; den 1 November „1737 de pagt syn begin nemende. Sullen huirders „de hiemstede en tuin op hare kosten moeten „afsloden en bevredigen, sullen de huirders moeten „hebben de overige dallen in pagt tot twalf dey- „matten toe van het hooftdiep af te rekenen, waar- „voor huirders annemen voor jeder deimt jarliks „an Dr. J. Venema of diens regthebbende te „betalen drie gulden pagt, welke pagt syn begin „sal nemen van jeder deymat als van het veen „ontbloot is, te weten als de laatste putte uit- „gegraven is, dat een deymatt vrije van veen is, „dan het volgende jaar op allerheiligen daarvan „de pagt te betalen en vervolgens van deymatt „tot deymatt tot datter twalf deimten sijn."

Het is van algemeene bekendheid, dat naast de verveningen de *scheepvaart* van buitengewone beteekenis was voor deze streken, eerst voor het vervoer van turf in hoofdzaak naar Holland, daarna voor aanvoer van meststoffen voor de ontgonnen velden, en later voor het drijven van handel op de groote vaart. Talrijke scheepswerven waren in Veendam gevestigd: in 1760 zijn o.a. de volgende bekend:

Wilke Hendriks.

Tryntje Bartelds, weduwe Jacob Willems.

Albert Folkerts en vrouw Geertje Sijtses.

Jan Jans Pik.

Derk Tiessens en Ties Derks, zoon van den voorgaande. Zij noemden zich later Rogaar.

Gosse Bartelds, vermoedelijk een broer van de weduwe Jacob Willems.

Verkoop van schepen werd bij koopbrief vastgelegd met betaling in termijnen en duidelijke omschrijving der schepen, zoodat ik over de soort en de koopsom eenige mededeelingen kan doen.

1718. Een „snabbeschuyte[1] mit seil en treil, „draggen, touwen, kloeten en planken", kooper Klaas Derks en vrouw Eppe Alberts voor 525 Car. Gld., die van de ouders Derk Aeilkes en Geesjen Anthony ter leen ontvangen „300 Car. „Gld., de gulden 20 st. brbs.[2] tot anritsgeld[3] „van de schuyte door opnemeren nu gekogt en „angeveerdigt, rente vijve gelycke Car. Gld. ten „hondert".

1719. „Een schuyte met seil en treil, ankers, „touwen, planken en kloeten so als deselve rijt „en vaert voor 820 Car. Gld. en een Riksdaler, „alsmede een boekweytmolen met annexen ge„schattet op 325 Car. Gld."

1723. Roelf Blinck verkoopt een „heveltasse,[4] „welcke Palts Hindriks bevaren heeft en so in „die voegen deselve nu in Veendam int water „legt en van de kopers reedes angeveerdigt is" voor 616 Car. Gld.

1749. Bij strijkgeld en palmslag wordt een „snakkeschuyt" verkocht voor 1400 Car. Gld.

1756. Hindrik Lucas Boiten verkoopt syn

---

1 Snabbe = schuit met puntige steven. (Snebbe, snavel).
2 20 Brabantsche stuivers (Carolus gulden).
3 *Anritsgeld* = geld om zich iets te kunnen aanschaffen. (Friesch: oanrisse = aanschaffen; men zegt dit vooral van jonggehuwden, die hun inboedel moeten koopen.)
4 Heveltast of evertaaske = hagedis, salamander. Taaske = kleine turftjalk tot 40 ton (Gron. Woordenboek, Ter Laan). Ever = schip. (Middelduitsch Woordenboek).

„tassche" aan Gerrit Gerrits en Afien Harms voor 900 Car. Gld.

1760. Tjalkschuit verkocht voor 1615 Car. Gld., door Derk Tiessens gemaakt en onlangs „van de bijle te water gebracht". Een koopbrief in dezen vorm noemde men bijlbrief. (Zie Dr. Poelman, jaargang 1919.)

1761. Een tjalkschuit verkocht voor 2100 Car. Gld.

In diverse acten vinden wij de omschrijving „een geboeijde tasse" of „een tasse met het blote hol"[1]

De schippers hadden een gilde, „de Oldamster". In 1719 was het bestuur samengesteld uit Tjerk Jochums als Olderman, Hindrik Jans, oudste Hoveling en Hindriks Hindriks, jongste Hoveling. Dit gilde leende ook geld aan de schippers, zooals blijkt uit een scheepsbrief van 1723, waarbij Claes Lubberts en Geesijn Egberts 80 Car. Gld. schuldig zijn aan Klaas Tjabbes, Ruert Hindriks en Cornelis Jans Hasewinckel in kwaliteit van Olderman en Hovelingen van het gilde.

Een blik in meer intieme zaken, zooals testamenten, huwelijksvoorwaarden, hypotheken, inventarissen, voogdijbenoemingen enz. geeft ons een interessant beeld van het huiselijk leven en de verhoudingen tusschen de autoriteiten en de inwoners.

Bij hun testament legateerden Jurjen Meirbeek en Anna Maria Frederiks in 1719 o.a. aan „de

[1] Het bloote scheepshol, dus zonder mast, zeilen, touwen, ankers, enz.

„Augsburgse Armen in Veendam een silveren „Dukaton om na eerster doot uitgekeert te worden." Onder de Augsburgse Armen hebben wij die van de Luthersche Gemeente te verstaan.

Bij het nalezen van inventarissen ontmoeten wij bijv. objecten, welke in dialect zijn genoteerd; een lijst van 1722 vertelt ons: „een Roodgrimbde coe — 1 lantheern — 1 spinde — 1 snaphaen — 1 Lepelbret[1] met 8 lepels — 3 Heukelings[2] — 1 broukuipe — 1 eeken kiste — 1 bont Heukelingh Coebiest — 1 swarte Meere[3].

Op een andere plaats, — 't is in 1734 —, lezen wij: 1 Telderrik[4] met 19 Telders — 2 verlacte Tafels — 1 beslagen wagen — 6 tinnen koppen — 2 boutellijen — 1 japanse deeken — 2 paer groene gordijnen met dito rabatten — 1 groen scoorstienkleet met geel lint afgeboort — 1 witte osse.

Een inventaris van eene boerderij in 1729 verdient in deze beschrijving te worden opgenomen, al was het alleen om de curieuse namen van enkele voorwerpen.

Twee olde Moerpaerden, 1 rode Coe, 2 swarte Coeyen, 4 heukelings, 1 calf, 3 schapen en 6 korven ymen.

Een carn, 2 tynen, 3 emmers, 4 vaten, 3 biervaten, 3 houwen, 1 snydlade, 1 ladmes[5], 2 krouwels[6],

---

1 Bret = plank.
2 Heukelingh, heukel = hokkeling (Gron. Woordenboek, Ter Laan).
3 Meere = merrie.
4 Telderrik = rek voor schotels. Telder of teller = schotel (Gron. Woordenboek).
5 Ladmes = snijwerktuig bij het ladden gebruikt.
6 Krouwel = mestvork met 3 of 4 tanden.

3 hoyvorken, 2 misvorken, 1 weijer, 1 wadder [1], 1 opschot, 2 wannen, 2 gaffels, 1 grepe, 4 vlegels, 1 lyniser, 1 truyffelschop.

Een beslagen waagen, 1 breetraden waagen, 2 wipkaaren, 1 raadploegh, 1 eyde, 4 natte turfkaaren, 1 eertkaare, 2 droge turfkaaren, 1 wentelblok, 2 seeltuigen, 1 halsjuk, 2 halsboogen, leyden, 1 wiel en 1 halfmudde.

Twee casten, 3 tafels, 3 banken, 10 stoelen, 2 keetels, 1 drievoet, 3 bedden, 6 kussens, 2 iseren potten, 1 lepelbred, 1 beddepanne, 10 tinnen lepels, 2 ketelemmers, 2 tinnen koppen, 6 tinnen schottels, 10 stienen, 6 telders, 1 rik, 1 hangiser, 1 haal, 1 tange, 1 asscheschup, 1 coekpanne, 1 kroespulle, 1 mengel, 1 bakvat, 1 uirwerck, 2 potseelen, 1 spiegel, 1 paar gordijnen, 1 scoorstiencleet, 1 haalkette en 1 pulpitrum.

In 1717 sloot een weduwe eene overeenkomst met haar zoon en schoondochter over het verstrekken van levensonderhoud met inwoning; ook deze acte is de vermelding waard, wijl daarin eene uitvoerige inventaris eener slagerij voorkomt. Ik laat ze woordelijk hier volgen:

„Den 21 December 1717 Compareerden Per-
„soonlik de E. Mindelt Michels wede Frerik Hartog
„in Veendam bekennende ende belydende verkogt
„ende overgedragen te hebben kragt desen an
„de E. Benjamin Freriks ende Beli Josephs Egtel.
„in Veendam mede compareerende ende in dese
„koop accepteerende hare Mobilea welke van

[1] Wadder = steekijzer in het hoogveen. (Gron. Woordenboek).

„hant tot hant an koperen syn overgedragen in „praesentie van de E. Jan Jans Dikkinge ende „Hindriks Willems als getuigen bestaende in „volgende goederen als nam:

„een vuiren kastjen voor vier Guld. .	*f*	4.–
„een eeken kastjen	„	3.–
„6 tinnen schotels	„	4.–
„een rikjen met een kinderrikjen en zes schoteltjes	„	0.50
„4 tinnen kandelaars	„	3.50
„kastkoppen en een pot	„	0.60
„een messinge stove, eerden kan en handvat	„	1.75
„2 grote slagtmessen	„	3.–
„een schilderie en een kinderbakjen .	„	0.40
„2 messingen schalen	„	1.25
„3 pothalen[1], 2 strijkbeugels[2], 2 halen, 4 hanthalen, 2 hantgrijpers, 1 Iseren ellestok, 1 bottergeute[3] en 1 hakmes, te samen	„	6.–
„spiegel en kammekoker	„	1.–
„messinge lampe en haaltjen	„	2.50
„2 schilderien en een korfjen	„	0.40
„6 schaaltjes en komfoor, snuitkandelaar en 1 snuiter	„	2.75
„2 beddepannen en 1 strijkijzer . . .	„	4.–
„6 iseren potten	„	8.–
„schotelbank en steenwerk	„	0.40

---

1 pothalen = haardijzers om potten aan te hangen.
2 strijkbeugels = vermoedelijk stijgbeugels?
3 bottergeute = instrument om boter te keuren.

„pepermolen en brootmes	*f*	0.40
„6 iseren vleeshaken	„	0.75
„2 emmers, wiel, baalje[1], haspel en tyntjen[2]	„	2.50
„2 schalen, teunebank, lugtrok, byle en dussel[3]	„	2.50
„grote holten schale en balans . . .	„	1.–
„vysel, 3 kelken, pypkan[4] en mosterpot	„	3.–
„glaslanteeren, tragter en boutelje . .	„	1.80
„3 messingen aakers	„	3.50
„3 tinnen telders en 2 komschottels .	„	3.70
„agtyn tinnen schottels groot en cleyn	„	34.50
„2 tinnen waterpotten, 2 koppen en pulle	„	4.20
„3 messingen schotels	„	7.50
„eiken kiste met de boeken	„	6.30
„tafel en twee voetenbankjes	„	0.80
„een paar gordijnen, rabat en scoorsteenkleet	„	0.75
„4 bedden, beddespreed[5] 3 peulen, 5 kussens en 4 lakens	„	47,50
„12 lakens	„	9.–
„6 paar kussenteekens en 4 peullakens	„	5.–
„ketel en kandelaar	„	1.80
„15 servetten, 6 tafellakens	„	7.50
„74 pond iseren wigte, 9 pond looden, 1 pond metalen	„	5.–
„8 stoelen	„	1.20

---

[1] baalje = houten waschvat.
[2] tyntjen = vaatje (Friesch: tine of tyne. molkentine = melkvat.)
[3] dussel = kapwerktuig.
[4] pypkan = zuigflesch. (Friesch: pypkanne = tinnen kan met zuigpijp voor kleine kinderen.)
[5] beddespreed = sprei.

„wat plunderie[1] . . . . . f 2.–
„14 steenen schotels groot en kleyn
en 2 kruikjes . . . . . „ 0.90

Te samen f 200.15

„Welke penningen alle verkoperse den eersten „met den laatsten tot haar bekende ontfangen „te hebben en doet ten desen mits desen ten „vollen quiteeren. Koperen beloven verkoperse „koper syn moeder haar leeven lang bij haar „huisvestinge te geven gelykse nu reeds by haar „woont en bekent verkoperse ook mits desen, „dat de overige mobilia, dewelke int selvde huis „nu bevonden worden en boven niet gemelt, „koperen haar eigen tevoren all geweest zijn. „Bekende verkoperse mits desen aan koperen „gemt, nog deugdelik schuldig te wesen de summa „een hondert en vijftig Car. Guld. en verpandende „verkoperse gemt, tot voldoening van deze summa „alle hare hebbende en toecomende goederen, „gene exemt. Ter versegelinge beleyt. Getuigen „waren de E. Jan Jans Dikkinge en Hindrik Willems, „(get): beniamyn Freriks – Jan Jans Deckge – „Hindr. Willems." (Mindelt Michels en Beli Josephs „setten een handmerk).

Een bijna gelijk geval treffen wij aan in 1719 bij de acte van scheiding van een ouderlijken boedel, waarbij Berend Harmens een der kinderen

[1] plunderie = oude kleeren, rommel.

en erfgenamen is en voor zijn aandeel 205 Car. Gld. vijftijn st. en 4 plakken[1] ontvangt. Berend krijgt echter moeder er bij, want wij lezen: „Als „oock syn moeder haar leven lang huysvestinge „en onderholt geven en ter eerden bestellen, alles „tot sijn laste".

Bij het sluiten van een *huwelijk*, maar meer nog bij *tweede huwelijk*, wanneer er minderjarige voorkinderen waren, werden huwelijksvoorwaarden gemaakt. De rechten van die voorkinderen werden verzorgd door de voogden, nl. den sibbevoogd[2] en den vreemde voogd. Bijv. een weduwe gaat hertrouwen en heeft drie kinderen uit haar eerste huwelijk; het betreft hier Grietjen Aeylkes, weduwe van Pieter Simons.

„De ondertrouden neemen an gemelde drie „pupillen te onderholden in cost en kleeren, ge„sondheit en kranckheit alles na standes gelegent„heit en dat tot de tyt dat jeder pupille 16 jaar „out geworden is, middelerwijl de twee soontjes „oock het backen of timmeren laten leeren en „het Dogtertjen naijen, als oock alle drij eerst „behoorlyk lezen en schrijven. Sullende de onder„trouden de lakense rock en de broek sonder de „silveren knoopen en het kerckeboek van de vader „met het beslag oock behouden en het overige

---

[1] *plakken* = soort geldstukken. Een Brabantsche stuiver is 8 plakken.

[2] *sibbevoogd* = de voogd, die na verwant is. *Sib* = na verwant. (Gron. Woordenboek Ter Laan). In 't Friesch verstaat men onder *sibben* de naaste familieleden.

„hetwelk op het inventarium, als tot vaders lyf „behorig is geweest, gebragt is voor pupillen „gem. syn, en als jeder pupille 16 jaar geworden „is, tijn Car. Gld. als vaderlik goet en het Dogtertjen „een silveren oorijzer daer boven".

Bij een tweede huwelijk van een weduwnaar met één voorkind lezen wij:

„Als dat vader en toecomende stiefmoeder „sullen behouden den geheelen inboedel en sig „verbinden gem. pupille, synde nu int vierde jaer, „op te brengen tot de tyt van 18 jaren ouderdoms „in gesondheit en krankheit, behoorlik lesen en „schrijven laten leeren, alles in standes gelegen- „heit, en so voorstanderen bevinden, dat gem. „pupille binnen 18 jaren ouderdoms na standes „gelegenheit niet bejegent wort, sullende de vrye- „heit hebben om deselve tot last van vader „en toecomende stiefmoeder elders te besteden. „Wanneer gem. pupille tot agtijn jaren ouderdoms „gekomen is, nemen vader en toecomende stief- „moeder an gem. pupille behoorlik in linnen en „wollen uit te boedelen. Verders belooft de vader „syn kint alsdan te schenken 50 Car. Gld. en „zo het selve kint sonder erfgenamen koomt „te sterven sal de 50 Gld. an Vaders kant „vererven."

In de huwelijksvoorwaarden bij eerste huwelijk lezen wij dikwijls: „Alle Soons en Dogters uyt „dit Houwlik gesproten sullen tot des Olders „nalatenschap en erv en versterv evenna en hooft „voor hooft gelycke sibbe wezen en in alle erv „en versterv der Olderen plaetse repraesenteeren."

Tevens zijn deze acten [1] dankbare bronnen voor het opsporen van familiegraden, omdat de namen der dedigslieden [2] uitvoerig daarin worden vermeld. Wat Veendam betreft, dienen een paar van die acten te worden aangehaald, wijl het hier bekende families betreft.

1721. Hermanus Molanus, bruidegom,
Annigje Jans, bruid.
Dedigslieden o.a.:
Jan Oortwyn en vrouw Remke Molanus, zwager en zuster.
Poppe Hillenius, oom van den bruidegom.
De brouwer Luurt Jans en vrouw Aagtje Hebels, broeder en schoonzuster van de bruid.
De brouwer Menso Forsten en Froucke Jans, swager en zuster van de bruid.
Jan Berends Glim, halve oom van de bruid.

1733. Lambertus van der Tuyk (of Tuick), bruidegom,
Gebbina (Gebbegyn) Jongsema, bruid.
Dedigslieden: Pompejus van der Tuick en Geesje Jacobs, broeder en schoonzuster.
Ds. Nicolaas van der Tuick, pastor op 't Zandt en vrouw Eysa Venhuizen. ouders van den bruidegom.
Michael van der Tuick, student, broer,

---

[1] In een der acten wordt het woord *snaarse* gebruikt voor schoonzuster. (Friesch = snoar).

[2] *Dedigslieden* = de getuigen. Misschien staat dit woord in verband met *deegn* = opkomen voor, het woord doen voor. *Deegnsman* = degene die vroeger voor den vrijer belet vroeg. (Gron. woordenboek Ter Laan.)

Gerhard van der Tuick, broer.
Abraham van der Tuick en Niessyn Meyer, oom en tante.
Bieltjen van der Tuick, wed. Dr. Brucherus, tante.
Jan van der Tuick en Jouwkjen Wijbes, halve neef en nicht.
De schrijver J. Smit en Jantjen Smooks, stiefvader en moeder van de bruid.
De wedman Wilhelm van der Wolde en Margrieta Jongsema, zwager en zuster.
Pieter Luijes en Metjen Willems, stiefgrootvader en grootmoeder der bruid.
Jan Pieters Boon, aangehuwde oom der bruid.
De familie noemde zich later van der Tuuk.

1741. Jan Roelfs Mepsche, bierbrouwer, bruidegom.
Grietie Hindriks Huising, wed. Nicolaas Blinck, bruid.
Dedigslieden o.a.
Jantje Roelfs Mepsche } zusters van den
Tryntje Roelfs Mepsche, } bruidegom.
Jan Unekes, aangetrouwde neef.
Lammegje Mepsche, nicht.
Roelf Hendriks Huizing en Woltje Berends Coninck
De wedman B. Huising en Wendeltje Tjackes
Meesche Huising en Aletta Vinckers
} ooms en aangetrouwde tantes van de bruid.
De Hopman Hessel Douwes Mellema, oom.
Ida Willems Vrimoedt, aangehuwde tante.
Albert Land en Lijsbert Douwes Mellema, aangetrouwde oom en tante.

Hans Schmaal, ongehuwde neef.
Marieke Haitzema, ongehuwde nicht.

De naam van den bruidegom heeft een bijzonderen klank, want wij denken hier onmiddellijk aan den wreeden Rudolf de Mepsche, jonker en hoveling te Faan onder Oldekerk, die de schrik voor zijn omgeving was vooral wegens het pijnigen, wurgen en verbranden van verscheidene ingezetenen tijdens en na het beruchte monsterproces in het jaar 1731. Of Jan Roelfs, die het bierbrouwersbedrijf te Veendam uitoefende, verwant was aan Rudolf, is niet op te sporen. Het schijnt, dat de stamboom van het geslacht niet volledig bestaat. De volgende namen komen nog voor: 1759 Jan Sywerts Mepsche, gehuwd met Geertjen Hindriks; 1783 een kind van Roelf Mepsche overleden; 1791 een kind van „Mepschen Trijntje" overleden, en in 1812 Jan Jans Mepsche, 65 jaar, arbeider, man van Jantje Onnes, in het Gasthuis der Ned. Herv. gemeente overleden.

1754. Hemmo Nauta, „der beide regten Doctor," zoon van wijlen den Taalman[1] Jacob Hindrik Nauta en Mevrouw Wobbina Brechtina Werumeus, bruidegom.

Hyleke Venema, dochter van Jacob Venema J.U.Dr.[2], mede Taalman der Stad en Mevrouw Anna Sichterman, bruid.

---

1 *Taalman* = Bestuursfunctie bij de stadsregeering.
2 *J.U.Dr.* = doctor in de beide rechten.

Dedigslieden:
De moeder van den bruidegom.
De ouders van de bruid.
Hendrik Jan Nauta, broeder, Anna Catharina Nauta en Jacomine Alberdina Nauta als zusters.
De Brouwer Jeype Nauta en vrouw Maria Conradi, als halfbroer en aangetrouwde tante.
Jacobina Nauta, weduwe van den Predikant Uden
Marchien Nauta, weduwe van den Hopman Nauta } tantes.
Johannes Werumeus, predikant te Winschoten
Hermannus Werumeus, te Groningen } volle ooms
Sara Hoeth, aangetrouwde tante.
Hester Hermina Werumeus, nicht van bruidszijde.
Johanna Venema, weduwe van den Wedman Forsten
Swaantje Venema, vrouw van Dr. Jan Schrijver } tantes.
Dr. Gerard Venema, oom, ook per procuratie voor professor Hermanus Venema te Franeker.
Joseph Gockinga, landschrijver
Mevrouw Campegia Wilhelmina Vitringa } neef en aangetrouwde nicht.
Margaretha Sara Venema, volle nicht.

1758. Gerrit Wilkens, landbouwer, bruidegom, weduwnaar.
Marieke Jans Deves, bruid.
Dedigslieden o.a.

Jan Gerrits Wilkens
Sytse Gerrits Wilkens
Wilke Gerrits Wilkens } zoons uit eerste huwelijk.

Jan van der Linde, aangehuwde neef van den bruidegom.

Jannes Harms Deves, vader van de bruid.

1761. Frans Franssen, bierbrouwer, bruidegom,
Albertijn Jacobs Seuven, bruid.

Dedigslieden o.a.

Martje Franssen, zuster van den bruidegom.

Jan Gerrits Wilkens en Ymke Fransen } zwagers en
Bront Jans en Trijntje Franssen } zusters.

Jacob Jans Seuven en Mayke Heeres, ouders der bruid.

1765. Roelf Jans Prins, bruidegom.
Hillegyn Abrahams Hazewinkel, bruid.

Dedigslieden o.a.

Abraham Cornelis Hazewinkel en Sycke Ruerts, ouders der bruid.

Kornelis, Hindrik, Jan, Albert en Eltje Abrahams Hazewinkel, vijf broeders der bruid.

Pieter Cornelis Hazewinkel, oom.

Marchien Hazewinkel, vrouw van Onno Lammerts, tante.

Cornelis Nannes Hazewinkel, neef.

Jetske Nannes Hazewinkel
Jetske Reitses Hazewinkel } nichten.

De huwelijken werden kerkelijk voltrokken en nu geschiedde het dikwijls, dat bij het verlaten der kerk door het bruidspaar, jongelieden en

TWEE OUDE HUISJES AAN DE PRINS HENDRIKKADE TE VEENDAM, AFGEBROKEN IN 1925, EEN BEELD VAN OUD-VEENDAM UIT DEN TIJD 1700—1800. (OP DEN ACHTERGROND DE KON. KNOOPENFABRIEK.)

Foto Loman, Veendam.

familieleden op den openbaren weg hun vroolijke stemming wat al te veel lieten blijken. Vooral scheen dit in Veendam en Wildervank het geval te zijn, zelfs tot ergernis van den Drost, die het in 1772 noodig oordeelde, daaraan paal en perk te stellen door middel van het volgend besluit:

„Ficco Berghuys, Raadsheer en wegens den „Edelen Moog: H.Hren Borgemren ende Raadt in „Groningen, Drost der beide Old Ambten etc. etc.

„Doe door desen te weten, dat vermitz diverse „klagten aan my syn voorgekomen in wat voegen „dikwerff perzonen hun onderstaan, op Zondagen, „ter gelegenheidt een Bruidegom en Bruid uit de „Kerk na huis gaan, te schieten en andere baldadig- „heden aan te rigten; onaangezien zulks bij „ordonnantie der H.Hren Borgemren ende Raadt „wel strengelijk is verboden; zo word by dezen „een jeder zeer ernstig gewaarschouwt, zig van „diergelyke ondernemingen te onthouden off dat „andersints de poenaliteit van ses Car. Gld. van „de Overtreders conform de Ordonnantie van „den 4 December 1721 zonder eenige conniventie „zal worden ingevordert, en de ouders voor hunne „minderjarige kinderen daarvoor zijn aanspraakbaar.

„Zullende dezen om ter kennisse van jeder een „te geraken, op naastvolgende Zondag den 8 „Maart 1772 in de Kerken van Veendam en Wilder- „vank behoorlijk worden gepubliceert.

„Actum Zuidbroek den 2 Maart 1772.

„(get.) F. Berghuys, Drost."

Onze aanteekeningen bevatten een groot aantal

namen van ingezetenen, hunne beroepen en bedrijven en hunne onderlinge verwantschap. Omstreeks 1710 vinden wij de volgende *familienamen:*

Scheppers	Drock	Hagedoorn	Bolt
Giethoorn	Puister	Bijlevelt	Pick
Bodde	Blinck	Holtvoogt	Thole
Sap	van Peer	Seuven	Coops
Wygman	Kock	Blouw	Hudt
Hasewinckel	Meyer	Wever	Sterenborgher
van Bentum	Roosjes	Blomers	Raadt
Krol	Forsten	Feltrüps	Tielking
Janssonius	Westenborg	Cortink	Ligger
Coster	Suck	Houwink	Meyborg
Panneman	Werumeus	Kunst	Venema
Hamminck	Tideman	van der Veen	Molanus
Cram	Kemper	Trip	Devis
Nayer	Nauta	Oortien	Nove
Dycker	van Ludolphi	Pluimgrave	Otten

Omstreeks 1740 volgen nog:

van der Tuuk	Wilkens	Vegter	ten Cate
Kruisinga	Smit	Groenhuys	Coerts
de Jonge	Wallant	Glim	Bonthuys
Huising	Prins	Mepsche	Duintjer
Cnoop	Boiten	van Greven	Busscher (ook Bosker)

Over de jaren 1720–1740 hebben wij de volgende gegevens:

Jan Harmen Forsten, Wedman, 2e vrouw Johanna Venema. Alletta Forsten, vermoedelijk een zuster, is gehuwd met den predikant Petrus Galama te Nieuwe Pekela.

Jan Everts Kunst, collector, vrouw Geertjen Aalderts.

Hector Nove, schoolmeester, vrouw Aaltjen Mestring.

Arnoldus Tideman, ingenieur, wonende in de Kerklaan.
Anthony Hindriks Scheppers, koopman, vrouw Aaltjen Harmens Drock. Haar zuster Jantje was gehuwd met den schoolmeester Jacob Heydema te Wehe.
Cornelis Jans Hazewinkel, turfschipper, vrouw Jetske Eltjes. C. J. kon niet schrijven, zooals zoo velen, maar teekende de acten met een in inkt getrokken scheepsanker.
Roelof Gyses, boekhouder van de Diaconiegoederen.
Klaas Klaassens Puister, vrouw Jantje Otten.
Piter Peters Coster, vrouw Elfjen Harmens.
Casper Bylevelt, vrouw Maria Scheppers, vermoedelijk eene zuster van Anthony.
Roelf Jans Suck, vrouw Aaltje Lucas.
Dr. Christophorus Kornelius van Ludolphi, advocaat, vrouw Margaretha Dijcker.
Jacob Jans Seuven, vrouw Mayke Heeres.
Aafijn Godefrida-, Hester Hemmina- en Elisabeth Cornelia Werumeus, 3 zusters, wonende op „Vrede en Rust" aan het Westerdiep.
Steven Hammingh, vrouw Engelina Feltrüps.
Nicolaas Blinck, bierbrouwer, vrouw Grietje Hindriks Huising.
Jan Jans Oortien, boekweitmolenaar Westerdiep, vrouw Jantje Simons.
Jan Davids Meijer, bakker, hoek Kerklaan, vrouw Grietje Jans.
Jan Coops, Albert Coops en Harm Coops.
Piter Jans Nayer, schipper, vrouw Ailco Hindriks.

Jan Meyborg, landeigenaar en verveener te Borger Compagnie, vrouw Trijntje Jans, wier broer Balster Jans als landeigenaar te Tripscompagnie woonde.
Derk Aeylkes bij het Verlaat Westerdiep, vrouw Wipke Reinders.

In de jaren 1740–1765 komen o.a. nog de volgende personen voor:
Lambertus van der Tuuk, vrouw Gebbegijn Jongsema,
Mr. Dr. Hemmo Nauta, geboren 1728, overleden 1775, vrouw Hyleke Venema, geboren 1730, overleden 1808.
Jan Roelfs Mepsche, bierbrouwer, vrouw Grietje Hendriks Huising, weduwe van Nicolaas Blinck.
Gerhard van der Tuuk, koopman, vrouw Swaantje Bonthuys.
Ebel Groenhuys, schoolmeester, vrouw Ettje Jans. Zij woonden in 1758 in Nietap bij Leek. De vader Jacob Groenhuys was ook schoolmeester te Veendam en stierf in 1762. Ebel Groenhuys volgde hem op, stierf in 1788 en werd in de Herv. Kerk begraven.
Beerent Claassen van der Veen, boekhouder der Diaconiegoederen.
Gerrit Wilkens, landbouwer, tweede vrouw Marieke Jans Deves. De man stierf eerst, zijne weduwe in 1781.
Eilke Harms Duintjer, overleden in 1781.
Frans Franssen, bierbrouwer, vrouw Albertijn Jans Seuven.
Jan Gerrits Wilkens, vrouw Ymke Franssen.

In den jaargang 1926 heb ik in een artikeltje

over het lager onderwijs uit de jaren van het fransche tijdperk op de primitieve inrichting en de poovere resultaten gewezen, (zie blz. 105 v.v.) Gaan wij nog verder in de historie terug, dan spreekt het vanzelf, dat de toestand nog bedenkelijker wordt, en het verdient daarom vermelding, dat men in Ommelanderwijk in 1781 bij het overlijden van den schoolmeester Jan Lammerts, over wiens onderwijs men slecht te spreken was, een verzoekschrift verzond aan den Drost te Zuidbroek over de vervulling der vacature. Dit curieuse adres geef ik hier gaarne een plaatsje.

Hoog Edele Gestrenge Heer Drost der Oldamten.

„Een Vrindelike Anvrage op Een Seer Bemindelike „Verzoekswijse, so komen wie Volmagten van de „Omland an den Hoog Edelen Agtbaren Heer om „te versoeken om Ons in desen te Onderrigten als vulgt:

„Voor Eerst Edelwijse Drost so is onzen School- „meester van de Omland in Veendam komen te „Versterven, dus dan Bennen wie Genoodsaakt „om Een Niewe an te stellen. So dan hebben „veel Van de Omland saamt Goet Gevonden om „voor dien Een traktemend te maken, die Er voor- „gaande tijden niet is op Geweest, dat Jeder Buir „daar s Jaarlijks sal an Geven 10 stuiv. En minder „Grood vijf sts., daar van Grood Hondert hebben „Geteekend om also te doen, om dese reden „vinden wie sulks Noodig, dat onse Voorgaande „Meester slegt in sijn onderrigt der Kinder was

„om dan Nu so Een Slegten Meester niet Liefts
„willen weer te Hebben so Binnen wie van denk,
„dat Bie ons in bovengenoemde Colonie Geen
„Meester met wat Huishouwinge Een Bestaan
„sonder Jets traktemend die kinderen Goed sal
„onderrigten En onderwijsen, dat wie voor Een
„Grood Vorigt voor ons Kinder agten En in
„tegendeel Een Slegte Olderlijke Sorge die dat
„voor haar Kinder sulks niet En Behartig.

„Voor Een 2de Edelwijse Drost,

„Onse partie dat is voornamentlijk de Geheele
„Suidwenning maar dog Egter in tegendiel So
„hebben onse voorgaande ingeseten van de Om-
„land En Suidtw. volgens onse in hande Regel-
„ment, dat van de Heeren van den Raad is Ge-
„approbeerd, dat wie so anstonds wel kunnen
„Ten Toon stellen Indien dat sulcks maar van
„onse Handen Geëist word En ook wel die op
„onse verzoek Hebben Geteekend, dat de Boven-
„gemelde Suidwenning an onse School moet Be-
„talen ten onderhoud Neffens ons daar sie ook
„niet tegen sullen inleggen Maar allien tegen dit
„Niewe Versoek dus dan vragen wie Seer vrindelyk
„om Raad, omdat wie met de saak verlegen Raken.

„Of wie dan Een Rekest moeten Ingeven dan
„niet, dus dan stellen wie onse saak Blood open
„En Los want Prosideeren moet wie er vast niet
„an doen. Om de Saak Regt ten toon te stellen
„En Uedele Agt Baarnen Heer Drost der Oldamte
„ondert Oog te Brengen sonder de minste Leugen-
„taal So Binnen wie van denk, dat onse partie vol-
„gende Reden inbrengt Na onse oordeel als volgt:

„Voor Eerst sullen sie mogelijk seggen, Dat sie „wat ver En of wezig sijn van de school, om „hare Kinder daarna toe te senden over Batten „en drajen, dat uit Vrese is van Verongelokken „En onse Suidwenning die is al Riets Eene Colonie „van Ongeveert vijftig Huishowings.

„En die sig van Jaar tot Jaar Nog al vermedert „dat wie kunnen al Bina haast Een school Op- „rigten, dan Zo mosten wie Twie met onderholden „En dat valt ons te Lastig En Beswaarlijk Daar „willen wie an dat versoek niet voldoen. Maar „dog Egter seggen wie daar weer op ten antwoord „uit onse Agsterste Gilde van de Omlanderwijk „Wie staan voor dat selve Ongeluk Blood over „onse Kinder angaande Over Batten en Drajen „Maar wie sluiten ons daarom niet Buiten."

Het eenvoudige en slechte onderwijs bracht een geringe ontwikkeling mee en de mentaliteit der ingezetenen dient ook in dit licht te worden bekeken, als wij op een ander terrein een klein uitstapje wenschen te maken, nl. het terrein van *misdrijven en overtredingen*. De strafrechter had een buitengewoon drukke taak te vervullen om al de boosdoeners en misdadigers te vonnissen en wanneer wij de uitspraak hooren, voelen wij onmiddellijk de buitengewone zwaarte der straffen, welke werden opgelegd, en waar absoluut geen preventieve werking of eene opvoedende waarde van uitgaat. Hoe zwaarder de straf, hoe meer misdaden; de meest gruwelijke pijniging schrikt niet af, maar brengt steeds nieuwe diefstallen,

branden, aanrandingen en moorden. En over dit alles had voor het Wold-Oldambt slechts één man te beslissen, nl. de Drost te Zuidbroek. Hij had zelfs het recht de doodstraf toe te passen en hij maakte herhaaldelijk van dit recht gebruik. Wat rustte er eene zware verantwoordelijkheid op hem, als hij de beslissing moest nemen, en wij behoeven hem heusch niet te benijden, al moeten wij toegeven, dat hij zijn vonnlssen nam, bekeken in het licht van zijn tijd, en gegrond op de spreuk: oog om oog, tand om tand.

Enkele vonnissen mogen hier een plaatsje vinden.

1729. Grietje Harms, een 20 jarige dienstbode, had haar buiten huwelijk geboren kind van het leven beroofd, althans werd er van verdacht. Zij werd te Groningen onthoofd.

1732. Geesje Wijpkes, 30 jaar, had in de pap van haar man herhaaldelijk vergif gemengd, met het doel daarmede zijn dood te verhaasten. De Drost wees het volgende vonnis: „Door de scherp-„regter op een radt geset, de regterhand afgekapt „en boven het hoofd gespijkert en voorts geworgt „te werden".

1732. Hylke Hanses, 44 jaar, had in Friesland zijne vrouw in den steek gelaten en woonde sinds 1723 met een andere vrouw samen op Trips-compagnie als veenarbeider. Toen deze vrouw stierf, trouwde hij in de kerk te Veendam met Trijntje Jans, terwijl zijn eerste vrouw nog in Friesland woonde. „Alle welcke snoode gruweldaaden", „zegt het vonnis, „in een welgestelde Regering „niet connende worden getolereert nog geduldet".

Hij werd veroordeeld „mit den sweerde te worden „gestraft dat de dood er op volge'..

1762. Jochum Jans, 30 jaar, te Ommelanderwijk, had op een avond ruzie met zijn vader Jan Egberts, 73 jaar. Hij ging tot handtastelijkheden over, of zooals het vonnis zegt: „na eenige oneenigheid „met elkander gehadt te hebben, met een Tange „te slaagen, dat deselve op een iseren pot is „gevallen en wederom opgestaan sijnde, met een „Stoel te stoten, dat voor de twede maal is „gevallen op een schotelketel, die gestaan soude „hebben bij de kaste, van waar de oude man „was geraakt in de schure, alwaar gedetineerde „hem hadde vervolgt en voor de derde maal met „de nekke van een akkerhouw [1] geslagen, dat „doodt was, na welk moordadig werk de gede- „tineerde het dode ligchaam van sijn vader buiten „de deure heeft gesleept en bij de set van de „draaij omtrent haar huis in het Water laten „vallen, alwaar het lijk ook is gevonden".

De straf was als volgt: „Om ter plaatse waar „men gewoon is Justitie te doen en aldaar op „een radt gelegt sijnde, levendig geradbraakt te „worden, voorts hem op de borst een slag te „geven met diezelvde houw waarmede hy sijn „vader heeft doodt geslagen, daarna het hooft „van het ligchaam af te houwen, hetwelk tusschen „syn beenen op de pinne van het radt sal worden

---

[1] Houw = werktuig om mest van een wagen te trekken, bestaande uit een steel met driehoekig stuk ijzer loodrecht op de steel (Gron. Woordenboek, Ter Laan).

„genagelt, voorders sal de houw mede aan het „radt worden vastgemaakt".

1769. Jantje Gerrits, 22 jaar, stal bij Gerrit Wilkens „een groot ploegiser, los te breken van „een ploeg, benevens de iseren stang vant kleine „radt met de haak van een wipkarre". Deze artikelen waren verkocht aan een smid Jan te Borgercompagnie voor een gulden en 14 stuivers. Tevens was op het erf nog ontvreemd „een olde „Gryse Schuude[1] de Maagt toebehoorende." Als straf werd opgelegd: „Voor vier jaaren gebannen „uit deze geheele Provintie mitsgaders de Heerlijk- „heid Wedde en Westerwoldingerdeel."

1779. Marieke Ottes, 20 jaar, pleegde de volgende diefstallen:

a. bij den wever Geert Meijer op de Ommelanderwijk „een paar schoenen met silvren gespen, „een silvren kuitgespe, een gestreepte bayen rock, „een hembt en twee Vrouwen mutsen",

b. bij Geert Ennes op de Zydtwendige „een „silvren beugel met tas en silvren kussen keeting, „een gewerkte silvren Schoengespe, nog een „kleindere silvren schoengespe en een Eau de la „Reine silvren Doosje".

Zij had deze goederen thuis verborgen in een „lap-korv." Als straf werd haar opgelegd „om „gedurende de eerstvolgende vijff jaaren in het „Tuchthuis deser Provintie te worden opgesloten „en daar ter plaatse door handenarbeit het levens „onderhoudt te verdienen."

---

[1] Schuude, schoedde = schort.

1786. Harmannus Michiels van der Tuuk, geboren te Veendam oud 44 jaar, arbeider te Nieuwe Pekela, had in zijn „hutte" Hendrik Goosen en Jacob Goosen met een mes verwond. Hij werd voor drie jaar gebannen „uit de Provintie van „Stadt en Lande."

1796. Christiaan Jans Keetel, 41 jaar, arbeider te Wildervank, zat te Veendam in de herberg en societeit van Klaas Jans Prummel, onder het genot van een glaasje. Het gesprek van den dag, 't was in den Franschen tijd, bewoog zich in de richting van Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Keetel had het hoogste woord en toen de wedman de Jager, die daar ook zat, een opmerking maakte, werd hij onmiddellijk uitgemaakt voor „een verdoemden schelm en zwijn" en uitgedaagd mee naar buiten te gaan: de Jager zweeg wijselijk, maar Keetel schreeuwde door. „Het gantsche „Gerichte verklaar ik voor schurken, de Drost is „een schelm, Lichtenvoort is al voort en mijnheer „Nauta moet ook naar de bliksem."

Hij werd veroordeeld tot 4 jaar tuchthuisstraf.

1798. Dokter David Wolvendijk, ook te Wildervank woonachtig, moest eveneens ondervinden, dat het een gevaarlijke tijd was en men z'n woorden diende te wikken en te wegen. Toen hij n.l. te Veendam in de Kerklaan bij den daar opgerichten Vrijheidsboom stond, riep hij: „Ik wou, „dat deselve in de brand stond." Verder beweerde hij, dat de maagd, die er voor stond, „een ligte „meid" was, zulks op grond van het opschrift, dat zij boven het hoofd droeg, nl.: Ik ben onteert.

Hij zal zich zijn loslippigheid bitter hebben beklaagd, want het vonnis luidde: „Gebannen voor altoos."

Ten slotte nog een veroordeeling van een kind van 14 jaar, typeerend voor den tijd, waarover wij schrijven. Willem Martens, 14 jaar, had twee brooden, een van 12 en een van 6 pond ontvreemd uit den bakkerswinkel van de weduwe Wallant te Veendam. Zijn jeugdige leeftijd werd door den Drost in aanmerking genomen, maar toch lezen wij in het vonnis: „hopende, dat eene „ernstige kastijdinge moge verstrekken tot des„zelfs beterschap, door de Rooroede [1] strengelijk „met de Bullepees geslagen te worden en ver„volgens drie dagen lang in den toren van Zuidbroek „opgesloten alleen op water en broot."

Veendam, Oktober 1928. F. J. DE ZEE.

---

[1] Rooroede = veldwachter.

H. SCHOLTE.

Foto A. Warburg, Groningen.

HINDRIK SCHOLTE.
1848 – 1928.

Den 23sten Februari 1928, een week, nadat hij zijn 80sten verjaardag opgewekt en onder groote belangstelling heeft mogen vieren, werd te Ulrum naar zijn laatste rustplaats gebracht de heer H. Scholte, rustend hoofd der U. L. O. school aldaar. Zeer gezien bij zijn dorps- en gemeentegenooten, ofschoon hij zich, behalve door zijn arbeid als commissaris-boekhouder der „Nijverheidsspaarbank" weinig op maatschappelijk terrein bewoog, was hij vooral in de onderwijzerswereld een bekende persoonlijkheid, die, hoewel hij in zijn practische schoolwerkzaamheid nooit de provincie Groningen verlaten heeft, toch richting heeft gegeven aan een der belangrijkste vakken van ons lager onderwijs, het rekenen, èn als examinator voor hulp- en hoofdacte, èn als de auteur van een serie rekenboeken voor de lagere school. Deze laatste vooral zijn het geweest, die hem zijn groote bekendheid in wijde onderwijzerskringen hebben verschaft en die hem een beteekenis geven, die ver buiten de grenzen van ons gewest uitgaat.

Hindrik Scholte werd den 15 Februari 1848 te Scheemda geboren. Daar hij reeds vroeg zijn ouders verloren had, werd hij bij een veel oudere zuster opgevoed. Als schoolknaap toonde hij een uitstekenden aanleg te bezitten; geen wonder dus, dat hij, zooals velen vóór en na hem, voor het onderwijs bestemd werd.

De bekende paedagoog H. Bouman, toen nog hoofd der school te Beerta, later directeur der Amsterdamsche Kweekschool, bracht hem op de Rijkskweekschool te Groningen, in 1863. Deze school was een voortzetting der oude departementale kweekschool, die onder de voortreffelijke leiding van Brugsma zulk een goeden naam had gekregen, dat de regeering besloot haar te verheffen tot een rijksinstelling, in 1861. Na een verblijf van vier jaren slaagde hij voor het examen van onderwijzer, verkreeg meteen aanteekening voor wiskunde, gymnastiek en teekenen, en begon toen zijn loopbaan aan de school van den heer Schuurmans te Winschoten, waar een kleine honderd kinderen aan zijn zorgen waren toevertrouwd. Gemakkelijk had de jonge onderwijzer het daar niet; omdat de maandelijksche toelating van nieuwe leerlingen het formeeren van een groot aantal afdeelingen vorderde, was het eigenlijk een „gescharrel"; geen leerplan, geen rooster, daarbij gedurende het gansche jaar avondschool en des winters een paar avonden in de week herhalingsschool. Moet het geen verwondering wekken, dat de resultaten nog zoo gunstig waren? En dat de onderwijzers nog tijd hadden voor verdere studie?

In 1872 werd hij benoemd als hoofd der school te Zoutkamp. Daar maakte hij kennis met den „eersten-ranger" – schaarsche verschijning in de onderwijswereld – W. Bronneger Onnekes te Ulrum, wiens jongste dochter Lucretia later zijn vrouw zou worden en hem in hun langdurige en zeer gelukkige echtvereeniging een dagelijksche steun zou zijn.

Van Zoutkamp werd hij overgeplaatst naar Vlachtwedde (1873), vandaar naar Nieuwolda (1875) en ten slotte, in 1878 kwam hij naar Ulrum, als opvolger van zijn schoonvader; en daar heeft hij gedurende 35 jaren, tot 1913, het onderwijs gediend. In deze jaren ligt het zwaartepunt zijner werkzaamheid, en al spoedig trok hij de aandacht als verdienstelijk onderwijsman en docent, ook als man, wiens geestesgaven ver het gemiddelde te boven gingen. Van zijn onderwijs, daarvan kunnen nog getuigen zijn oud-leerlingen, waarvan verschillende thans vooraanstaande plaatsen in land en gewest innemen. Door zijn scherpen kijk op menschen en toestanden, zijn vermogen, menschelijke uitingen naar hun waarde te taxeeren, welke eigenschappen hij tot 't laatst toe onverminderd is blijven behouden, was hij een uitmuntend en zeer gezien examinator. Alzijdig van belangstelling, had toch de wiskunde zijn liefde, mede om de practische waarde van het vak; het strenge, logische denken had bij hem den voorrang boven de bespiegeling.

In 1893 – '94 verscheen van zijn hand een methode voor het leeren rekenen op de lagere school,

waarmee hij talloos velen aan zich heeft verplicht. In den titel „Hoeveel en Waarom?" was reeds de geest van zijn werk neergelegd. Ook de leerlingen wilde hij dwingen tot logisch denken, en hoezeer dit streven bij het onderwijs in den smaak viel, blijkt wel uit de groote verbreiding der methode. Meer dan 20 malen herdrukt, heeft ze meegewerkt tot de geestelijke vorming van honderdduizenden leerlingen der volksschool. Helder en duidelijk, zooals de schrijver zelf ook steeds in zijn uitingen was, stap voor stap, met behulp van practische, door hem zelf samengestelde klassikale en hoofdelijke leermiddelen, werd in een zevental leerjaren de kennis aangebracht, die de lagere school als eisch voor het leven stelde. Gemakkelijk waren de „sommen" niet altijd, misschien voor enkele zwakkere leerlingen wel wat te zwaar, — wordt er echter ook wel eens niet te véél rekening gehouden met de minder begaafden?

In 1913 ging Scholte het onderwijs met pensioen verlaten; rust was hem echter vreemd en behalve aan de afbouw zijner methode, wijdde hij zich aan de geschiedenis der rekenkunst, waarover hij op de vergaderingen der afdeeling „De Marne" van het Ned. Ond. Genootschap, waar hij tot het laatst toe een trouw en zeer gezien bezoeker bleef, meermalen zeer interessante bijdragen leverde.

Daar, op die vergaderingen, was het, dat we hem het meest hebben leeren kennen en waardeeren. Daar, temidden van zijn collega's, voelde de eenvoudige man, die toch met hoofd en schouders boven zijn omgeving uitstak, zich thuis.

Indien de gezondheid het maar eenigszins toeliet, was hij aanwezig, en de vergadering gevoelde zich niet compleet, als Scholte niet gekomen was. En geen wonder, hij, onze „grand old man" was door zijn pittige, vaak geestige opmerkingen, zijn hartelijke, alles en allen-omvattende, belangstelling de ziel van het gezelschap, dikwijls de goede leidsman, die in een zijspoor geraakte discussies weer in de goede baan wist te brengen. Een vlot spreker was hij niet, maar steeds had hij het oor der vergadering; want, als Scholte sprak, wist men, dat zijn woorden ook werkelijk de moeite van het hooren waard waren. Zoo was hij ons aller vriend, tevens onze mentor.

Van de Vereeniging van Onderwijzers in 't voorm. arr. Warffum was hij eerelid; deze onderscheiding stelde hij zeer op prijs; lag daarin niet een blijk van groote erkentelijkheid jegens hem, die door zijn levenswerk, zijn methode, het lager onderwijs zulk een belangrijken dienst bewezen had? En werd daardoor ook weer niet bovenal de mensch Scholte geëerd?

Tachtig jaren is hij oud geworden, den leeftijd der allersterksten had hij bereikt. Toch bleef zijn geest onverzwakt helder; zijn menschelijk mede-gevoel werd zelfs grooter. Is het wonder, dat zijn heengaan in ons midden een groote leegte gelaten heeft?

J. S. VAN WEERDEN.

ADOLF CATZ.

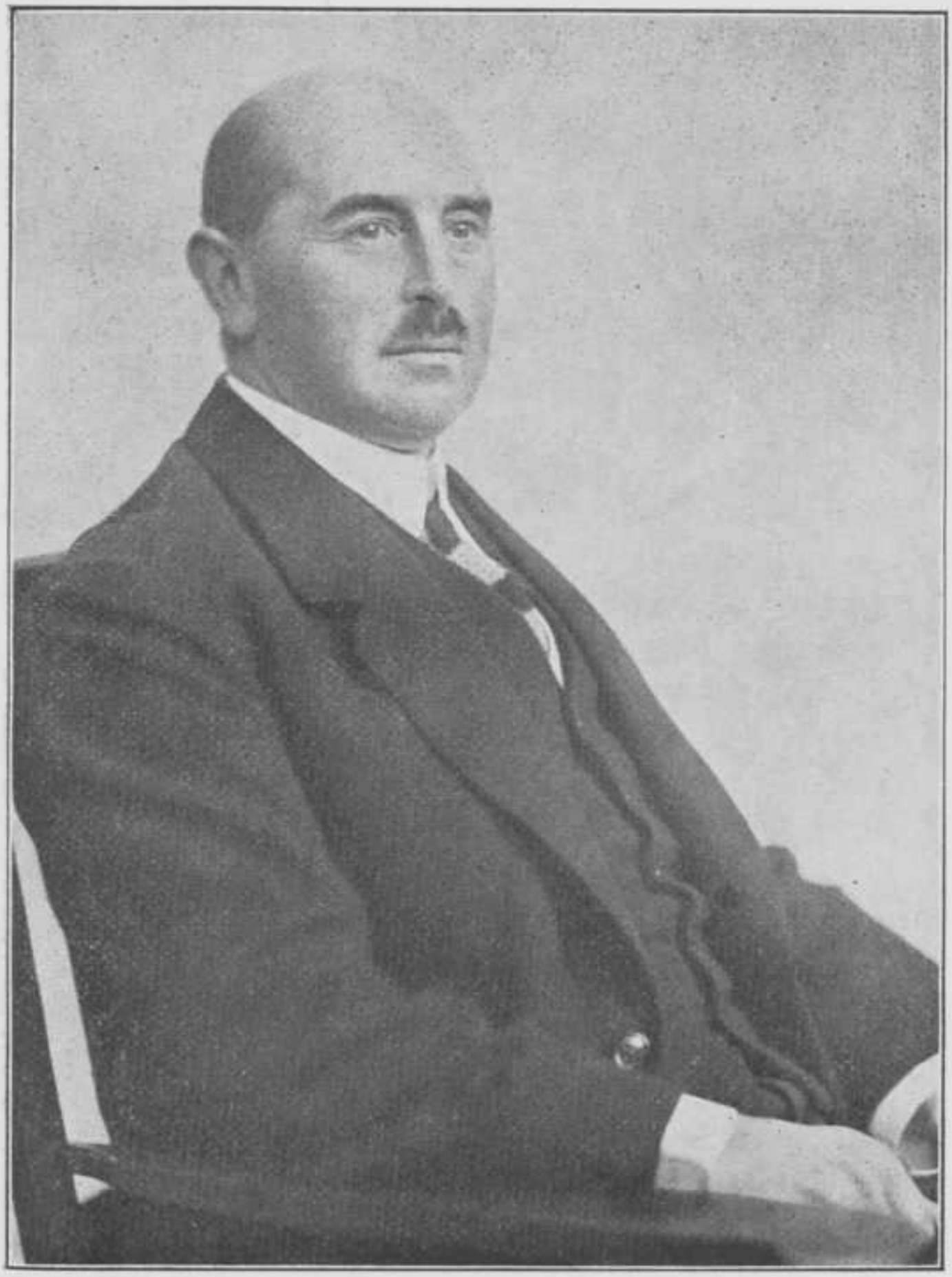
1872 – 1928.

Met groote ontroering werd in breeden kring op den avond van den 20sten September het bericht van het overlijden van Adolf Catz ontvangen.

Geboren in 1872 te Oude Pekela, heeft Catz het grootste deel van zijn leven in Groningen gewoond en gewerkt en zijn beste krachten gegeven aan de stad, die hem lief was en welker belangen hij altijd, waar en wanneer dat noodig was, op krachtige wijze voorstond.

Na het gymnasium te hebben doorloopen, werd hij als medisch student aan de Groningsche Hoogeschool ingeschreven, maar al heel spoedig moest hij de studie opgeven. Het plotselinge overlijden van zijn vader bracht hem met zijn broer aan het hoofd der bekende firma Catz en Zoon van Pekela en met energie gaf hij zich toen aan het bedrijf, door zijn vader opgericht en tot grooten bloei gebracht.

Hoewel zijn zaken bij hem in de eerste plaats kwamen vond hij, sportieve figuur, tijd en gelegenheid om zich te wijden aan verschillende takken

A. I. Catz.

van sport, waardoor hij weldra in sportkringen een bekende en geziene persoonlijkheid werd. Bovenaan stond bij hem de paardensport, speciaal de drafsport, waaraan hij persoonlijk meerdere jaren actief deelnam. De kleuren van stal Catz waren, speciaal in het noorden, zeer bekend; verschillende malen reed de eigenaar zijn paarden zelf ter overwinning. Toen hij tengevolge van zijn steeds groeiende werkzaamheden de drafsport niet meer zelf kon beoefenen, bleef hij deze sport, in Groningen zoo gewaardeerd, trouw, verzuimde hij vrijwel nooit de courses op het Noorder Sportterrein en later in het Stadspark bij te wonen; was hij er op gesteld zijn functie als bestuurslid der Harddraverij-Vereeniging te behouden.

Naast de paardensport hadden ook andere takken van sport zijn bijzondere belangstelling en het lag voor de hand, dat hij al heel gauw in verschillende vereenigingen tot de leidende personen behoorde en deze vereenigingen van zijn groote werkkracht konden profiteeren. Dat dit in andere kringen niet onopgemerkt bleef, lag voor de hand. De leden van de Ver. de Harmonie verkozen hem tot directielid, waarbij hem het penningmeesterschap werd opgedragen; aldus heeft deze instelling meerdere jaren van zijn lust om in het belang van anderen werkzaam te zijn, kunnen profiteeren. En ook na zijn aftreden bleef hij belang stellen in de vereeniging, waarvan hij tot zijn dood lid der finantieele commissie bleef.

Maar hoe aangenaam Catz het aanvankelijk ook vond het grootste deel van zijn vrijen tijd te kunnen

besteden aan velerlei vereenigingswerk, het sprak toch welhaast vanzelf, dat hij zou worden geroepen tot een taak, waarin hij meer ernstigen arbeid kon verrichten, zijn groote talenten kon ontplooien en in het algemeen belang werkzaam kon zijn.

Den 7den September 1909 werd Catz in district III tot lid van den raad verkozen, na in herstemming te zijn gekomen met den heer Jan Hingst. Catz nam zijn taak als gemeenteraadslid, zooals te verwachten was, serieus op, al moest hij in den aanvang wel eenigszins op den achtergrond blijven. Toen hij in 1918 tot wethouder werd verkozen kon hij echter eerst recht laten zien, wat hij als stadsbestuurder waard was en over welk een werkkracht hij beschikte. Met groote energie beheerde hij het licht- en trambedrijf, de waterleiding, het openbaar slachthuis, de reiniging en het marktwezen. En toen als gevolg van den oorlog de gemeente zich in de noodzakelijkheid zag geplaatst krachtig de werkloosheid te bestrijden, werd het grootste deel van de hieraan verbonden werkzaamheden aan Catz opgedragen, waaraan als vanzelf sprekend de sociale aangelegenheden werden toegevoegd.

Steeds was hij bereid, vrijwel op elk uur van den dag, allen, die hem in gemeentezaken kwamen raadplegen of die zijn steun van noode hadden, te woord te staan. Hij behield daarbij zijn goed humeur, wist in den regel, kon hij niet direct helpen, door een vriendelijk woord zijn bezoekers toch het idee bij te brengen, dat hunne belangen bij hem in goede handen waren. En dat was ook

inderdaad het geval, want als Catz maar eenigszins kans zag hen, die tot hem kwamen, onverschillig van welke politieke gezindheid ze waren, ter wille te zijn, dan was geen moeite hem te veel; daardoor werd hij in den goeden zin van het woord een populair Groninger. Nooit echter liet hij na voor zijn overtuiging uit te komen, zijn liberale beginselen te verdedigen en voor de liberale staatspartij te ijveren. Het voorzitterschap der afdeeling „Groningen" was dan ook bij hem in allerbeste handen; met succes kon hij terug zien op het resultaat zijner bemoeiingen, inzonderheid bij de laatste verkiezing van den raad, toen, aller voorspellingen ten spijt, het aantal liberale raadsleden met één werd vermeerderd. En de secretaris van het hoofdbestuur van den Vrijheidsbond, zoowel als de waarnemende voorzitter van de afdeeling „Groningen" waren de tolk van alle liberaal denkenden, toen zij aan de nog geopende groeve gewaagden van het groote verlies, door het overlijden van Catz in liberale kringen geleden.

Want inderdaad is dat verlies groot; moeilijk zal het zijn onder de liberalen iemand te vinden, die zich zoo geheel geeft aan de publieke zaak.

Groot is het aantal functies geweest, welke Catz tijdens zijn wethouderschap, niettegenstaande zijn drukke werkzaamheden, op buitengewoon lofwaardige wijze heeft vervuld.

Als vertegenwoordiger der gemeente zat hij eenige jaren in het bestuur van den schouwburg, waar hij bijzonder werd gewaardeerd. Van groot belang voor de Groninger Orkestvereeniging, toen

zij nu twee jaren geleden in ernstige moeilijkheden kwam en haar bestaan ernstig werd bedreigd, was het, dat zij den krachtigen steun had van hem, die voor de gemeente in haar bestuur zitting had. Krachtig heeft Catz, daarbij ter zijde gestaan door het raadslid Gasau, in den raad het voortbestaan van het orkest bepleit en met klem van redenen weten aan te toonen, dat het in het belang van de gemeente was te zorgen, dat dit orkest niet verdween.

De burgemeester van Delfzijl, rijksinspecteur van de werkverschaffing, heeft bij de begrafenis den overledene herdacht als commissaris der ontginningsmaatschappij „de vereenigde Groninger gemeenten" en met nadruk er op gewezen, welk belangrijk werk Catz als vertegenwoordiger der gemeente Groningen ten behoeve van de werkverschaffing heeft verricht.

Het is mij persoonlijk een groot voorrecht geweest veel met Catz te hebben mogen samenwerken, waardoor ik hem heb leeren kennen en waardeeren. Eerst in verschillende vereenigingen, later o.a. in de Commissie Plan 1913 ter herdenking van Nederlands 100-jarige onafhankelijkheid. En niet minder in 1922, toen, mede door zijn krachtigen steun, het 250-jarig ontzet van Groningen op luisterrijke wijze is gevierd. In verschillende functies ben ik Catz opgevolgd en telkens weer heb ik met waardeering kennis genomen van het werk, door hem als mijn voorganger verricht.

Oprecht heb ik mij er daarom ook met hem

over verheugd, dat hem ter erkenning van zijn vele verdiensten op 31 Augustus j.l. het Officierskruis in de orde van Oranje Nassau werd verleend.

Juist nog op tijd is deze onderscheiding, die hem zoo zeer toekwam, gekomen. Drie weken later brachten wij hem naar zijn laatste rustplaats.

N. DE JAGER.

DE BORG MENKEMA TE UITHUIZEN *).

Eindelijk heeft het restauratiewerk van den Ommelander borg, wiens naam boven dit opstel staat, zijn voltooiing bereikt. 't Is met dankbaarheid en niet zonder eenigen trots, dat dit feit in den Groningschen volks-almanak wordt vastgelegd.

Er was een tijd, dat bijna ieder dorp in de Ommelanden bogen kon op een meer of minder statig adellijk slot, dat te midden van zijn grachten en bosschages een sieraad van zijn omgeving uitmaakte. Men heeft slechts een blik te werpen op de kaarten van Coenders en Beckeringh om te zien, welk een schat van monumentaal kunstschoon de Ommelanden in hun borgen hebben bezeten. Maar in den storm der tijden is dit bezit geslonken tot een bedroevend minimum. Nog staan tot op dezen dag enkel: Fraeylemaborgh, Verhildersum, Nienoord, Ekenstein, Rensuma en Menkema.

Sedert den dood van Menkema's laatsten heer in 1902 werd ook deze borg met ondergang

*) De ruime illustratie van dit opstel dankt men mede aan een der schrijvers, den heer Jb. Vinhuizen.

bedreigd. Gelukkig werd deze slag voorkomen, toen in 1921 de familie Lewe van Nijenstein de vorstelijke gift deed en haar erfgoed aan het Groningsche Museum schonk. Deze schenking bestond uit den borg met het schathuis, de grachten, bruggen, singels, tuinen en boomgaarden, te zamen $6^1/_2$ H.A. groot.

Op 18 Mei 1921 had de plechtige overdracht plaats in een der zalen van het Groningsche Museum, ten overstaan van Mr. C. de Ranitz, notaris te Winsum, in het bijzijn van genoemde familie.

Toen reeds deed de voorzitter der museum-commissie, de heer W. J. Roelfsema Hzn., de mededeeling, dat de gebouwen gerestaureerd en gemeubileerd, de binnentuinen opnieuw aangelegd, de singels van oude afgeleefde boomen ontdaan en bijgeplant zouden worden.

Dat alles is thans voor een groot deel in vervulling gegaan. De nieuwe aanplantingen, zoowel van heesters als bloemen, maken met elkander een schoon geheel uit, dat op zijn beurt weer in harmonie is met de reuzen-eiken, beuken, iepen en abeelen op den achtergrond. Vooral het rosarium ter plaatse waar vroeger de groote landbouwschuur stond, is een plek, waar men zich des zomers gaarne tot rusten nederzet om zich te verdiepen in Menkema's verleden, waarvoor ook thans de aandacht van de lezers wordt gevraagd.

Menkema heeft zich evenals zoovele borgen in de Ommelanden van Menkema-*heerd*, van

gerechtigde boerenplaats tot adellijken borg ontwikkeld. De naam gaat terug tot de middeleeuwen, tot den ons onbekenden nederzetter Menke, die zich daar vestigde en de stamvader werd van het Menkema-geslacht, dat hier zijn wieg en bakermat kreeg.

Reeds in de 14de eeuw woonden er Menkema's te Uithuizen. Een Eppo Menkema komt o.a. in 1376 als redger aldaar voor. Een eeuw later was dit geslacht van den familieheerd verdwenen, want in 1489 is Menkema te Uithuizen het eigendom geworden van vrouw Bywe tho Stedum. De eenvoudige heerd is daarmede tot de woning van een hoofdelinge opgeklommen. [1] Genoemde Bywe is stellig niemand anders geweest dan Bywe Schultings, erfdochter in Stedum, ten Broek en Oldambt, gehuwd met Andolof Nittersum, die op „Sunt Martensdagh" (11 November) in 1471 stierf [2]. Als hun eenige dochter wordt genoemd Teetke van Nittersum, echtgenoote van Egbert Clant tot Stedum, welke laatste ook „tot Scharmer, Uithuizen, Losdorp en Usquert" geheeten wordt. Hij was een zoon van Alardus Clant in Scharmer en Anna ter Hanzouw. Ongetwijfeld heeft Egbert Clant, die reeds in het midden der 16de eeuw als „to Uthhuysen" voorkomt, aldaar bezittingen gehad [3].

Meer zekerheid geeft in dit opzicht zijn zoon Alert Clant van Menkema, die hoofdeling te Uithuizen, Losdorp en Usquert genoemd wordt. Zijn vrouw was Johanna Wicheringe, een dochter van Gerhardus Wicheringe te Sloten in Langewold en Wemele Thedema van de Leek. In dien tijd

Afb. 1. MENKEMA NA DE VERBOUWING VAN 1614.
Naar een teekening van J. Stellingwerf in den Atlas van het Groningsche Museum.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

heeft er tusschen de huizen Menkema en Nittersum een nauw verband bestaan.

Van laatstgenoemd echtpaar wordt een zoon Egbert Clant, gehuwd met Renica Fraeylema, vermeld. En van de zes kinderen, die dit tweetal had, erfde Jr. Osebrandt Clant den borg Menkema. Deze edelman was eerst gehuwd geweest met Margaretha Lewe (1603), die hem reeds den 1 Februari 1606 door den dood ontviel. Zij was een dochter van Jr. Joost Lewe thoe Peize en Elizabeth Addinga van Westerwolde (Wedde) en Zandeweer (Onnema). Hij hertrouwde in 1610 met Josina Manninga, een dochter van Luirt Manninga en Emerentiana van Sonoy, die op het huis ten Dijke bij Pieterburen woonden [4].

Deze zijn het geweest die in 1614 den borg Menkema te Uithuizen lieten restaureeren en een belangrijke uitbreiding ondergaan, vooral aan de westzijde, waar het gebouw met een vleugel werd vergroot. De bouwstijl van dezen vleugel met zijn schilderachtige trapgevels past geheel bij het jaartal 1614, dat in den noordelijken gevel is aangebracht. Het huis verkreeg toen een hoefijzervorm, met zijn open ruimte gericht naar het noorden; de ingang bevond zich bij den traptoren in den linkerhoek. Zeer waarschijnlijk is dus het oostelijke of achterste deel van het gebouw het oudste. Hieronder strekken zich ook de ruime kelders uit. En boven in den achtermuur ziet men nog de sporen van tien smalle ramen, een kenmerk van den oud-Groningschen bouwstijl.

Later, in het begin der 18de eeuw, onderging Menkema, dat kort te voren aan een nieuw geslacht, de Alberda's, gekomen was, opnieuw een verbouwing. Toen werd het open voorplein volgebouwd, de traptoren weggebroken en de ingang met de brug naar de westzijde verlegd. Doch hierover aanstonds nader.

Aan den eersten, grooten verbouw herinnert een gebeeldhouwde steen in den noordelijken gevel van het nieuwe of westelijke gedeelte. Hij is versierd met de wapens van Clant en Manninga en draagt het opschrift: „Anno 1400 is Menckema-hues vernelt. Anno 1614 dorch Gods gnade ge-reparert". Een afbeelding van Menkema na die eerste verbouwing is bewaard gebleven in de hierbij afgebeelde teekening van J. Stellingwerf uit het jaar 1717 (afb. I), die waarschijnlijk kort voor de tweede groote verbouwing werd vervaardigd [5].

Het is ons een genoegen hierbij tevens de portretten van het echtpaar, dat het initiatief tot deze verbouwing nam, te kunnen aanbieden. (Afb. 2 en 3.) De heer P. E. B. Clant Bindervoet te Bergen op Zoom, die de origineelen bezit, was zoo vriendelijk ons daartoe in staat te stellen. Wij zeggen hem hiervoor hartelijk dank en spreken de hoop uit dat deze beeltenissen met nòg eenige portretten van afstammelingen en aanverwanten, mede in zijn bezit, nog eens de wanden van Menkema mogen versieren.

Jr. Osebrandt Clant's tweede echtgenoote mocht nauwelijks acht jaren het vernieuwde huis bewonen, toen de dood haar overviel. Haar man huwde in

Afb. 2. JR. OSEBRANDT CLANT VAN MENKEMA.
Naar een schilderij in het bezit van den Heer P. E. B. Clant Bindervoet te Bergen op Zoom.

Afb. 3. JOSINA MANNINGA,
ECHTGENOOTE VAN JR. OSEBRANDT CLANT VAN MENKEMA.
Naar een schilderij in het bezit van den Heer P. E. B. Clant Bindervoet te Bergen op Zoom.

1622 voor de derde maal ; volgens het proclamatieboek van Groningen werd op 10 October van dat jaar zijn voorgenomen huwelijk met Jonkvrouwe „Anna Amelia Zanten, dochter van Merlen" afgekondigd. In 1624 of het begin van 1625 is hij overleden; van 1618 tot 1623 komt hij voor als voorzitter („hoemester") van het Winsumer en Schaphalster Zijlvest [6].

Zijn zoon Luirt Egbert, in 1614 uit Josina Manninga geboren, volgde hem als heer van Menkema op. 18 jaar oud werd hij op 31 Augustus 1632 als student der Leidsche hoogeschool alsvolgt ingeschreven: „Ludewardus Egbertus Clant van Othuysen, Groninganus" [7]. Hij huwde op 29 September 1644 met Helena Maria Clant tot Brede, dochter van Jr. Jan Clant tot Brede en Ebbe(lina) Braemsche. In 1659 en volgende jaren komt hij als „schepper" van Uithuizen voor. Hij overleed vóór 1666 [8].

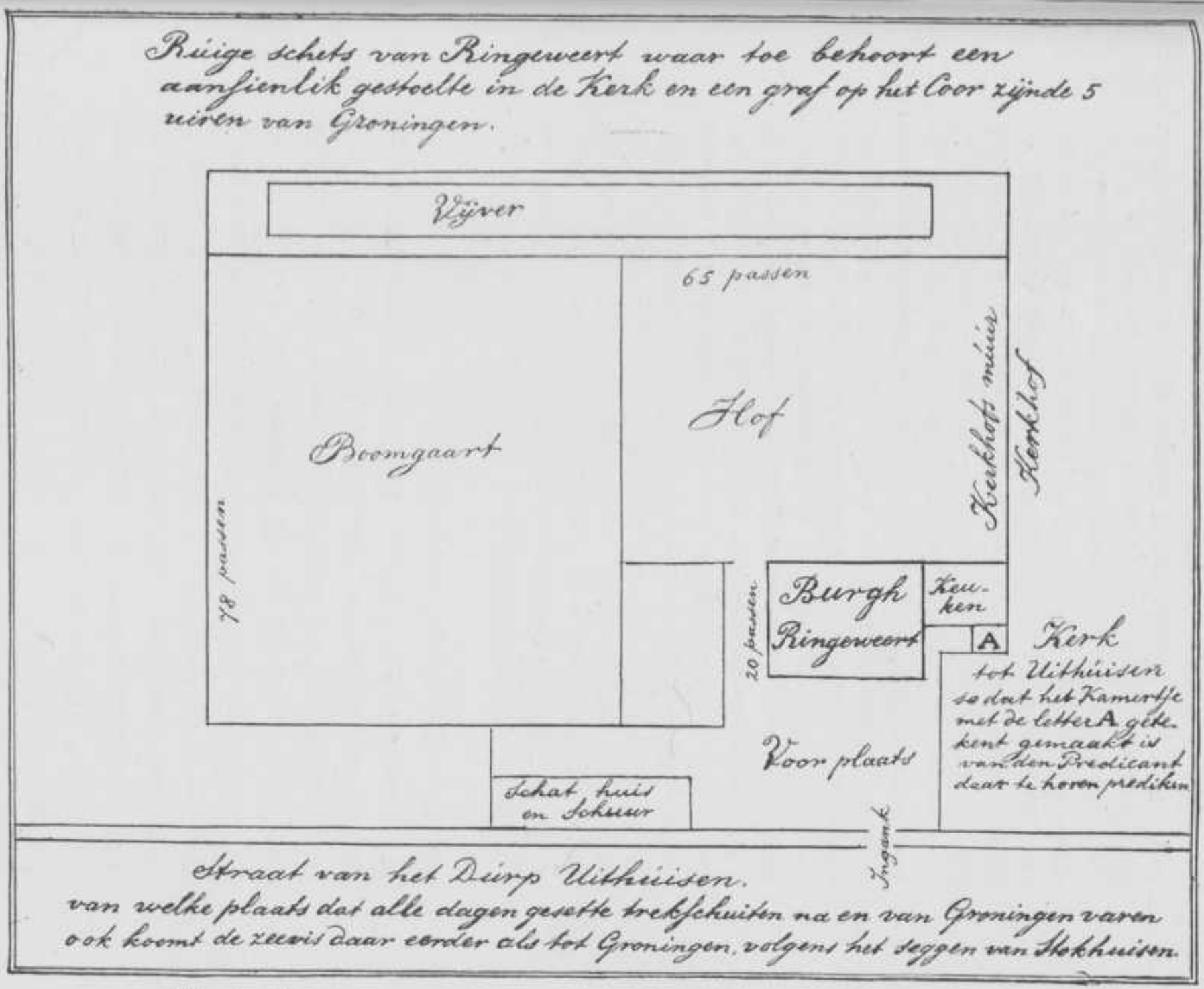
Hem volgde op zijn zoon Jr. Johan Clant, eerst gehuwd met Hebelia Helena en daarna met Willemina, beide dochters van Jr. Johan Clant tot Brede en Habina Coenders van Aduard. In verband hiermede noemt hij zich later ook Johan Clant van Aduard [9]. In 1673 en 1680 wordt hij als Johan Clant van Menkema in de waterschapsprotocollen vermeld [10]. In 1682 verkocht hij den borg Menkema aan Jr. Mello Alberda, die met Susanna Elisabeth Tamminga, op 26 April 1680 overleden, gehuwd was geweest.

Op 15 Juli 1682 had de verkoop plaats ten overstaan van de Hoofdmannenkamer te Groningen.

Daarin wordt het verkochte omschreven als de borg Menkema c. a. met schathuizen, hoven, grachten, tuinen etc. en 36 grazen land, zwettende ten noorden, zuiden en westen aan den Heere-weg, met de heerlijke rechten, de kerkstoelen en de graven in de kerk en op het kerkhof te Uithuizen [11].

Krachtens oude gewoonte werd deze belangrijke aankoop openlijk in de kerken van Uithuizen en Uithuizermeeden bekend gemaakt en wel op drie achtereenvolgende zondagen door de organisten R. Lunsing en Luikien Egberts Westenbrink, in de navolgende proclamatie:

„Mello Alberda tot Uithuisen en Uithuistermeeden Joncker ende Hovelinck, President van de Hooge Justitie Camer deser provincie van Stadt ende Lande, doe mits desen een jegelyck te weeten, dat ick hebbe gecoft van de Hooch Edelgeborene Heer Johan Clant van Aduwert, soo voor hem selver en als vader ende wettige voorstander over zijn minderjarige Dochtertjen bij zijn overledene huisvrouw Vrou Hebelia Heleena Clant in echte geprocreëert, ten volge acte van authorisatie der Edele Mo: H. Heeren Luitenant ende Hoofdmannen in dato den 21 Junij 1682, de Borch Menckema, eert-, spijker- ende nagelvast, met de schathuisen, hooven, graften, tuinen, boomen, planten, plantagien, neffens zes en dartig graezen lant, staende ende gelegen tot Uithuisen, met alle redgerrechten, overrechten en zijlrechtereeden in de schepperije soo op de borch als tot Uithuisen en Uithuistermeeden en op de landerijen aldaer vallende, in voegen de heer vercooper in qualite deselvige eenigsints heeft connen verdedigen; gelijck mede alle de gestoelten op en bij het choor en in de kercke, de kelder op 't choor, de begraffenissen in de kercke en op het kerckhoff tot Uithuisen; voorts drie collatien, vallende de eene op 't huis Menckema, de tweede op de plaetse soo bij Evert Smit, en de darde op Eyse Aljes plaetse, beide meijerwijse gebruickt. Soo eemant naercoop sal willen instellen kan het doen op

Afb. 4. TERREINTEEKENING VAN DEN BORG RINGEWEER TE UITHUIZEN.

Naar een kaart in de Huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis (no. 1367).

behoorlijcke tijt en plaetse. Publicatum voor de eerste mael in de kercke tot Uithuisen (en Uithuistermeeden) den 30 Julij 1682."

Beide organisten verklaren „dat deesen in voegen boven verhaelt van (hen) op drie achtereenvolgende sondagen in de kercken tot Uythuyzen (resp. op Uythuystermeden) is gepubliceert" [12].

De kooper, die nu heer van Menkema werd, was geboren den 15 November 1642. Hij was een zoon van Jr. Reint Alberda van 't Zandt en Habina Ubbena. Wijlen zijn vrouw Susanna Elisabeth Tamminga (geb. 26 April 1646) met wie hij den 30 Maart 1664 in de kerk te Usquert gehuwd was, was een dochter van Jr. Onno Tamminga van Ludema te Usquert en Elisabeth Rengers.

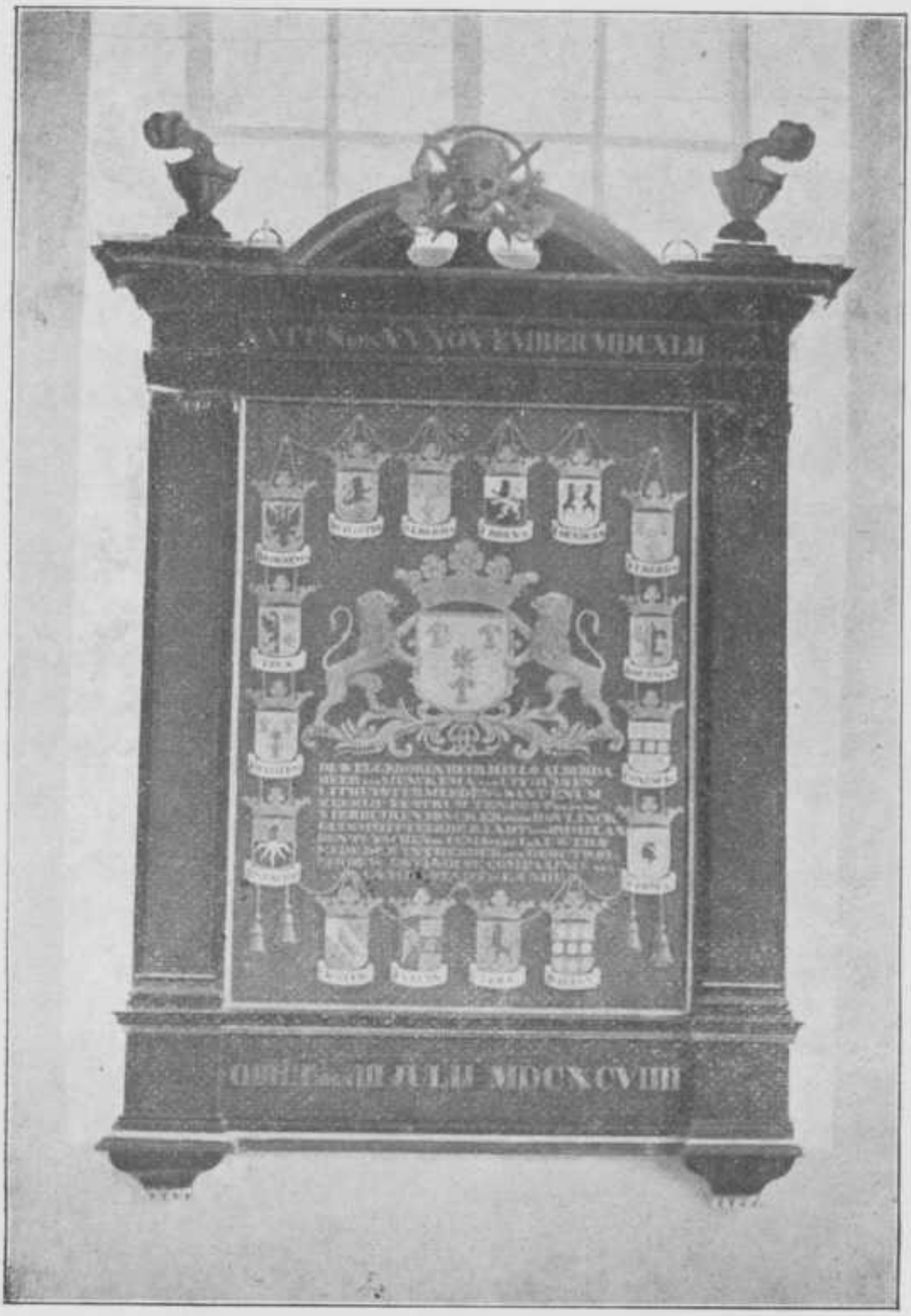
Voordat hij den borg Menkema kocht, had hij met zijn vrouw reeds eenige jaren te Uithuizen gewoond en wel op Ringeweer, een kleinen borg staande onmiddellijk ten oosten van de kerk te Uithuizen. Met het front stond dit huis naar de Hoofdstraat, terwijl de tuinen strekten tot aan het Zuiderstraatje, maar daarvan door een gracht gescheiden waren, zooals men op bijgaande terreinteekening kan zien (afb. 4).

Op 8 October 1670 was deze borg, of zooals de acte van overdracht meldt, een huis met hof „in 't Loech" aan de zuidzijde van de straat te Uithuizen, door Joest Jarges, chirurgijn, en Anneke Tyaerts, echtelieden, aan Mello Alberda en Susanna Tamminga overgedragen [13].

Een jaar tevoren hadden collatoren van Uithuizen aan Mello Alberda en diens erfgenamen reeds

toegestaan het gestoelte te hebben „als hij in de kercke tot Uithuisen nieuws heeft laten setten", terwijl hij op 20 Dec. 1671 van Lamme Broersema Wed. de Mepsche en Vaandrig Rudolph Ausema den eigendom verkreeg van $3^1/_2$ met grafsteenen gedekte grafplaatsen in het koor der kerk gelegen [14]. In 1675 kocht hij nog voor zich „ende sijne lieve huisvrouw alsmede derselver geheele familie en descendenten op 't huys te Ringeweer tot Uithuisen residerende" „het recht van vrij maelen" op den molen te Uithuizen „soo voor menschen als voor beesten, sonder dat sij daervoor het minste sullen hebben te betalen, of van Haer Ed. geëischt sal mogen worden". [15]

Jr. Alberda breidde zijn bezit te Uithuizen en omstreken gedurig uit. Verschillende acten in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis wijzen daarop. Op 30 Mei 1674 verkocht Lamke Harmens te Uithuizen, mede voor zijn zoon Harmanus Steenhuisen een huis „int Cleyne stratie op pastorije grondt" „met ook soodane eigen grondt ofte hoff soo de vercooper van sijn zall(ige) soen Seeko Steenhuisen is angearft", zwettende een en ander ten noorden aan den Heereweg, ten oosten aan den Lewehoff, ten zuiden aan het „Cleyne straatie" en ten westen aan de pastorie [16]; op 5 Mei 1681 Jr. Johan Clant op Menkema, mede voor zijn minderjarige dochter, 10 grazen land, liggende ongescheiden in den Hemmema-heerd te Usquert [17]; op 8 September 1698 tenslotte Barteld Pieters en Wemeltijn Sickes, echtel:eden te Winsum, $^4/_5$ in het „Leewehoff" te Uithuizen, zwettende ten

Afb. 5. GRAFBORD VAN JR. MELLO ALBERDA VAN MENKEMA, † 1699, IN DE NED. HERV. KERK TE UITHUIZEN.

Foto Van der Laan, Uithuizen.

noorden en oosten aan den Heereweg en ten zuiden aan het Kleine straatje aldaar [18]. Al deze perceelen kwamen aldus aan den bezitter van en daarmede aan het huis Menkema. Dat hij ook den borg Rensuma te Uithuizermeeden in 1695 heeft aangekocht voor zijn oudsten zoon Jr. Onno Tamminga van Alberda, die vóór dien tijd ook eerst de Ringeweer bewoond had, vermeldden wij reeds in het opstel over Rensuma in den jaargang 1927 van dit jaarboekje.

Jr. Mello Alberda overleed den 3 Juli 1699. Van de vele openbare betrekkingen, die hij bekleed heeft, getuigt het opschrift van het wapenbord dat te zijner gedachtenis nog in het koor der Ned. Herv. kerk te Uithuizen hangt (afb. 5).

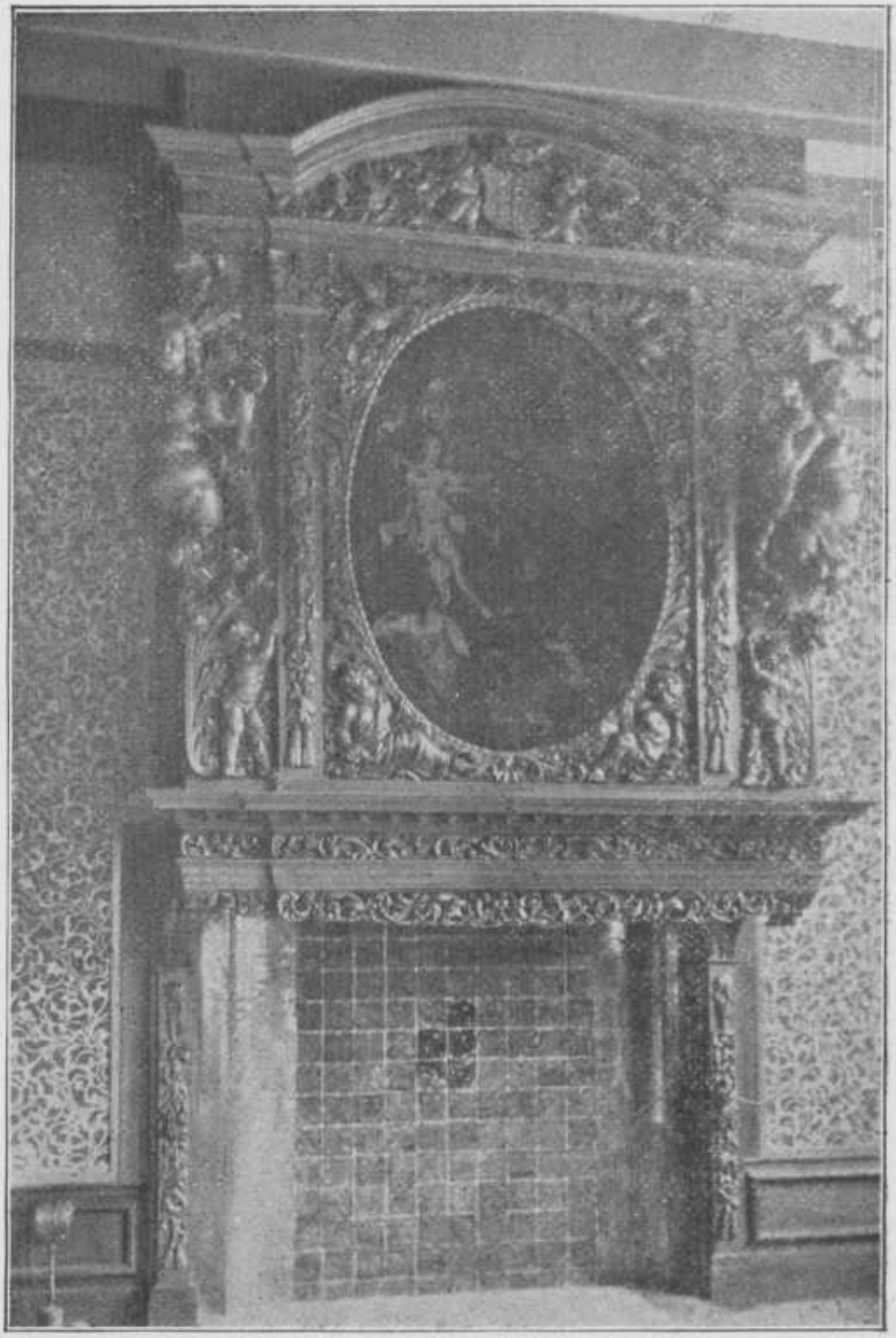
Boven ziet men daarop de attributen van den dood, daaronder: „Natus den XV November MDCXLII". In het midden het familiewapen Alberda; daaronder het opschrift: „De Welgeboren Heer Mello Alberda, Heer van Menckema, tot Uithuisen, Uithuistermeeden, 't Sant, Enum, Zeerijp, Eestrum, ten Post en in de Vierbuiren Joncker ende Hovlinck, Gecommitteerde Raadt der Ommelanden tusschen de Eems en de Lauwers. Mede bewinthebber der geoctroieerde West Indise Compaijnie ter Camer Stadt en Lande". Daaromheen de zestien kwartieren: Alberda, Schatter, Broe(r)sema, Eels, Ubbena, Coenders, Alberda, Roltman, Fraylema, Mepsche, Kater, Entens, Coninck, Froma, Ballen, Lewe. Geheel onderaan ten slotte: „Obiit den III Julij MDCXCVIIII."

Van hun drie zonen Willem, Onno Tamminga en Unico Allard erfde de laatste den borg Menkema. Hij was geboren den 18 April 1676 en huwde den 13 September 1701 met Everdina Cornera van Berum, geboren in 1678, een dochter

van Bernard van Berum en Wendela Cornera Ubbena, heer en vrouwe van Luïnga en Thedema. Zij lieten hun huis verschillende veranderingen ondergaan. De ronde traptoren, die zich in de noordelijke open ruimte bevond, moet toen zijn weggebroken en de hoefijzer-ruimte volgebouwd, zoodat het gebouw drie bekappingen verkreeg, waarvan de middelste de wijdste en dus ook de hoogste werd. De ingang moet toen zijn verplaatst naar het westen, waar hij zich thans nog bevindt.

Dat dit door hen geschied is, blijkt naar onze meening uit de wapens van dit echtpaar Alberda — van Berum, die gekroond en gekwartileerd, met twee leeuwen als schildhouders, in zandsteen gebeiteld boven de hoofddeur staan. De eerder weergegeven afbeelding van Menkema, die het jaartal 1717 draagt, is waarschijnlijk ter herinnering aan den ouden toestand vervaardigd.

Jr. Unico Allard Alberda deed voor zijn kunstlievenden broeder Onno Tamminga van Alberda van Rensuma en Nijenstein in kunstzin niet onder. Dat blijkt wel uit de prachtige, op zijn last vervaardigde, gebeeldhouwde eikenhouten schoorsteenmantels die zich in Menkema bevinden, en die ons tevens tot een kleinen rondgang door het huis zullen uitnoodigen. Vooral trekt hiervan de aandacht de forsche schouw in de ridderzaal (afb. 6). Boven prijkt deze met het gekroonde, gekwartileerde wapen Alberda — van Berum. Meer benedenwaarts ziet men aan weerskanten figuren van vrouwen en engelen, terwijl het schoone schilderstuk dat zich daarin bevindt de geschiedenis van

Afb. 6. SCHOUW IN DE RIDDERZAAL VAN MENKEMA.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

Afb. 7. SCHOUW IN DE LINKER VOORKAMER VAN MENKEMA.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

Perseus en Andromeda weergeeft. Al is het niet geteekend, met zekerheid mag men aannemen, dat het door Herman Collenius geschilderd is.

In de woonkamer links van den ingang vindt men op de rijk gebeeldhouwde schouw eveneens de wapens van Alberda en van Berum, doch nu aan weerszijden en beide gekroond. Het schoorsteen-schilderstuk verbeeldt de geschiedenis van Jupiter en Danaë: het beeldhouwwerk daaronder stelt Hercules in strijd met een monster voor (afb. 7).

Naast deze kamer bevindt zich een dessertkamertje met antiek velouté-behang, waartegen van de gang uit de wenteltrap, die naar boven voert, is getimmerd. Daarachter en tevens van de gang uit te bereiken ligt nog een groot vertrek. Aan het einde van de 12 voet breede gang, die daar zeven trappen hooger is, mede links, bereikt men een groote logeerkamer met een gebeeldhouwde schouw, die eveneens een schilderstuk van Herman Collenius, Iphigenia's offer voorstellend, bevat. Verder ziet men in deze kamer vier ramen waarin gebrandschilderd glas, gevat in lood, met familie-wapens. Van links naar rechts zijn deze:

Eerste raam; boven, gekroond en gekwartileerd: 1. Alberda; 2. Ubbena; 3. Ripperda; 4. van Waren. Het opschrift beneden luidt: „Onno Jouchim van Berum, Heer op Luinga tot Berum, Joncker en Hovelingh in de Vierbouren, Zant, Leerums, Eenum ende Zeerijp, Lopperssum, Wirdum, Schepper der drie Delf-Zijlen, meede Staadt Generael etc. Anno 1705".

Tweede raam; boven, gekroond en gekwartileerd: 1. Alberda; 2. Clant; 3. Tamminga; 4. Lewe. Het opschrift beneden luidt: „Onno Tamminga van Alberda, Heer van Rensema etc. Vrouw

Iosijna Petrnella Alberda geboren Clandt, Vrouw van Rensema etc. Anno 1705".

Derde raam; boven, gekroond en gekwartileerd: 1. Alberda; 2. Horenken; 3. Tamminga; 4. Clant. Het opschrift beneden luidt: „Willem Alberda van 't (Zandt), Leermens, Eenum, Zeerijp en in de Vier Bou(ren), Maragreta Iosina Alberda gebooren Hoorenken, 't Zandt. Anno 1705."

Vierde raam; boven, gekroond en gekwartileerd met hartschild: 1. Lewe; 2 van Berum; 3. van Berum; 4. Lewe: hartschild: Aduard. Het opschrift beneden luidt: „Evert Ioest (Lewe), Heer van Aduard etc.. Gedeputeerde St(aat van St)ad en Lande etc. Vrouw Christina Emerentiana (Lewe geboren) van Bierum, Vrouw van Aduard etc. Anno 1(705)." Achter al de schilden uitkomende leeuwen.

Het jaartal 1705 wijst uit, dat men ook hier weer met een versiering te doen heeft, die ten tijde van het echtpaar Unico Allard Alberda en Everdina Cornera van Berum is aangebracht. Verder heeft in deze kamer van ouds het groote 18de eeuwsche ledikant, met geel damast bekleed, gestaan, dat men er nog heden aantreft.

Tegenover deze kamer, in den z.o.hoek van het gebouw, treft men een soortgelijk vertrek aan, wederom met een gebeeldhouwde schouw, die eveneens een schilderstuk van Herman Collenius bevat, de godin van den oogst met haar gezellinnen voorstellend. Voorts vindt men ook hier, en wel in de beide oostelijke ramen, wapens in gebrandschilderd glas, t.w.:

Het eerste raam: gekroond en gekwartileerd met hartschild Hanckema: 1. Clant; 2. Coenders; 3. Coenders; 4. Clant.

Het tweede raam: dezelfde wapens, behalve dat het hartschild hier Nijenstein is. De schildhouders zijn griffioenen met drakenvleugels (Clant).

Afb. 8. RUITERPORTRET VAN JR. UNICO ALLARD ALBERDA (II) VAN MENKEMA EN DIJKSTERHUIS.

Naar een schoorsteenstuk van J. A Wassenberg in de rechter voorkamer van Menkema (1744).

Opschriften ontbreken hier; waarschijnlijk zijn ze verdwenen, daar de benedenramen niet meer in lood, maar in hout gevat zijn. Al de genoemde eikenhouten schoorsteenmantels zijn in laten Lodewijk XIV stijl vervaardigd.

In de voorkamer rechts van den ingang vindt men een schoorsteenmantel uit lateren tijd, in Lodewijk XVI vormen, waarin thans weder het gerestaureerde ruiterportret van Jr. Unico Allard Alberda (II) (1726–1790) is aangebracht. Het is door J. A. Wassenberg in 1744 geschilderd en stelt den geportretteerde dus op 18-jarigen leeftijd voor. De hierbij gevoegde afbeelding van dit portret (afb. 8) dankt men aan de welwillendheid van Jhr. Mr. J. F. Lewe van Nijenstein te Amsterdam, die het schilderij heeft laten restaureeren. Boven de deuren ziet men, in grijs geschilderd, voorstellingen van jacht en visscherij, die een belangstellende, in wiens bezit zij na de ontruiming van het huis in 1902 gekomen waren, beschikbaar gesteld heeft.

In het achterste gedeelte van het gebouw, even vóór de verhooging der gang, daalt men links met vijf trappen af in de overwelfde keuken, aan weerskanten waarvan kelders en bergplaatsen.

Op de bovenverdieping van het huis vindt men slaap- en logeerkamers, alsmede groote zolders. Ook deze vertrekken zijn door een breede gang gescheiden. De tweede kamer links is een eenigszins grooter vertrek. Men vindt hier eenige ruiten in lood, waarop in gebrandschilderd glas:

1e. Het gekroonde wapen van Lewe, met twee achteromziende leeuwen als schildhouders; het bijbehoorende opschrift luidt, ten deele aangevuld, als volgt: „Abel Conders Lewe, (Heer tot) Asinga en Panser, tot (Ulrum,) Adorp, Neykerck ende (Vierhuisen Juncke)r und Hoevelinck, mede gecommiter(de Raadt der Om)melanden tusschen (Eems ende) Lauwers. Vrou Elisabet Hooftmans ..... Vrou tot Asinga en (Panser). Anno 1649."

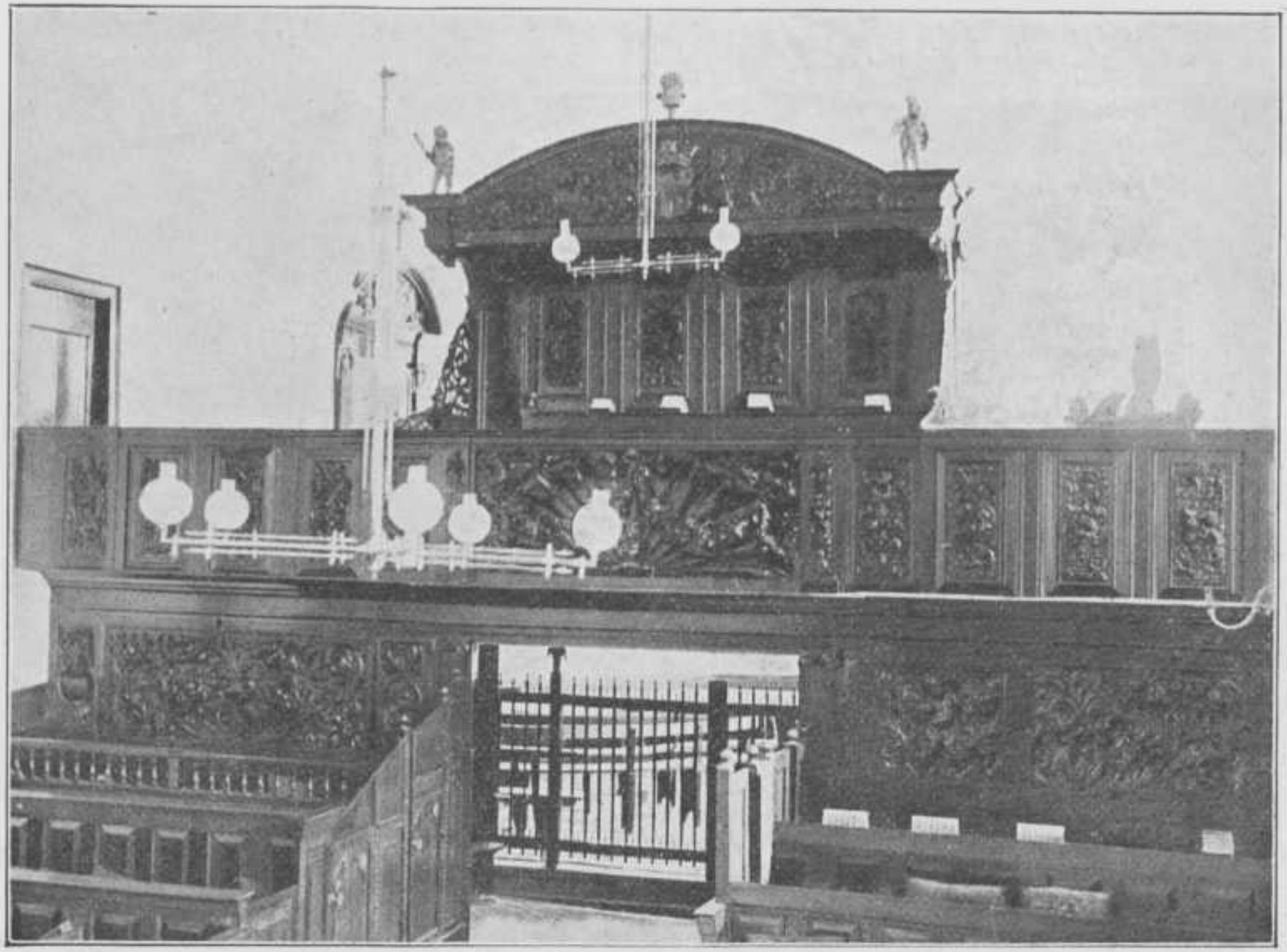
2e. Het opschrift: „Johan Lewe, Capitain van een compagnie voetknechten onder het regiment van sijn Vorsteliken Doorluchtigheit Prince van Nassou. Anno 1680."

3e. Het opschrift: „Evert Lewe .... Ulrum .... Houwe .... Fliedorp .... ende .... 1680."

4e. Het opschrift: „Reint Lewe van Middelstum, Toornwert, Westerwijtwerd ende Roodeschoele, Erfhofmester van Winsumer en Schaephalster zijlen. Anno 1680."

Onwillekeurig vraagt men hier: zouden deze opschriften niet afkomstig zijn uit de voormalige borgen Asinga te Ulrum en Ewsum te Middelstum en eerst later, na de slooping dier huizen, in den loop der 19de eeuw dus, in Menkema zijn aangebracht ?

Het echtpaar Unico Allard Alberda (I) en Everdina Cornera van Berum legde nog meer bewijzen van zijn kunstzin af. In de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis wordt een schets bewaard van een tuinaanleg rondom Menkema, die uit hun tijd afkomstig is en waarvan bij den tegenwoordigen aanleg van den tuin gebruik gemaakt is. Niet minder getuigt van hun kunstzin het kerkgebouw van Uithuizen, dat zij in 1700 met een orgel, in 1703 met een heerengestoelte, en in 1713 met een preekstoel verrijkt hebben. Vooral het heerengestoelte is zeer monumentaal en rijk

Afb. 9. HEERENGESTOELTE IN DE NED. HERV. KERK TE UITHUIZEN.

Foto Van der Laan, Uithuizen.

Afb. 10. GRAFBORD VAN JR. UNICO ALLARD ALBERDA (I) VAN MENKEMA, † 1714, IN DE NED. HERV. KERK TE UITHUIZEN.

Foto Van der Laan, Uithuizen.

gebeeldhouwd; daarboven prijkt het gekroonde gekwartileerde wapen met hartschild, zijnde: 1 Alberda; 2 van Berum; 3 Tamminga; 4 Ubbena; het hartschild is een meermin (afb. 9).

Bij al deze verfraaiïngen van borg en kerk heeft het echtpaar Alberda – van Berum waarschijnlijk de grenzen van zijn vermogen somwijlen overschreden. Men vindt althans na 1700 in de archieven van Menkema en Dijksterhuis van enkele verkoopingen van vastgoed gewag gemaakt: meer bepaaldelijk heeft de eigenaar van Menkema zich van den borg Ringeweer, dien zijn vader vroeger bewoond had, ontdaan. [19]

Slechts kort heeft Jr. Unico Allard Alberda van al dit kunstschoon mogen genieten. Hij overleed reeds den 6 September 1714.

Een fraai grafbord werd te zijner gedachtenis in het koor der kerk te Uithuizen opgehangen, voorzien van de bekende doodsattributen (afb. 10). Daaronder leest men:

„Natus den XVIII April MDCLXXVI".

In het midden het gekwartileerde wapen t.w.: 1 Alberda; 2 Tamminga; 3 Schatter; 4 Beninga; het hartschild is een meermin. Daaronder het opschrift: „De Hoogwelgeboren Heer Unico Allard Alberda, Heer van Menkema en Usqnart. Gecommitteerde Raet der Ommelanden, tussen de Eems en Lauwers, Erfschepper van Winsum en Schaphalster zielen Etc. Etc. Etc. Daaromheen de 16 kwartieren, t.w.: Alberda, Schatter, Broe(r)sema, Eels, Tamminga. Beninga, Schaffer, Closter, Ubbena, Coenders, Alberda, Roltman, Rengers, Clant, Frailema, Alberda. Tenslotte onderaan: „Obiit den VI September MDCCXIIII".

Zijn vrouw overleefde hem vele jaren. Zij stierf 4 December 1751. Ook te harer gedachtenis vindt men in het kerkkoor een grafbord, waar-

boven een met een kroon gedekt schild, beladen met de ineengevlochten letters E. C. v. B. (afb. 11).

Daaronder:

„Obiit IIII Decembris MDCCLI."

In het midden het wapen Van Berum en het volgende opschrift: „De Hooghwelgebooren Vrouw Everdina Cornera van Berum, Douarriere Alberda, Vrouw van Menkema en Usquert Etc. Etc. Etc." Daaromheen de 16 kwartieren, t.w.: Berum, Iarges, Thedema, Ompteda, Ubbena, van Waren, Moulart, van Heuvel, Ubbena, Tamminga, Ubbena, Koningh, Lewe, van der Camp, Meits, Aschenberg.

Tenslotte onderaan: „Aetatis suae LXXIII".

Daar dit echtpaar geen mannelijke nakomelingen naliet, ging Menkema over op hun dochter, Freule Susanna Elizabeth Alberda, geboren 17 April 1707 en 22 November 1725 gehuwd met Jr. Gerhard Alberda van Dijksterhuis te Pieterburen, die 30 Juli 1705 geboren was. Hij was een zoon van Jr. Willem Alberda van Dijksterhuis, broeder van Jr. Unico Allard Alberda van Menkema. Zijn moeder was Margaretha Josina Horenken. Bruidegom en bruid waren dus neef en nicht. Een gedicht op hun huwelijk is in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis bewaard gebleven en heeft dezen zomer bij het op Menkema opgevoerde openluchtspel opnieuw dienst gedaan. Het is getiteld: „Cupido gesicht en Klinkdigt ter gelegentheijt van het aanstaande Houwelijk van de HoogWelgeboren Heer Gerhard Alberda van Dijksterhuis als Bruidegom en de HoogWelgeboren Frellen Susanna Elisabet Alberda van Menkema als bruid, 1725", en luidt als volgt:

Afb. 11. GRAFBORD VAN EVERDINA CORNERA VAN BERUM, † 1751, ECHTGENOOTE VAN JR. UNICO ALLARD ALBERDA (I) VAN MENKEMA, IN DE NED. HERV. KERK TE UITHUIZEN.

Foto Van der Laan, Uithuizen.

1. Sij die de loop der sterren weeten
uit zamen komen der planeten
voorseggen dikwijls goet of quaat
voor Dorpen, Steden, Lant en Staat.

2. Het lust mij ook nu eens te merken
wat de planeeten uit gaan werken:
ik krijg een flickrent ster en licht
nabij de maan in mijn gezicht.

3. Ick zie daar twee in dees mijn Functie
die maken zamen een conjunctie
en voorspellen een nieuwe maar
die geschieden zal in dit Jaar.

4. 'Tis over tijt om uit te scheijden
met mijn oogen te laten weijden
langer in der planeeten loop,
't smijt mijn gepeins maar overhoop.

5. Vergun mij dan dat 'k nu mag zeggen
en het gezichte uit gae leggen;
't is U ster, Frellen Alberda
gesproten uit 't huis Menkema.

6. De ander ster is u gelijke
Heer Alberda van 't Huis te Dijke
gelijk van naam en ook van stam
die met U in conjunctie quam.

7. De volle maan verbeelt Bruits Moeder [29]
d' in plaats uws Vader is haar hoeder
de sterren zijn u vrinden al
die maken hier een groot geschal

8. Om u lof en Roem, Heer Bruidegom,
en de Frellen Bruit u deugt rontom
uitgalmen en zo vrolijk zijn
in dit angenaam Mane Schijn.

9. Dit hoorn vol van alle overvloet
verbeelt u het ruim en groote goet
dat gij nu meugt t' zamen plukken,
'k wens van herten 't zal gelucken.

10. De groot Fontein met al zijn straalen
dat gij alzo te zaam moogt pralen
tot eer van Landt, van Kerk en Staat
en zoo u roem nooijt uit en gaat.

11. Deeze gansche Reeks van Engeltijs
zijn Cupido zijn gesellettijs
blazen zaam haar vreugdetoonen
dragende Twee Louwer Croonen

12. Gevlogten voor Bruidt en Bruidegom
en vliegen d' geheele lucht rontom
om uittrompetten beyder deugt
en elck anzetten tot veel vreugt.

13. 'K wensch geluk an dit Doorlugtig paar
en dat in 't Een of ander Jaar
uit dees Conjunctie moge zijn
een Joncker of een Frellentijn

14. Tot vreugt van Vrou van Menkema
en steun van 't Geslachte Alberda,
dit wenscht Cupido Venus kindt
die de Liefde an geen touwen bindt.

CUPIDO.

Hony soit qui maly panse, d. i.: Wee hem die er kwaad van denkt.

Boven het origineel van dit gedicht ziet men in een kleurrijk geschilderd ovaal een park met springfontein, waarbij een dame den wereldbol met haar rechterhand omhoog heft. Aan haar linkerzijde ziet men den hoorn des overvloeds, terwijl de knaap Cupido naast haar gezeten door een langen verrekijker, die op den rechterarm der dame rust, naar de maan en twee dicht bij elkaar staande sterren kijkt. Rondom het ovaal zweven engelen met bazuinen, lauwerkransen en

palmtakken. Twee hunner houden in de eene hand het wapen van Alberda en in de andere een kroon. Het stuk was bestemd om opgehangen te worden [21].

Naar de gewoonte dier dagen heeft Jr. Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis verschillende provinciale- en generaliteits-functies bekleed. Natuurlijk is hij lid van de Staten van Stad en Lande geweest, ook heeft hij tot de Gedeputeerde Staten behoord. Voorts heeft hij zitting gehad in de Staten-Generaal, den Raad van State en de Admiraliteit te Harlingen. Hij is lid van de Kamer van Stad en Lande van de West-Indische Compagnie geweest, curator der Groningsche Hoogeschool en President van de Hooge Justitie-kamer. Ook waterstaats-functies heeft hij bekleed.

Een staatboek zijner bezittingen (1778 – 1784) wordt in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis bewaard. Hij overleed 30 November 1784. Zijne vrouw was reeds 18 Maart 1744 gestorven. Beide zijn in den familie-grafkelder van het huis ten Dijke in het koor der Ned. Hervormde kerk te Pieterburen bijgezet, waar ook hun grafborden te vinden zijn.

Hun zoon, Jr. Unico Allard Alberda van Menkema en Dijksterhuis (II), die deze beide borgen tot zijn erfdeel kreeg, was geboren 17 October 1726 en 31 Mei 1762 gehuwd te Barneveld met Jonkvrouwe Christina Bentinck uit den huize den Brieller, geboren 1736 en gedoopt te Arnhem den 20 Januari 1737. Zij was een dochter van Gosen Geurt baron Bentinck en Willemina Jeanne van

Reede. Bij hun huwelijk werd een bruiloftslied gezongen, bestaande uit niet minder dan 26 vierregelige verzen en gedicht door den Bredaschen rector A. C. Schonk.

Zijn portret op jeugdigen leeftijd is eerder reeds afgebeeld. Evenals zijn vader bekleedde hij verschillende provinciale en generaliteitsfuncties. Hij is lid van de Staten van Stad en Lande geweest; voorts heeft hij zitting gehad in den Raad van State en de Raden van Admiraliteit van Amsterdam en Friesland. Hij was Oranje-gezind; in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis wordt nog een correspondentie van hem met Prins Willem V uit de jaren 1785–1789 bewaard [22].

Aan den borg Menkema heeft hij eenige vertimmeringen en andere werken laten uitvoeren, die echter geen wijziging van het huis beteekend hebben [23]. Als Primarius Collator van de kerk van Uithuizen heeft hij de torenklok door Mammeus Fremy laten vergieten [24]. De klokgieter ontving voor zijn werk, dat aller belangstelling trok, f 350.

Jr. Unico Allard overleed den 28 Augustus 1790; zijn weduwe leefde nog tot 26 November 1815. Zijn grafbord in het kerkkoor te Uithuizen (afb. 12) bevat de attributen van den dood, het wapen van Alberda, het jaartal MDCCXC en zijn 32 kwartieren, te weten:

Alberda	Horenken	Alberda	Van Berum
Tamminga	Clant	Tamminga	Ubbena
Ubbena	Horenken	Ubbena	Jarges
Rengers	Ripperda	Rengers	Van Waren
Schatter	Clant	Schatter	Thedema
Beninga	Coenders	Beninga	Moelart
Coenders	Manninga	Coenders	Ompteda
Clant	Clant	Clant	Van den Heuvel

Afb. 12. GRAFBORD VAN JR. UNICO ALLARD ALBERDA (II)
VAN MENKEMA EN DIJKSTERHUIS, † 1790,
IN DE NED. KERV. KERK TE UITHUIZEN.

Foto Van der Laan, Uithuizen.

Het heeft als opschrift: „De HoogWelGeboren Heer Unico Allard Alberda, Heer van Menkema, Dijxterhuis, Uithuisen, Usquert, Pieterburen, Eenrum, Wierhuisen, Westernieuwland, Husinga en Menkeweer Jonker ende Hovelingh etc. etc. etc. Stierf d: 28 August: int vier en sestigste jaar zijns leevens."

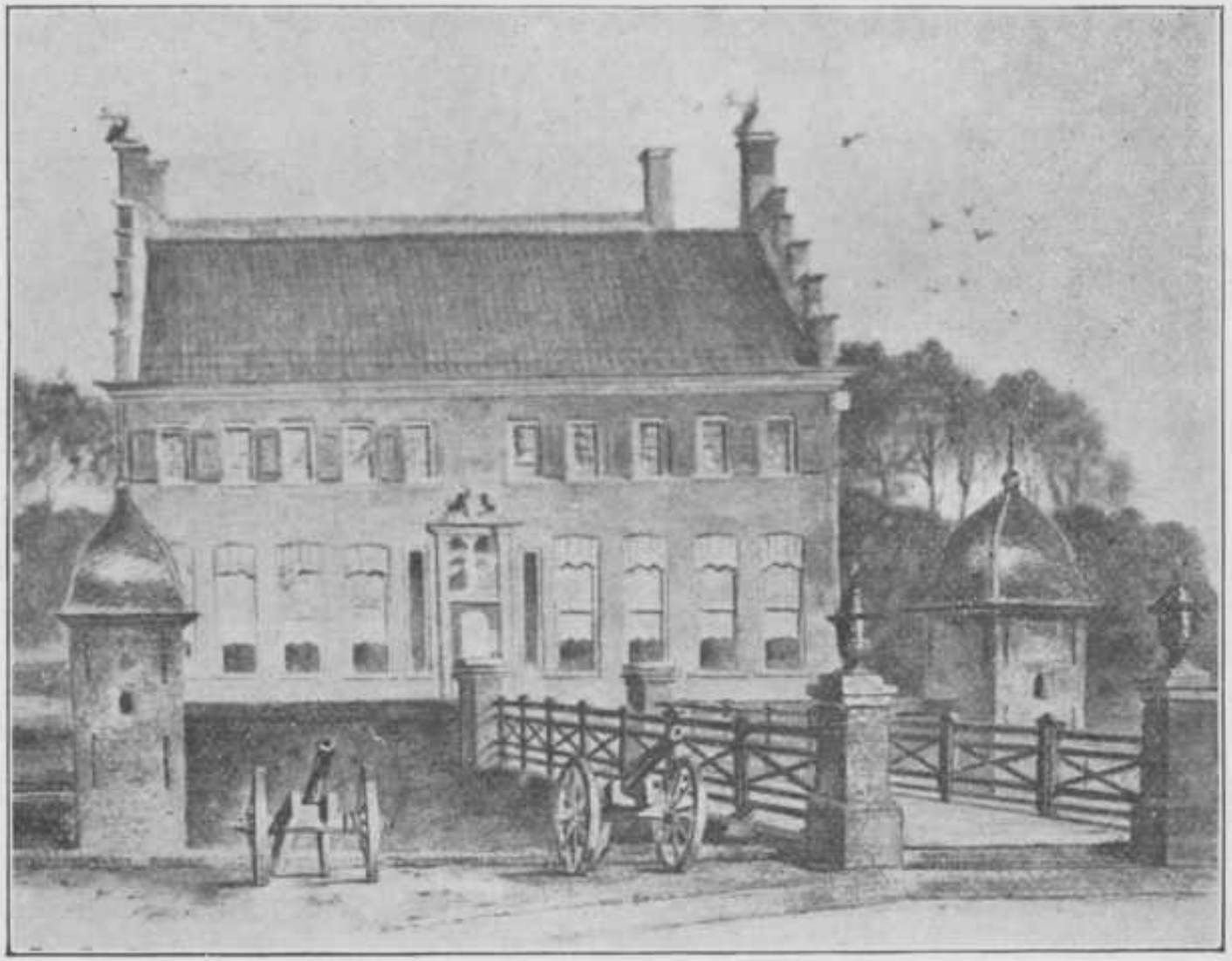
Zijn oudste zoon, Jhr. Mr. Gerhard Alberda, die 31 Augustus 1764 geboren was, erfde den borg Menkema. Zijn jongere broeder Jhr. Mr. Gosen Geurt Alberda, die naar den grootvader Bentinck heette, kreeg Dijksterhuis te Pieterburen; hij stierf ongehuwd op 20 Mei 1830 [25]. Jhr. Gerhard huwde den 25 December 1789 met Elizabeth Anna d'Hertoghe van Feringa, geboren 13 Augustus 1765 en dochter van Daniel Onno d'Hertoghe van Feringa en Anna Habina Tjarda van Starkenborgh. Bij hun huwelijk werd een bruiloftsvers gedicht door zekeren G. L. van Auhuizen, dat nog in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis bewaard is gebleven [26]. Eveneens zijn daarin aanwezig de bul die de Senaat der Groningsche Hoogeschool hem bij zijn promotie tot doctor in de rechtswetenschap verleend heeft (1785), stukken betreffende zijn toelating ten landsdage (1784–1790), zijn aanstelling tot meesterknaap van het jachtgericht van Stad en Lande door Prins Willem V (1789) en zijn aanstelling tot lid van den Raad van State door de Staten-Generaal (1790). Ten tijde van het Koninkrijk Holland en ook later is hij opperhoutvester in deze provincie geweest. Kort voor zijn dood heeft hij pogingen aangewend om te worden opgenomen in de Balije van de Ridderlijke Duitsche Orde van

Utrecht [27]. Hij overleed 7 Mei 1828. Zijn echtgenoote was hem reeds 24 Juni 1810 voorgegaan.

Dit echtpaar liet 8 kinderen na, waarvan de eenige zoon Jhr. Mr. Unico Allard (III) hun plaats op Menkema innam. Hij was geboren te Groningen op 8 Februari 1803 en huwde 15 November 1828 met Josina Petronella Polman Gruys, geb. 9 Januari 1803, dochter van Jhr. Mr. Jan Ernst Polman Gruys en Jonkvrouwe Johanna Agnes Lewe van Nijenstein. Hij heeft te Groningen en Leiden gestudeerd; aan laatstgenoemde Universiteit is hij in 1827 tot doctor in de rechtswetenschap bevorderd. De openbare functies die hij bekleed heeft bepaalden zich tot het gewest zijner geboorte en inwoning; zoo werd hij in 1845 tot lid der Provinciale Staten van Groningen vanwege den Stand der Edelen benoemd; ook is hij jarenlang lid van den Raad van Uithuizen geweest. Bovendien heeft hij eenige kerkelijke en waterstaatsbetrekkingen waargenomen [28]. Hij overleed 23 Mei 1859. Zijn echtgenoote was hem den 15 September 1854 ontvallen [29].

Zij lieten drie kinderen na, waarvan de oudste was: Jhr. Gerhard Alberda van Menkema, geb. 31 October 1829; dan volgden nog Jonkvrouwe Elizabeth Anna Alberda van Menkema en Jhr. Edzard Willem Alberda van Menkema, beide geboren 20 Januari 1833 [30].

De oudste zoon volgde zijn vader als heer van Menkema op, en na het kinderloos overlijden van zijn tante Willemina Jeanne Alberda, douairière Bernard Lewe ven Aduard, zuster van den kinder-

Afb. 13. MENKEMA IN DE TWEEDE HELFT DER 19de EEUW.
Naar een teekening in kleuren, voorkomende op den kwartierstaat van den laatsten eigenaar.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

loos overleden heer van Dijksterhuis, gewerd hem ook deze borg, zoodat Menkema en Dijksterhuis nogmaals in één hand kwamen. Dit duurde tot 1902, toen Jhr. Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis den 22 April te Groningen overleed. Zijn lijk werd in den familie-grafkelder op de begraafplaats te Uithuizen bijgezet. Hij was sedert 1873 tot aan zijn dood kamerheer des Konings (1890) en der Koningin in buitengewonen dienst. Koning Willem III bezocht in Mei 1873 den borg Menkema en gebruikte er het middagmaal. Een teekening van de toen aangebrachte gevelversiering berust nog in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis [31]. Hoe Menkema er omstreeks dien tijd heeft uitgezien, toont bijgaande afbeelding, die aan een nog aanwezigen kwartierstaat van den laatsten eigenaar ontleend is (afb. 13).

Na het ongehuwd overlijden van den laatstgenoemden heer Alberda werd het huis ten Dijke te Pieterburen op afbraak verkocht en het volgende jaar gesloopt, terwijl de bosschen ook spoedig werden gerooid. Het schathuis bleef bestaan en werd in een boerderij herschapen.

Menkema bleef echter gespaard, hoewel de roerende goederen in de gebouwen grootendeels werden verkocht. Dit geschiedde op Maandag den 29 September 1902 en volgende dagen, telkens des voormiddags te 9 uur, ten overstaan van de notarissen L. Boomgaart te Uithuizen en Mr. S. M. S. de Ranitz Czn. te Winsum. Niet minder dan 535 nummers werden toen te koop aangeboden [32], voornamelijk bestaande uit meu-

belen, huisraad, rijtuigen met paardetuig en tuingereedschappen. Een deel der boekerij werd toen verkocht aan den heer P. H. Meekhoff Doornbosch te Baflo. In de groote zaal bevonden zich destijds twee antieke kasten met palissander-snijwerk, waaronder een met het jaartal 1689. Deze bracht op de som van f 580.—, de andere f 325.—. Vier bronzen kanonnetjes, ieder versierd met het wapen van Horenken en derhalve van Dijksterhuis afkomstig, brachten tezamen f 688.— op. Twee bronzen kanonnen met de wapens van Sickinge, op het voorplein staande en van den in de 18de eeuw gesloopten Warffumborg afkomstig, werden verkocht voor f 669.— en nog 2 dito ijzeren voor f 69.—.

De erfgenamen van den laatsten heer van Menkema, de familie Lewe van Nijenstein, kinderen van de zuster van Jhr. Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis, Jonkvrouwe Elizabeth Anna Alberda van Menkema († 28 Dec. 1891), op 27 Juli 1855 gehuwd met Jhr. Mr. Jean François Lewe van Nijenstein († 14 Juli 1882), hebben, gelijk aan het begin van dit opstel vermeld is, in 1921 den borg Menkema met zijn naaste omgeving aan het Groningsche Museum ten geschenke gegeven. In overeenstemming met den wensch hunner moeder wilden de schenkers door hun daad uiting geven aan hun gevoelen, „dat" — aldus de woorden der schenkingsacte — „de borg Menkema met omgeving moet blijven bestaan, opdat ook in komende tijden worde genoten van al wat daar door natuur en mensch tot stand is gebracht."

Over Menkema, zooals het bezig is zich na de overdracht aan het Groningsche Museum te ontwikkelen, tenslotte nog een enkel woord!

Allereerst was noodig een restauratie van den borg, niet in den zin eener verfraaiïng, die vroeger wellicht nooit bestaan had, doch in dien van behoud en wederhechtmaking van het bouwwerk. Het Rijk werd bereid gevonden de kosten dezer restauratie, die niet overdreven hoog bleken te zijn, geheel voor zijn rekening te nemen. Dit was een bijzondere gunst, daar het Rijk, als regel, restauratiekosten slechts *gedeeltelijk* voor zijn rekening neemt. De Rijkscommissie B voor de Monumentenzorg wees als architect, met de leiding der restauratie te belasten, aan den heer A. R. Wittop Koning te Groningen, die zich — het zij hier dadelijk gezegd — op uitnemende wijze van de hem opgedragen taak gekweten heeft. Het toegezegde rijkssubsidie zou in twee termijnen uitbetaald worden; de restauratie kon dus in twee jaar voltooid zijn. Vol hoop werd in 1922 met het werk begonnen; toen maakte de nood van 's Rijks schatkist en de daarmede gepaard gaande „bezuiniging" voorloopig een eind aan deze schoone vooruitzichten. In plaats van de tweede helft van het rijkssubsidie kon in 1923 slechts een klein bedrag uitgekeerd worden, niet geheel toereikend om de uitwendige restauratie van den borg en de vernieuwing van het dak te voltooien. De werkzaamheden moesten toen voorloopig stopgezet worden. Kort daarna begonnen echter, gelukkig, weer betere tijden aan te breken en in de nu volgende

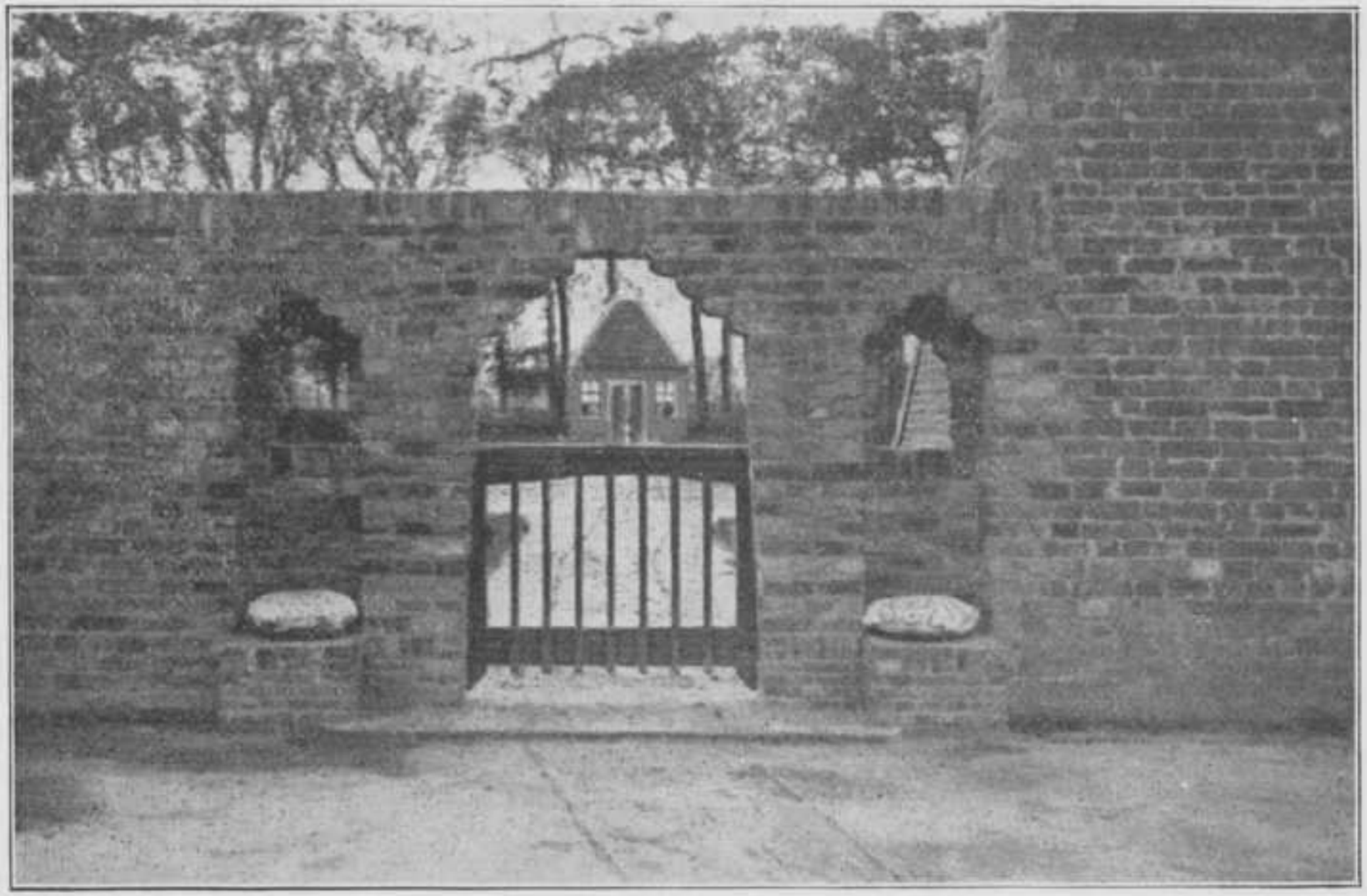
jaren (tot en met 1927) werd telkens een rijkssubsidie van f 3000 's jaars ontvangen. Dit maakte het mogelijk in 1925 de restauratiewerkzaamheden, thans aan het inwendige van den borg, te hervatten. Deze waren in den zomer van 1927 voltooid. De familie Lewe van Nijenstein had zich bereid verklaard voor de verfraaiïng van de voor haar op Menkema gereserveerde kamer — de voorkamer rechts van den ingang — zorg te zullen dragen. Ook hiervoor heeft de heer Wittop Koning de plannen ontworpen, die eveneens in den zomer van 1927 uitgevoerd waren. De borg kon toen voor het publiek ter bezichtiging gesteld worden. De restauratie van het inwendige van den borg heeft zich ook uitgestrekt tot de schilderstukken in de in het opstel genoemde monumentale schouwen, die door den bekenden restaurateur C. B. van Bohemen te 's-Gravenhage met verrassend resultaat werden behandeld; voorts tot het 18de eeuwsche praalbed, dat, nog uit den ouden inboedel afkomstig, in de opkamer links werd aangetroffen. Met erkentelijkheid zij er nog eens aan herinnerd, dat Jhr. Mr. J. F. Lewe van Nijenstein te Amsterdam voor de voorkamer rechts weder beschikbaar stelde het ruiterportret van Unico Allard Alberda (II), dat oorspronkelijk de schouw had gesierd, en dat Mr. Enschede te 's-Gravenhage evenzoo handelde met de twee „witjes", die aldaar vroeger boven de deuren hadden gezeten. Helaas konden, in verband met de beschikbare middelen, bij de restauratie niet alle wenschen bevredigd worden; het bestuur van het Museum blijft

echter in dezen diligent, en met voldoening en erkentelijkheid kon het kort geleden de mededeeling doen, dat een bekend vriend van het Museum voor twee vertrekken op Menkema, de ridderzaal en de voorkamer links, parketvloer had aangeboden.

Het schathuis, links aan het plein voor den borg gelegen, was buiten de restauratieplannen van het Rijk gebleven. Nadat de uit het midden der vorige eeuw dateerende landbouwschuur, als minder passend bij een feodalen borg, was afgebroken, zon het bestuur van het Museum op middelen om het nu overblijvende bouwwerk, dat weder het *oorspronkelijke* schathuis voorstelde, te restaureeren (daaraan had het dringend behoefte) en voor conciergewoning geschikt te maken. Dit laatste was van zeer groot belang; daarmede toch stond of viel een behoorlijke „exploitatie" van Menkema. Tot zijn vreugde mocht het bestuur van bevriende zijde de gewenschte hulp ontvangen, die het mogelijk maakte in 1925 ook de restauratie van het schathuis en de geschiktmaking daarvan tot conciergewoning te bewerkstelligen. Ook bij deze werkzaamheden had de heer Wittop Koning de leiding, en wederom kweet hij zich op uitnemende wijze van de hem opgedragen taak. Sedert eenige jaren wordt het schathuis door een concierge bewoond; het ligt in de bedoeling de vertrekken, die niet tot de eigenlijke conciergewoning behooren, op passende wijze in te richten. Een begin is reeds gemaakt met de voormalige stalruimte, waarin verschillende typische

vervoermiddelen uit vroegeren tijd zijn tentoongesteld.

Ook de uitgestrekte tuinen van Menkema eischten voorziening. Aanstonds na de overdracht stelde de bekende Firma Copijn en Zoon te Groenekan (Utr.) een onderzoek naar het houtgewas in. Toen de gemeente Uithuizen zich in 1922 bereid verklaard had, gedurende 10 jaar een jaarlijksch subsidie van f 1200.– voor Menkema beschikbaar te stellen, werd besloten dit in de eerste plaats voor den aanleg van de tuinen te besteden. Het bestuur van het Museum sloot hiervoor een leening, wier rente en aflossing o.m. uit dat subsidie betaald zouden worden. Toen kon aan de Firma Copijn opgedragen worden een plan van aanleg te ontwerpen en uit te voeren. Deze heeft daarbij gebruik gemaakt van het reeds in het opstel genoemde, waarschijnlijk uit den tijd van het echtpaar Alberda–van Berum stammende tuinplan, dat nog in de huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis berust. In den zomer van 1923 konden de nieuw aangelegde tuinen voor het publiek opengesteld worden. Deze hebben zich sedert, vooral door het schitterende rosarium, in klimmende belangstelling mogen verheugen. Voor de versiering van de tuinen waren te voren reeds fraaie geschenken ontvangen. Zoo stelden de heer en mevrouw Tjarda van Starkenborgh Stachouwer-Quintus al de tuinsieraden beschikbaar, die te voren de buitenplaats De Kamp onder Helpman getooid hadden; de heer J. A. Wreesman schonk een zandsteenen Herculesbeeld, afkomstig uit een tuin

Afb. 14. KIJKJE DOOR DEN TUINMUUR NAAR HET THEEHUIS VAN MENKEMA.

Foto W. F. Pastoor, Loppersum.

in de stad Groningen. Een aardig doorkijkje door den tuinmuur naar het theehuis van Menkema geeft bijgaande afbeelding (afb. 14).

Toen de restauratie van het inwendige van Menkema voltooid was, kon met de inrichting van het huis een begin gemaakt worden. Als doel staat hierbij voorop, dat Menkema een beeld moet geven hoe een Ommelander borg eertijds bewoond werd. Menkema wordt derhalve geen museum, geen concurrent van de bestaande instelling te Groningen, die ook voor de provincie, en dus ook voor de Ommelanden, bestemd is. Menkema heeft een eigen, zelfstandig doel. Een doel, dat natuurlijk niet in eens te bereiken is; nog jaren van ijverig verzamelen zullen noodig zijn, voordat het einde bereikt is.

Bij het doel dat bij de inrichting van Menkema voorzit, overweegt de historie. In verband hiermede is er naar gestreefd zoo veel mogelijk meubels en huisraad te gebruiken, waarvan vaststaat dat zij in deze provincie gebruikt zijn. De familie Lewe van Nijenstein heeft hierbij prachtig geholpen door eenige jaren geleden een zeer uitgebreid bruikleen beschikbaar te stellen, waarbij zich verscheiden voorwerpen bevonden, die eertijds tot de inboedels van Menkema en Dijksterhuis behoord hebben. Uit de nalatenschap van den heer E. Wierda te Winsum konden door den steun van een bekend vriend van het Museum eenige meubels verworven worden, die ten deele van Menkema, ten deele van den borg Ewsum te Middelstum afkomstig waren; andere meubels

werden op den boeldag van den borg Rusthoven onder Wirdum gekocht. Wijlen mejuffrouw E. J. Clant Bindervoet legateerde zilveren en andere gebruiksvoorwerpen, afkomstig van de bewoners van den verdwenen borg Hanckema te Zuidhorn. Tenslotte heeft de openstelling van Menkema voor het publiek verscheiden bezitters (vooral te Uithuizen) bewogen voorwerpen, van Menkema afkomstig en door hen op den boeldag in 1902 gekocht, voor de inrichting beschikbaar te stellen. Zoo is de inrichting van Menkema, wat meubels en huisraad betreft, op weg datgene te worden wat de schenkers en de tegenwoordige eigenaar zich daarvan voorstellen.

Maar meubels en huisraad is niet het eenige wat Menkema voor zijn herrijzenis noodig heeft. Op de Ommelander borgen hebben menschen gewoond, die in hun omgeving een leidende positie innamen en waarvan de meesten ook aan het gewest en aan den staat diensten, soms belangrijke, hebben bewezen. Ook aan die personen dient Menkema de herinnering te bewaren. Ook in dit opzicht is reeds iets bereikt. Menkema sieren reeds eenige kwartierstaten van Ommelander edelen uit de 18de en de 19de eeuw, alsmede een aantal portretten van leden van Ommelander geslachten; de laatste dankt men aan de heeren Jhr. Mr. J. F. Lewe van Nijenstein te Amsterdam en Jhr. Mr. P. van Panhuys Polman Gruys te 's-Gravenhage.

Zoo moge voor Menkema in vervulling gaan de wensch, die eenmaal voor het gesloopte

Dijksterhuis gegolden heeft en die daar vermeld stond op de poort, die het voorhuis van het achterhuis scheidde, en die thans in het Groningsche Museum te vinden is:

„Stet domus haec, donec fluctus formica marinos
Ebibat et totum testudo perambulet orbem."

D.i. eenigszins vrij en op rijm vertaald:

„Dit huis sta tot een mier de zee gansch uit zal zuipen
En dat een schildpad zal om heel de wereld kruipen."

Jb. VINHUIZEN.
H. P. COSTER.

---

[1] J. A. Feith, Ommelander borgen, p. 13. Aan de overlevering, die de straks te noemen gevelsteen van 1614 bewaard heeft, nl. dat Menkema*huis* in 1400 verwoest zou zijn, mag in dit verband niet te veel gewicht gehecht worden.

[2] J. A. Feith e.a., Grafschriften in Stad en Lande, p. 328.

[3] Kroniek van Abel Eppens, ed. Feith en Brugmans, I p. 355 en 491. Tevens maakt Eppens in 1589 melding van zijn broeder Herman Clant, die zich ook „tho Uthhuysen" noemt, a. w. II p. 733.

[4] De meeste bijzonderheden betreffende de hier genoemde leden van het geslacht Clant zijn ontleend aan de „Genealogie van het geslacht Clant" door J. A. R. Kijmmell, opgenomen in de Genealogische en Heraldische Bladen, 1909, blz. 95–165. De juistheid dezer gegevens is niet nader onderzocht.

[5] Vgl. over de bouwgeschiedenis van Menkema een opstel van Dr. H. P. Coster over „Ommelander borgen", naar aanleiding van een tentoonstelling in het Groningsch Museum, in de Prov. Groninger Courant van Zaterdag 27 Augustus 1927. Wat J. A. Feith, Ommelander borgen, p. 14 vlg. over die bouwgeschiedenis mededeelt, is onjuist.

[6] P. H. Meekhoff Doornbosch, Catalogus van de archieven der zijlvestenijen en dijkrechten, welke thans het waterschap Hunsingo vormen, p. 8, 113–120, 128, 130 en 131.

[7] Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae, 1875, kol. 246. Dat hij te *Leiden* werd ingeschreven wordt niet in de door Kijmmell bewerkte genealogie Clant vermeld.

[8] Meekhoff Doornbosch, a. w. p. 173, 178 en 190.

[9] Als zoodanig komt hij voor in de straks aan te halen bekendmaking van den verkoop van Menkema.

[10] Meekhoff Doornbosch, a. w. p. 197 en 204.

[11] Huisarchieven Menkema en Dijksterhuis no. 805 en 806. De acte is in duplo bewaard.

[12] Huisarchieven als boven no. 807.

[13] Huisarchieven als boven no. 1006.

[14] Huisarchieven als boven no. 1003 en 1008.

[15] J. A. Feith, Ommelander borgen, p. 149/50.

[16] Huisarchieven als boven no. 1011.

[17] Huisarchieven als boven no. 1139.

[18] Huisarchieven als boven no. 1049.

[19] Huisarchieven als boven no. 1054: acte van overdracht van 16 Mei 1700, waarbij Unico Alberda v. M. aan Hermannus Knock, ontvanger, en Wobbina Writszers, echtelieden, den borg Ringeweer te Uithuizen overdraagt met schathuizen, geboomten, plantagiën, grafkelder en gestoelte in de kerk aldaar, de beide laatste tevoren bij den borg Menkema behoorende. Het schilderstuk voor den schoorsteen in de zaal werd mede overgedragen, terwijl de lijken in den grafkelder niet mochten worden geremoveerd. De koopsom bedroeg 3300 Car. gl. Later behoorde deze borg aan zekere Anna de Bajonville. No. 1078 van genoemde huisarchieven is een acte van overdracht van 19 Februari 1716, waarbij haar erfgenamen Gillis Bruist en Elida de Bajonville, echtelieden, dien borg aan Everdina Alberda geb. van Berum, vrouwe van Menkema voor 2000 Car. gl. verkoopen. Andermaal kwam Ringeweer dus aan het huis Menkema, echter slechts gedurende korten tijd, want no. 1081 van genoemde huisarchieven meldt reeds

op den 26 Aug. van datzelfde jaar de overdracht van Ringeweer, aan de straat te Uithuizen gelegen, met de beklemming van het heem groot 86¾ vierk. roeden en 8 voeten aan Jan de Wit en Lamge Gokkes, echtelieden, voor de som van 800 Car. gl. te betalen in 4 termijnen. De vaste huur bedroeg 8 gl., 13 st. 4 pl.; voorts zouden geschenken betaald worden, doch tevens werden bepalingen aangaande beplanting, onderhoud enz. gemaakt. Drie dagen te voren (23 Augustus) vermeldt no. 1079 de overdracht aan Hindrik Hindriks, mr. timmerman, en Grietje Jacobs e.l. van een beklemming van „seker stuk gronts van Ringeweer van de strate af tot an de overkante van de viver", groot 93¼ vierkante roeden, de roede à 12 voeten gerekend. De terreinen van Ringeweer werden dus vrijwat gesplitst, hetgeen in de 18de eeuw doorging, want den 31 Juli 1771 wordt onder no. 1101 wederom melding gemaakt van een huuroverdracht in vaste beklemming door H. Sissing in ql. voor Mevrouw van Aduard, aan Daniel Pilon, van een hofje van den tuin van Ringeweer, zwettende ten z. en o. aan de schouwbare uitwatering te Uithuizen. Inmiddels worden nog andere overdrachten in genoemde huisarchieven vermeld als in 1706 (18 April) door den heer en vrouwe van Menkema aan Derck Jacobs Bonthuis van 30 grazen land met een Friesche schuur, gelegen ten zuidoosten van Uithuizen, zonder het daarop liggende collatierecht (no. 1060). Voorts een ruiling van 8 Juni 1725, waarbij Everdina Cornera van Berum, douairière Alberda v. M. overdraagt aan Anna Maria Coehoorn wed. de Baar 140 grazen behuisd en beklemd land te Uithuizen, binnendijks en tusschen beide dijken gelegen, en ontvangt het huis Takema met 82¾ grazen binnenland, zwettende ten noorden aan de schouwbare tocht en andere perceelen, ten oosten ten deele en ten zuiden geheel aan den Heereweg, alsmede nog 57¾ grazen land, buitendijks gelegen, met afslag en aanwas (no. 1087).

[20] D.i. Everdina Cornera van Berum, die toen nog leefde.

[21] Huisarchieven van Menkema en Dijksterhuis no. 1379.

[22] Huisarchieven als boven no. 108.

[23] Huisarchieven als boven no. 120.

[24] Vgl. het opschrift op de torenklok.

[25] De lijkrede, door Ds. Joh. Sneek te Huizinge uitgesproken, berust in genoemde huisarchieven onder no. 1399.

[26] Huisarchieven als boven no. 1383.

[27] Huisarchieven als boven no. 134, 135, 136, 137, 166 en 138.

[28] Huisarchieven als boven nos. 198–211.

[29] De lijkreden, naar aanleiding van beider overlijden uitgesproken, berusten in de huisarchieven bovengenoemd onder de nummers 1401 en 1402. Daar het begraven in kerken in 1827 bij de wet verboden was, werden zij op de nieuwe begraafplaats te Uithuizen in een in 1847 gebouwden grafkelder bijgezet.

[30] Jhr. E. W. Alberda van M. stierf ongehuwd 9 Maart 1887. Een derde zoon van het echtpaar Alberda van Menkema – Polman Gruys, Jan Ernst A. v. M., geb. 1831, was reeds in 1851 overleden. Zijn portret, door J. H. Egenberger na zijn dood geschilderd, hangt op Menkema.

[31] Huisarchieven als boven no. 239.

[32] Vgl. den toen uitgegeven „Catalogus van roerende goederen van wijlen den HoogWelGeboren Heer G. Alberda van Menkema".

INHOUD.

Blz.

Kalender V

Korte kroniek van de provincie en de stad Groningen IX

Inlichtingen omtrent enkele openbare inrichtingen, enz. te Groningen, welke den beoefenaar of liefhebber van geschiedenis, oudheid-, taal- en letterkunde van stad en provincie Groningen van dienst kunnen zijn XV

Voorwoord (met een plaat) XIX

Izaäk Gorter (met een plaat), door Dr. J. S. Theissen 1

Het Eemsgebied als achterland van de stad Groningen (met een plaat), door P. Eibergen 43

De Kerkklokken van Stedum (met een plaat), door Ds. M. ten Broek 56

Uit het verleden der Groninger Veenkoloniën, door A. Engelsman 71

J. M. W. van Elzelingen (met een plaat), door Mr. Dr. S. Sybenga 87

Toovenaars, heksen en heksenprocessen, door B. Lonsain 90

Uit mijn vacantiejournaal (met twee platen), door Dr. G. A. Wumkes 103

Dr. Menno Bolt (met een plaat), door Dr. H. A. Poelman 121

Iets over den handel in Chineesch porselein en over porseleinverzamelaars in Groningen, door Minke A. de Visser 124

Kunst en symboliek in onze dorpskerken (met twee platen), door P. Sennema 141
Veendam en de Veendammers (met vijf platen), door F. J. de Zee 150
Hendrik Scholte (met een plaat), door J. S. van Weerden 191
Adolf Catz (met een plaat), door N. de Jager 196
De borg Menkema te Uithuizen (met veertien platen), door Jb. Vinhuizen en Dr. H. P. Coster 202